

१९६९

म. प्र. स. प.

विषय	निबंध
क्र.	१७७

भाषा

अंतःसूत्र आणि व्यवहार

संपादक
मु. ग. पानसे

REFBK-0017320

● महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे.

दिनांक

७५३३०
१८/३/७१.

१९३१

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वल्प
अनुक्रम ७५३३०..... दि: १८/३/७१
क्रमांक १९३१..... वॉ: दि: १८/३/७१

भाषा : अंतःसूत्र आणि व्यवहार

भाषा - समिती

ना. गो. कालेलकर

अ. रा. केळकर

दि. के. बेडेकर

श्रीपाद र. जोशी

शं. गो. तुळपुळे

अ. गं. मंगरूळकर

कृ. श्री. अर्जुनवाडकर

मो. ज्ञा. शहाणे

मु. ग. पानसे (निमंत्रक)

‘महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळा’कडून
या ग्रंथाच्या प्रकाशनासाठी रु. ४,५०० अनुदान
मिळाले. या अनुदानाबद्दल महाराष्ट्र साहित्य
परिषद (पुणे) मंडळाची अत्यंत आभारी आहे.

© महाराष्ट्र-साहित्य-परिषद, पुणे
आवृत्ति पहिली : डिसेंबर १९६९
मूल्य रु. ६

मुद्रक

द. वा. आंत्रेकर,

आर् भूषण मुद्रणालय,

९१९/१ शिवाजीनगर, पुणे ४

प्रकाशक

मो. रा. वात्रंवे, कार्यवाह,

महाराष्ट्र साहित्य परिषद,

टिळक रस्ता, पुणे ३०

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वच्छ
पुस्तक... ८४३३० वि: ... निबंध
आंक... १९३१ नों: दि: १८/३/०९

प्रस्तावना

लोकशाही शासन-पद्धतीमध्ये सामान्य माणसाने जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत सहभागी व्हावे अशी अपेक्षा असते व त्यासाठी लोकांच्या ज्ञानाचा आवाका वाढणे इष्ट ठरते. मराठी जनतेच्या सर्व थरांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार दिवसेंदिवस वाढत्या प्रमाणावर होत आहे. प्रादेशिक भाषा हे ज्ञानदानाचे माध्यम असावे ही विचारसरणी आज सर्वमान्य झाली आहे.

वदलत्या परिस्थितीवरोवर सामाजिक व्यवहारातील भाषेच्या स्वरूपात देखील कळत नकळत बदल होत जातो. काही कल्पना, त्या मांडण्याची पद्धत, काही शब्द, वाक्यरचना यांच्यात फरक पडलेला दिसतो. काही जुने वाजूला पडते, नवे वापरात येते. त्याचाही भाषेवर परिणाम होतो. या दृष्टीने सध्याच्या सामाजिक, वैज्ञानिक आणि तंत्रविद्याविषयक संक्रमणाच्या संदर्भात भाषेचा पुनर्विचार करणे उचित ठरेल. सर्वसाधारण शिक्षित जिज्ञासूंना भाषिक व्यवहाराचा परिचय व्हावा या हेतूने महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या भाषा-समितीने एक व्याख्यानमाला १९६७ साली योजली. प्रत्येक व्याख्यानात भाषाव्यवहाराचे सूत्र प्रमुख धरून विषय स्पष्ट व्हावा, परंतु प्रतिपादनाचा मुख्य भर स्वातंत्र्योत्तर काळात घडलेल्या बदलावर असावा अशी अपेक्षा वाळगलेली होती.

स्वातंत्र्याच्या आणि लोकशाहीच्या संदर्भात सर्व भारतीय भाषांवर अनेक जवावदांच्या नव्याने पडल्या. परंतु केवळ राजकीय दृष्टिकोनातून भाषिक प्रश्न हाताळण्याची अनिष्ट प्रवृत्ती रूढ झाल्यामुळे कोणत्याही भाषिक प्रश्नाबाबत निर्णय घेणे अशक्य होऊन बसले आहे. संपूर्ण विचाराशिवाय मांडलेल्या मतामतांचा गोंधळ आणि ठामपणाच्या अभावी कालापहरण होत राहाण्याच्या या काळात पावलोपावली अडथळे येत असले तरी काही होणार नाही म्हणून स्वस्थ बसून चालणार नाही. निष्क्रिय बनवणारा निराशावाद, अवास्तव आशावाद, अतिरेकी देशप्रदेशाभिमान आणि कसलाच विधिनिषेध नसणारी अल्पतता यांसारख्या कार्यविघातक प्रवृत्ती टाळून आजच्या भाषिक गरजा भागविणे आवश्यक आहे. आजची गरज ही आहे की आपसातल्या विनिमयाचे माध्यम म्हणून प्रादेशिक भाषेला अग्रमान देणे अपरिहार्य आहे. तसेच आंतरभाषिक व्यवहारासाठी कोणती भाषा स्वीकारावी हे ठरविण्याचीही सद्यःस्थितीत निकड आहे. त्याचवरोवर वाहेरच्या जगाशी संबंध राखण्याकरिता वापरात असलेली इंग्रजी भाषा विशिष्ट मर्यादित स्वरूपात जोपासणे हे देखील हिताचे आहे.

कल्याणकारी राज्यात शासनव्यवहार जीवनाची सर्वच क्षेत्रे व्यापतो. भाषिक व्यवहाराचे क्षेत्रही बरेच विस्तारते. विकेंद्रित लोकशाही व्यवस्थेत लोकच शासन चालवीत असतात. अशा वेळी शासनाची भाषा ही दैनंदिन व्यवहाराच्या भाषेचाच एक भाग बनते. काही वर्षांपूर्वी शासनव्यवहारात मराठी हा सामूहिक पद्धतीने तयार झालेला सरकारी ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. त्याची दखल दोन लेखांमध्ये घेतलेली आहे. सचिवालयातला अधिकारीवर्ग अद्याप इंग्रजीत विचार करतो पण लिहिण्यासाठी संस्कृतप्रचुर अशी कृत्रिम भाषा घडवतो हे शासनव्यवहारातल्या मराठीच्या दुर्बोधतेचे कारण आहे. अर्थात सर्वसामान्य माणसांचा ज्या परिपत्रकांशी किंवा कचेऱ्यांशी संबंध येतो तेथे संस्कृतचा आग्रह धरल्याने दुर्बोधता आली तर चालणार नाही हे उघड आहे. मराठी भाषेची एक खास प्रकृती आहे. ती न विघडवता भाषेचे विशिष्ट वळण लक्षात घेऊन तिला पेलतील असे नवे शब्द तयार केले पाहिजेत. तिची ताकद वाढेल इतपत भार पडला तरी चालेल.

परकीय शब्द अंगीकारल्यामुळे भाषेची शक्ती वाढत जाते. गेल्या दीडएकशे वर्षांत शास्त्रीय सिद्धांतांचे सरळ, सोपपत्तिक, तर्कशुद्ध विवेचन मराठी भाषेत होऊ लागले. प्रत्येक शास्त्रात काही विशिष्ट संकल्पना असतात आणि त्यांना अनुरूप अशी रूपके वापरली जातात. अशा ग्रंथांमुळे मराठीत स्वयंपूर्ण अशा विवेचन-पद्धतीची भर पडली. त्याचबरोबर नव्या संकल्पना, नव्या पारिभाषिक संज्ञा, नवी रूपके यांच्या योगाने मराठीचा शब्दसंग्रह व शब्दशक्ती वाढत राहिली. आजच्या सरकारी भाषा-मंडळाने लोकभाषेपेक्षा फार भिन्न असलेल्या परिभाषेची वाजू फारच जोर देऊन आग्रहाने मांडली आहे; इतकी की ती जवळ जवळ एक वेगळीच भाषा ठरू पाहात आहे, यामुळे ती भाषा कळणारा एक आणि न कळणारा दुसरा असे दोन वर्ग निर्माण होतील आणि मग एकभाषिक लोकांमध्येच एकात्मतेची भावना उरणार नाही. पण विज्ञानाची वाढ व त्याचा प्रसार व्हायचा असेल तर भाषेनेही बदलले पाहिजे. अलीकडे सर्वच विज्ञानशाखांच्या प्रगतीचा वेग अतिशय वाढला आहे. अद्ययावत राहण्यासाठी लागणारे शब्द पुरविण्याच्या कामी भारतीय भाषा पुऱ्या पडतील असे नाही; अशा स्थितीत मराठीच्या अंगी इंग्रजी भाषेइतका लवचिकपणा वाणला पाहिजे, पण ती वेडौल किंवा वेसूर होता कामा नये.

वैज्ञानिक आणि वैचारिक ग्रंथांचा उपयोग समाजातील मूलभूत व दूरगामी स्वरूपाच्या विचार-विकासासाठी होतो. तर्कशुद्ध विचाराच्या विवेचनाकरिता प्रमाण भाषा समर्थ असते. प्रमाण भाषा ग्रंथलेखनासाठीच उपयोगी पडते असे नव्हे, तर रोजच्या वापरात सुद्धा ती चालते. पण प्रमाण भाषेचे ग्रांथिक रूप दैनंदिन व्यवहारातल्या प्रमाण बोलीपेक्षा वेगळे असते. प्रमाण बोली अधिक लवचिक असते. तिच्यात बरेच शब्द अध्याहृत राहू शकतात. वृत्तपत्रांची भाषा ही ग्रांथिक भाषा व प्रमाण बोली यांच्यामध्ये वेळ पडेल तशी कोणत्याही वाजूला सरकणारी असते.

वृत्तपत्रीय भाषा म्हणजे केवळ मजकुराची भाषा नाही तर मथळ्यांची सुद्धा. कमी-अधिक भडक असे निवडक रंगदार शब्द आणि बरेच काही सुचवणारे व काही अध्याहृत ठेवणारे मथळे हे वृत्तपत्रांचे एक प्रभावी अन्न आहे. लोकमत वनवायचे असते म्हणून शब्दांना रंग हवा. आणि अगदी खालच्या थरापर्यंत वाचले जावे म्हणून मजकुराची भाषा साधी व सोपी पाहिजे. वातम्या आणणाऱ्या यंत्राच्याबरोबर पाऊल राखण्याच्या घाईत भाषेवर पुरेसे प्रभुत्व नसता भाषांतराशी सामना करताना मारलेले आडवेतिडवे हात प्रमाण भाषेची पुष्कळशी मोडतोड करित असतात. हे वृत्तपत्रकारांनाही माहीत आहे. रोज अजमासे पन्नास-साठ लाख लोक वर्तमानपत्र वाचतात. तेव्हा घाई किंवा दुर्लक्ष यामुळे भाषाविकृती होत राहणे अनिष्ट आहे.

भाषेची विकृती अज्ञानाने किंवा अनवधानामुळे होते. पण भाषाविष्कारात जे विकृत किंवा निषिद्ध मानले जाते ती मुळात भाषाविकृती नसून मनोविकृतीचे भाषेत पडलेले प्रतिबिंब असते. त्यातून श्लील-अश्लीलाचा प्रश्न उपस्थित होतो. भाषा ही माणसाच्या भावनेचा किंवा विचाराचा आविष्कार असल्यामुळे भाषेत त्याच्या मनाचे प्रतिबिंब आरशातल्यासारखे पडते. मनाचे व्यापार “अचपळ” असतात हे खरे, पण पुष्कळ वेळा ते “रुद्ध” ही असतात. ते नेहमीच “रुद्ध” असतात असेही नाही. “रुद्ध” मनोव्यापार कधी कधी भाषेत प्रकट होतात. यातच मानवी मनाचे स्वभावतः असलेले सामर्थ्य आहे. हे सामर्थ्य जसे रुद्धतेत आहे तसेच ते रुद्धतेची कोंडी फोडण्याच्या प्रवृत्तीतही आहे. मनाचे हे द्विविध सामर्थ्य “निषिद्धते”च्या रूपाने भाषेत दिसते. बोलण्यातल्या विधिनिषेधांचे संकेत तयार होतात तसे दुसऱ्या वाजूला ते मोडलेही जात असतात. शब्द, शब्दसंहती, वाकप्रचार, लेखन-नियम यांचे औचित्य-अनौचित्य यांच्या द्वारा अशा संकेतांची घडामोड होत असते. बदल घडत असतात. अर्थात भाषिक निषिद्धतेचा विचार समाजसापेक्ष असतो तसा वर्गसापेक्षही असतो. एका समाजाचे किंवा वर्गाचे संकेत दुसऱ्याला मान्य असतील असे नाही.

नागर समाजापेक्षा ग्रामीण जनतेमध्ये भाषिक निषिद्धतेचे प्रमाण कमी असते. वातावरण आणि संस्कार भिन्न असल्यामुळे खेड्यातला माणूस जे सहज बोलून जाईल ते शहराी मनुष्याला प्रयत्न करूनही बोलणे जमेल असे नाही. पण अलीकडे शहर आणि खेडे यांच्यातले अंतर सर्व वाजूंनी कमी होत आहे. ललित वाङ्मयात देखील ठिकठिकाणचे ग्रामीण वातावरण आणि अनुषंगाने मराठीच्या निरनिराळ्या बोली वाढत्या प्रमाणावर वाचायला मिळतात. पूर्वी वाङ्मयाचा वाचक व लेखक दोघेही नागर होते. आज ग्रामीण जनतेशी संपर्क असलेला, त्यांच्यातलाच नवशिक्षित वर्ग व लेखक निर्माण झाला आहे. तेव्हा अस्सल नागराची कुतूहलपूर्ती व नव्या वर्गाला पुनःप्रत्यय हे ग्रामीण साहित्याचे फलित मानायला हरकत नाही.

प्रा. श्री. म. माटे यांच्या उपेक्षितांचे अंतरंग (१९४१) पासून आजपर्यंतचा हा वाङ्मयविशेष पाहिला तर मराठीचे विविध प्रादेशिक ढंग लेखनिविष्ट झाले, ही गोष्ट स्वागतार्ह आहे.

एक वहिणावाड्डीची खानदेशी बोली सोडली तर काव्याच्या क्षेत्रात मराठीच्या विशिष्ट बोलींना स्वतंत्र स्थान नाही. याबाबतीतले काही कवींचे प्रयत्न लक्षणीय आहेत. पण त्यांची ग्रामीण भाषा देखील पुष्कळ वेळा अस्सल वाटत नाही. कथा-कादंबरीपेक्षा काव्याची भाषा वेगळी असते. भावनांचा, संकेतांचा, संकल्पनांचा आविष्कार काव्यात अगदी निराळ्या प्रकाराने होतो. पूर्वी काव्यातली भाषा वेगळी होती. जै, जधी, नलगे सारखी रूपे वोलण्यात नसली तरी काव्यात येत. पण आजच्या काव्याच्या भाषेत फार बदल झाला आहे. केशवसुतांपासून मराठी काव्य समाजा-भिमुख झाले तेव्हा त्याचे संकेतही बदलले. मूर्तेकरांच्या काव्याने वैज्ञानिक प्रतिमांची पखरण केली. आजच्या काव्याची भाषा प्रकृतिविशिष्ट बनली आहे. कविकल्पनेचा तिरकसपणा व गुंतागुंत कवितेच्या भाषेत प्रतीत होते. त्या भाषेमुळे कविकल्पनेचे नेमके स्वरूप प्रतीत होतेच असे नाही. पण भाषिक घडण मात्र चमत्कारिक होते. अलीकडे काव्याच्या रचनेत, भाषेच्या मांडणीत नवे नवे प्रयोग होत आहेत.

वस्तुतः काव्याची भाषा आणि नित्याची प्रमाण भाषा यांचा संबंध घनिष्ठ आहे. खरे म्हणजे त्यांच्यात अद्वैत आहे. म्हणून नित्याची प्रमाण भाषा ही एकाच वेळी काव्यकृतीचे मूलद्रव्य आणि तिची पार्श्वभूमी बनू शकते. काव्याच्या भाषेचा प्रमाणभाषेवर ठसा उमटतो. भाषाविकासाच्या टप्प्यावरोवरच भाषेविषयीच्या सौंदर्यकल्पनाही बदलतात. एका कालखंडात जे काव्यात सुंदर मानले जाते ते पुढच्या कालखंडात नित्याच्या भाषेमध्ये उतरते. या क्रमाने प्रमाणभाषेच्या विकासाला मदत होते. ही विकसित भाषा समकालीन काव्याची साधारण भाषा बनते. आणि पुढे जायला तिला आणखी वाव निर्माण होतो.

भाषा आणि साहित्य यांच्या विचारात प्रमाणभाषेखेरीज भाषेचे सामर्थ्य, तिचे सौंदर्य, भाषाशैली व तिची घडण, शास्त्रीय लेखन व ललित वाङ्मय यातला भेद, इत्यादी वरेच मुद्दे येतात. या आनुवंशिक गोष्टींचा विस्तृत परामर्श घेतला तरी लेखकवाचकांचे संवादित्व हेच साहित्य-व्यवहाराचे मुख्य गमक ठरते. वाचकाच्या मनात समरसता, किमानपक्षी सह-अनुभूती निर्माण झाली नाही तर साहित्याचे प्रयोजन सार्थ झाले असे म्हणता येणार नाही. लेखकाला अपेक्षित असा परिणाम वाचकावर घडवायचा असेल तर समकालीन वाचकवर्गाला किंवा त्यातल्या एखाद्या विशिष्ट गटाला समजणाऱ्या भाषेतले साहित्यच उपयुक्त ठरते.

या ग्रंथात आलेल्या वरील विषयांची मांडणी सर्वसाधारण सुशिक्षित वाचकांसाठी असल्यामुळे त्या त्या विषयातील तज्ज्ञांना काही ठिकाणी, किंवा

ठिकठिकाणी, अपुरेपणा जाणवणे स्वाभाविक आहे. बहुतेक लेखक आपापल्या विषयात मुरलेले आहेत. प्रत्येकाची प्रतिपादनाची रीत वेगळी. भाषणस्वातंत्र्यामध्ये मतस्वातंत्र्य गृहीतच आहे. आमच्या विनंतीला मान देऊन वक्त्यांनी आपली व्याख्याने तर दिलीच, परंतु लेख लिहून देण्याची तसदी घेतली त्यावद्दल सर्वांना धन्यवाद.

डेक्कन कॉलेजचे संचालक डॉ. सुमित्र मंगेश कत्रे हे एक नाणावलेले भाषा-वैज्ञानिक आहेत. त्यांनी या व्याख्यानमालेचे उद्घाटन केले त्याविषयी मी कृतज्ञता व्यक्त करतो.

प्रा. गं. वा. सरदार आणि प्रा. दि. के. वेडेकर यांच्याशी केलेल्या अनौपचारिक विचारविनिमयाचा जो उपयोग झाला त्यावद्दल त्यांचे आभार मानणे त्यांना औपचारिक वाटले तरी अगत्याचे आहे.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने दिलेल्या अनुदानामुळे हा ग्रंथ आज प्रकाशित होत आहे. भाषा समितीच्या वतीने मी मंडळाचा आभारी आहे.

या ग्रंथाची सूची श्री. म. श्री. दीक्षित यांनी अगदी थोड्या अवधीत करून दिली, हे साभार नमूद करण्यास मला आनंद वाटतो.

श्री. स. कृ. पाध्ये यांच्यासारख्या अनुभवी तज्ज्ञाने छपाईवावत सर्व प्रकारची व्यवस्था केल्यामुळे मला खूपच मदत झाली. त्यांना मनःपूर्वक धन्यवाद.

आर्यभूषण छापखान्याचे व्यवस्थापक व कामगार बंधू यांनी छपाई ठरल्या मुदतीत व्यवस्थित करून दिली. मी त्याचे आभार मानतो.

पुणे, दिनांक
२४-१२-१९६९

मु. ग. पानसे,
निमंत्रक,
भाषा-समिती

उद्घाटन

मित्रहो,

या व्याख्यानमालेचे उद्घाटन करावयाला सांगितल्याबद्दल मी तिच्या चालकांचा मनःपूर्वक आभारी आहे. पण हे भाषण मला इंग्रजीतून करावे लागत आहे याबद्दल मला आपली क्षमा मागितली पाहिजे. खरे म्हणजे इंग्रजी आणि मराठी या भाषा मुळात एकाच कुटुंबामधल्या आहेत. तरी या देशात अजूनही इंग्रजीला परकी भाषा मानण्यात येते. मराठी भाषेचा विशेष अभ्यास केलेल्या विद्वान श्रोत्यांसमोर बोलण्याइतके मराठी मला येत नाही याबद्दल दिलगिरी वाटते.

व्याख्यानमालेचे उद्घाटन करण्यापूर्वी मला भाषेसंबंधी चार शब्द सांगावेसे वाटतात. आधुनिक भारतामध्ये भाषेला एक फार महत्त्वाचे स्थान आहे आणि तिच्या वावतीत वरेच वादविवाद चालू आहेत. एका समाजातील लोकांमध्ये विनिमय घडवून आणणारा अभिमानास्पद वारसा या दृष्टीने भाषेचे स्थान अनन्य-साधारण आहे. पण अशा प्रकारच्या विनिमयातला तो एक अडथळाही वनू शकतो. वायबलमधल्या मनोऱ्याच्या कथेत या गोष्टीचे प्रत्यंतर आढळते. परंतु याद्वन सुद्धा अधिक महत्त्वाची गोष्ट अशी की एकाच भाषेच्या क्षेत्रात ज्या रीतीने आपण भाषा वापरतो त्यावर आपला आशय दुसऱ्याला आकलन होणे न होणे अवयंबून असते. यासाठी भाषेचा व्यावसायिक उपयोग करणारांनी भाषेच्या सर्व पैलूंचे ज्ञान मिळवले पाहिजे आणि त्यातून विनिमय यशस्वी होण्याचा पाया घातला पाहिजे.

स्वातंत्र्यानंतर भारतातल्या प्रदेशांची आपण एकभाषिकतेच्या तत्त्वावर पुनर्रचना केली आहे. लोकशाहीतून समाजवादी जीवन हे आपल्या घटनेचे उद्दिष्ट आहे. त्यामुळे आपल्यावर काही जबाबदाऱ्या येऊन पडल्या आहेत आणि त्याबद्दल मी आज बोलणार आहे.

आपल्या भाषा कोणत्याही कालखंडात खऱ्या अर्थाने लोकभाषा नव्हत्या. बोली आणि साहित्यनिर्मितीचे कृत्रिम माध्यम यांत नेहमीच अंतर राहिलेले दिसते. कारण या माध्यमाचा उपयोग फक्त सुशिक्षित वर्गच करित असे. शिवाय शासनाची भाषा तर नेहमीच सामान्य जनतेच्या बोलीपासून फार वेगळी होती. प्राचीन काळात शासनाची भाषा संस्कृत होती. प्राकृतने अगदी अल्पकाळ तिची जागा घेतली. पुढे फारसी आली आणि नंतर इंग्रजी, फ्रेंच, डच, पोर्तुगीज इत्यादी युरोपियन भाषाही आल्या. शासनाची भाषा आणि प्रादेशिक भाषा यांच्यामध्ये प्रादेशिक भाषा आणि खऱ्याखऱ्या बोली यांच्यातल्याइतकेच अंतर होते. म्हणून स्वातंत्र्यपूर्वकालीन भारता-

मधली निरक्षरता हे या देशात सदैव राहिलेल्या परिस्थितीचे स्वाभाविकपणे पडलेले प्रतिबिंब आहे.

वयात आलेल्या व्यक्तींना मतदानाचा हक्क देणाऱ्या आजच्या लोकशाहीत निरक्षरतेचे निर्मूलन आणि सर्व लायक नागरिकांना दुय्यम शिक्षणाचा लाभ देण्याचा निर्धार या दोन गोष्टींनी आपला भविष्यकाळ निश्चित होणार आहे. या प्रक्रियेमध्ये आपल्या महान प्रादेशिक भाषांना विनिमयाचे माध्यम म्हणून कार्य करावे लागणार आहे. त्याचप्रमाणे राजभाषेलाही वेगवेगळ्या प्रदेशांना एकत्र आणणारी संपर्क-भाषा म्हणून काम करायचे आहे आणि सर्वांत महत्त्वाची वाव अशी की आज स्थल-कालाच्या कल्पनांमध्ये क्रांतिकारक बदल घडवून सर्व जगाला अधिक जवळ आणून सोडणाऱ्या या तंत्र-विज्ञानयुगात या भाषांचे आधुनिकीकरण होत राहणे अपरिहार्य आहे.

आज उपलब्ध झालेल्या विनिमय-साधनांनी आपल्या परंपरागत स्थल-कालाच्या कल्पना नाहीशा करून एकच आंतरराष्ट्रीय संस्कृती अनुसरणारे बहुभाषिक जग एकत्र आणले आहे. म्हणून तुमच्यापैकी भाषेचे जे खास अभ्यासक आहेत, विशेषतः साहित्याच्या दृष्टीने आणि भाषासामर्थ्य वाढविण्याच्या दिशेने ज्यांचे प्रयत्न चालू आहेत किंवा ज्यांना सध्याची ज्ञानाची मर्यादा ओलांडून पुढे प्रगती करावयाची आहे, त्यांनी आपल्या शिरावर पडलेली दुहेरी जवाबदारी ओळखली पाहिजे. स्वतःच्या भाषेला राष्ट्रीय महत्त्वाची भाषा म्हणून कार्यक्षम आणि समर्थ बनवणे आणि आपल्या स्वातंत्र्याचा अविभाज्य घटक असलेले राष्ट्रीय ऐक्य साधणाऱ्या, बहुविधतेच्या पलीकडे गेलेल्या संस्कृतीचे जतन करणाऱ्या संपर्क-भाषेचा विकास करणे, या त्या दोन जवाबदाऱ्या होत.

म्हणून या व्याख्यानमालेचे उद्घाटन करताना माझे स्नेही डॉ. ना. गो. कालेलकर यांना मालेतील पहिले व्याख्यान देण्याची विनंती करताना मला आनंद होत आहे. भाषेसंबंधी अभ्यासाच्या दृष्टीने ही माला मोलाची ठरेल असा मला विश्वास वाटतो. भारतामधील संस्कृतोद्भव, द्राविड, मुंड आणि तिवेट-ब्रम्ही या चार महान् भाषिक कुटुंबांमध्ये हजारो वर्षांच्या सहवासानंतर आलेल्या अखिल भारतीय स्वरूपामधून निर्माण झालेली परस्पर आकलनाची जी क्षमता, तिच्यावर अशी व्याख्यानमाला सर्वांचे लक्ष केंद्रित करू शकेल अशी माझी खात्री आहे. उत्क्रांतीच्या मंद प्रक्रियेत अभावितपणे साधलेल्या ऐक्याच्या बळावर सुशिक्षित वर्ग आणि सामान्य लोक यांच्यामधील भाषिक अंतर कमी करून त्यांना एकत्र आणण्यासाठी झालेल्या जाणीवपूर्वक भाषाविनिमयामुळे ते ऐक्य अधिक दृढ होवो; आणि आपली शासनसंस्था खऱ्या अर्थाने लोकशाही बनून जनतेच्या गरजा भागवणारी ठरो.

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना	एक ते पाच
उद्घाटन	सहा
- १ भारतीय भाषा : नव्या जबाबदाऱ्या (१४-११-६७) ना. गो. कालेलकर १-१०
 भाषिक राज्ये १, शासन व्यवहार ३, भाषा आणि ऐक्य ४, भाषा आणि स्वावलंबन, वर्तमानपत्रे, माध्यमाचा प्रश्न ५, भाषांतर, भाषेचे अध्यापन ७, भाषा आणि साहित्य ८, भाषिक परिवर्तन : संशोधन ९, देशाभिमान आणि देशहित १४.
 - २ शासनव्यवहाराची भाषा (४-१२-६७) ग. प्र. प्रधान ११-२५
 नवे स्थान, नवे आव्हान १२, इतिहासाचा वाढावा १३, राज्य-व्यवहारकोश १४, फारशी-मराठी संकर १५, इंग्रजीचे वर्चस्व १६, स्वातंत्र्योत्तर कालातील पहिले पाऊल १८, परिभाषा आणि व्यवहाराची भाषा, नवे शब्द १९, कायद्याची भाषा २१, दुर्बोधता, मराठी भाषेचे खास वळण २२, शासनव्यवहाराच्या भाषेचे स्वरूप २४.
 - ३ विविध शास्त्रे आणि मराठी भाषा (१५-११-६७) भा. शं. भणगे २६-५८
 विज्ञानाची आयात, मागासलेपणाचा अर्थ, साहित्यिकांची टीका ३०, चुकीची परिभाषा व शब्दांचा तोकडेपणा ३१, परिभाषानिर्मिती ३२, उसन्या शब्दांच्या अडचणी ३३, परिभाषेच्या कसोट्या ३४, भाषांतराचे प्रश्न ३५, संस्कृतीकरणेचे गुणदोष ३७, उसन्या शब्दांची जरूरी ३९, मराठीतील पहिले प्रयत्न ४०, नंतरचे प्रयत्न ४५, सरकारी पातळीवरील प्रयत्न ४७, शासनप्रणीत मराठीची तत्त्वे ४८, संविधानातील मराठी ५०, एकरूप परिभाषा ५१, पदनामकोशावरील टीका ५३, प्रशासन वाकप्रयोग ५४, डॉ. रघुवीर व केंद्र सरकारची परिभाषा ५५, भाषेने समाज सांधावा ५६, वैज्ञानिकांचे स्थान ५७.
 - ४ वृत्तपत्रांची भाषा (२-१२-६७) ल. ना. गोखले ५९-७५
 लेखनाचा प्रघात वाढला ५९, वृत्तपत्रांच्या प्रकृतीमुळे बदल ६१, लोक व्यवहारात भाषेचा प्रवेश ६३, लवचिक आणि प्रवाही भाषा ६४, इंग्रजी तारांची भाषांतरे ६६, काही गुळगुळीत, काही विपरीत ६७, काही खुणगाठी मनाशी बांधाव्यात ६८, एकेका शब्दाचा नेमका अर्थ ६९, मध्येच काही खटकू नये ७१, भाषा 'अ-व्हंड सौभाग्यवती' नको ७२, पद्धतशीर योजना आखावी ७३, लोकजीवनाचा जोम आणि जिव्हाळा ७४.

५ भाषेतील निषिद्धता (९-१२-६७) दि. के. वेडेकर ७६-८७

भाषेची परिवर्तनशीलता, निषिद्धतेची गरज ७७, भाषेतील निषिद्धतेचे प्रकार ७८, भाषेतील स्वगत निषेध, यातुसंबद्ध निषेध ७९, सुरत-संबद्ध निषिद्धता ८१, परभाषासंबद्ध निषिद्धता ८२, स्तरीय निषिद्धता, समूहांश निषिद्धता ८३, ललित साहित्यातील निषिद्धता ८६.

६ साहित्यातील ग्रामीण बोली (३०-११-६७) प्र. भा. मांडे ८८-१०७

बोली आणि प्रमाण भाषा ८९, प्राचीन साहित्यातील बोली ९०, वारकरी पंथाचे भाषिक कार्य, शाहिरी रचनेत ग्रामीणबोली ९१, अव्वल इंग्रजीतील भाषेचे स्वरूप ९२, ग्रामीण आणि नागरजीवन ९३, नागरांचे ग्रामीण जीवनावद्दलचे कुतूहल, ग्रामीण साहित्याचा वाचक ९४, भाषेची जाणीव ९५, ग्रामीण कथांतील बोलीचे रूप ९६, साहित्यातील बोली ९९, ग्रामीण बोलीचे भ्रष्ट अनुकरण १०१, बोलीतून साहित्य निर्मिती, 'प्रादेशिक'-'ग्रामीण' विशेषणे १०२, नव्या युगाचा प्रभाव १०३, साहित्यातील बोलीच्या भाषिक अभ्यासातील अडचणी १०४, भाषाशास्त्रज्ञांचा विचार १०५, लोकसाहित्यातील भाषेचे स्वरूप १०६.

७ मराठी कवितेची भाषा (२२-१२-६७) अ. गं. मंगरूळकर १०८-१३४

'शब्द' अधिक 'अर्थ' १०९, एक कविता ११०, शब्द आणि अर्थ यांचे द्वैताद्वैत १११, भाषांतरात शब्दाची ओढाताण ११३, स्वायत्त शब्दाची महती ११४, कविता आणि दैनंदिन भाषा ११५, मढेकरांच्या कवितेची भाषा ११८, रेग्यांच्या कवितेची भाषा १२१, आजच्या कवितेचे अंतरंग आणि बहिरंग १२२, 'मात्रिक' आणि 'आक्षर' रचना १२३, आजकालची कविता आणि तिची भाषा १२४, कविता: कापलेले गद्य १२५, नामांची भली मोठी रांग १२६, नामात्मक कविता १२८, शब्दांमध्ये अंकांची पाचर १२९, भाषा देव्हान्यातून...चौकात १३०, प्रमाण भाषेतील कविता १३१, बोलण्यातली साधी भाषा १३२, कवितेतील खानदेशी बोली १३३, एकेका कवीच्या भाषेचा अभ्यास १३४.

८ भाषा आणि साहित्य (२३-११-६७) मु. ग. पानसे १३५-१५५

शास्त्रीय व ललित लेखन १३६, भाषाव्यवहार १३७, प्रमाणभाषा १३८, भाषा व लेखन १३९, भाषेचे सामर्थ्य १४०, भाषासमृद्धी १४१, प्रमाण भाषेचा रेखीवपणा १४३, भाषा व शैली १४४, शैली व भाषाविज्ञान १४६, साहित्याचे प्रयोजन, काव्याची भाषा १४७, पद्य आणि गद्य, काव्याची भाषा आणि प्रमाणभाषा १४९, भाषेचे सौंदर्य १५३.

सूची

१५७ १६०

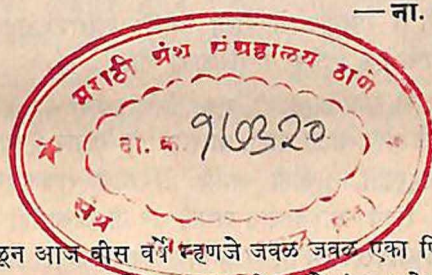
टीप :- (कंसांमध्ये प्रत्येक व्याख्यानाचा दिनांक दिला आहे.)

भाषा : अंतःसूत्र आणि व्यवहार

१ :

भारतीय भाषा : नव्या जवावदाच्या

— ना. गो. कालेलकर

स्वातंत्र्य मिळून आज वीस वर्षे म्हणजे जवळ जवळ एका पिढीची आयुर्मर्यादा उलटून गेली आहे. एवढ्या दीर्घ काळात अनेक क्षेत्रांत अनेक प्रकारची प्रगती अपेक्षित होती. अर्थात ही अपेक्षा आणि उत्साह स्वातंत्र्यपूर्व काळातला होता. केवळ स्वातंत्र्य नाही म्हणूनच ही प्रगती खुंटली आहे असा आमचा दावा होता. भारताच्या सर्व तक्रारींवर 'स्वातंत्र्य' हे एकमेव रामबाण औषध आहे अशी आमची श्रद्धा होती.

या श्रद्धेला काही अर्थ असेल तर फारशी किंमत न देता मिळालेल्या या स्वातंत्र्याचा आपण हवा तसा उपयोग करून घेतलेला नाही हे देशातल्या आजच्या निराशाजनक आणि अस्थिर वातावरणाकडे पाहून स्पष्ट होते.

स्वातंत्र्यापूर्वीच्या राष्ट्रीय भावनेच्या जागी आज पक्षीय राजकारण आले आहे. त्यागभावनेची जागा वैयक्तिक महत्त्वाकांक्षेने घेतली आहे. पक्षनिष्ठेच्या मुळाशीही स्वार्थाची आणि सत्तेची अभिलाषा दिसून येते.

भाषिक राज्ये

पारतंत्र्याच्या काळात बहुभाषिक प्रांतरचना हा ब्रिटिश राजसत्तेचा एक डाव आहे असे म्हटले जाई. एकभाषिक लोक एकत्र येऊन सुलभ प्रगती अनेक वेगवेगळ्या

भाषा बोलणाऱ्या लोकांना एकत्र ठेवून आणि त्यांच्यावर इंग्रजी लादून अशक्य करावी हे बहुभाषिक प्रांतांचे विश्लेषण त्या काळी सहज पटत असे.

पण त्या काळात स्वाभाविक आणि हितकारक वाटणारी एकभाषिक राज्यांची कल्पना आज तीव्र मतभेदांचे आणि वादांचे मूळ बनली आहे. वास्तविक अनेक मोठ्या भाषिक प्रदेशांनी बनलेल्या या अवाढव्य देशात एकभाषिक राज्ये निर्माण करणे हेच अत्यंत सोयीचे आणि शहाणपणाचे आहे. शिवाय या देशातले साक्षरतेचे प्रमाण ३० टक्क्यांपर्यंतही पोचलेले नाही. अनुभव असे सांगतो की, कोणतीही परभाषाच काय पण स्वतःच्या प्रदेशातली प्रमाणभाषा देखील नीटपणे बोलू किंवा समजू शकणारे लोकही थोडेच आहेत. अशा परिस्थितीत भाषिक राज्ये म्हणजे ज्या राज्यांचा कारभार तिथे अतिशय मोठ्या प्रमाणात बोलल्या जाणाऱ्या आणि म्हणूनच तिथल्या निरक्षर लोकांनाही समजणाऱ्या भाषेत चालतो अशी राज्ये निर्माण करणे हे केवळ हितावहच नव्हे, तर लोकशाहीच्या मूलभूत तत्त्वांना धरून आहे. कारण आपले सरकार काय करते ते समजून घेण्याचा आणि स्वराज्यातल्या प्रवृत्तीत जास्तीत जास्त भाग घेण्याचा हक्क प्रत्येक नागरिकाला आहे.

ही गोष्ट इतकी स्पष्ट आहे की, एकभाषिक राज्यांच्या स्थापनेला कोणत्याही समर्थनाची त्यामुळे जरूर वाटत नाही. या राज्यांनी देशाचे ऐक्य आणि हित धोक्यात आणले हे फक्त अदूरदृष्टी लोकांनी आणि संधिसाधू राजकारणी पुरुषांनी म्हणावे. आज बहुभाषिक राज्ये अस्तित्वात असती तर ती लोकशाहीच्या तत्त्वाला सोडून आहेत म्हणून त्यांच्यावरही आपण आग पाखडली असती. त्यांच्यामुळे दुसरे प्रश्न निर्माण झाले असते आणि कदाचित आजच्यापेक्षाही अधिक वाद माजले असते. केंद्रीय सरकारची डोकेदुखी कमी करण्यासाठी तिचा कारभार सुरळित चालण्यासाठी लोकशाहीच्या मूलभूत तत्त्वांचा वळी देणे केव्हाही योग्य ठरणार नाही. कोणताही पेचप्रसंग आणि खोटी कटुता निर्माण होणार नाही असे धोरण, म्हणजेच अशा प्रकारच्या प्रश्नांच्या अभ्यासावर आधारलेले तत्त्वनिष्ठ धोरण, जर राज्यकर्त्यांनी मुळातच स्वीकारले असते तर भाषिक प्रश्नांपुरते तरी या देशातले वातावरण वरचेसे स्वच्छ राहिले असते. तत्त्वनिष्ठ धोरणानुसार केलेल्या निर्णयाच्या विरोधाला सरकार खंबीरपणे आणि मनोवैर्याने तोंड देऊ शकले असते. म्हणून चूक एकभाषिक राज्यांचे तत्त्व स्वीकारण्याची नसून या बाबतीत राजकीय स्वरूपाचे निर्णय घेणाऱ्या लोकांची आहे.

एकभाषिक राज्ये बनवताना निर्माण होणारा सर्वात महत्त्वाचा प्रश्न दोन भाषिक प्रदेशांमधील सरहद्द ठरवण्याचा होय. अगदी निर्भेळ एकभाषिक प्रदेश कुठेही सापडणे संभवनीय नसते आणि दोन भाषा जेथे एकमेकांना येऊन भिडतात तेथे तर हे अशक्यच असते. कोणत्याही दोन भाषांमध्ये—मग त्या एकवंशीय असोत वा

भिन्नवंशीय असोत - निसर्गसिद्ध अशी क्षेत्रमर्यादा नसते. "या रेषेच्या अलिकडे अमुक भाषा बोलली जाते आणि पलिकडे तमुक भाषा बोलली जाते" हे विधान अशा ठिकाणी करता येणे शक्य नसते. पण व्यावहारिक दृष्टीने अशी एक रेषा निश्चित करावीच लागते. ती निश्चित करताना काही तत्त्वांचा आधार घ्यावा लागतो. त्यांपैकी सर्वांत महत्त्वाचे तत्त्व मिश्रभाषिक प्रदेशातील भिन्नभाषिकांच्या परस्परप्रमाणाचे. याशिवाय परंपरा, भौगोलिक रचना यांसारखी तत्त्वेही कित्येकदा मार्गदर्शक ठरू शकतात.

पहिल्या महायुद्धानंतर पूर्व युरोपची पुनर्रचना करताना स्वयंनिर्णयाच्या - म्हणजे एखाद्या प्रदेशातल्या जनमताच्यातत्त्वाला प्राधान्य देण्यात आले होते. आजच्या लोकशाहीच्या युगातही लोकमताचा कौल हेच सर्वश्रेष्ठ मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून स्वीकारले जाणे इष्ट ठरेल.

हे आणि अशा प्रकारचे अनेक राजकीय प्रश्न आज आपल्यासमोर आहेत. ते सोडवताना स्वतःच्या पक्षाचे धोरण आणि मतदारसंघाची प्रतिक्रिया लक्षात घेऊन वागणारे लोक जोपर्यंत आहेत तोपर्यंत त्यांचा समाधानकारक निकाल लागेल ही आशा करणे व्यर्थ आहे. म्हणून या एकाच प्रश्नाला स्पर्श करून मी दुसऱ्या प्रश्नांकडे वळतो.

शासनव्यवहार

यांपैकी सर्वांत निकडीचा प्रश्न शासनव्यवहाराच्या भाषेचा आहे. एकभाषिक राज्ये अस्तित्वात आणली, पण सरकारी कामकाजासाठी प्रादेशिक भाषा वापरली नाही, तिला तिचे न्याय्य स्थान दिले नाही, तर लोकांच्या आशा-आकांक्षांना अर्थ राहणार नाही. अशा वेळी उच्चपदस्थ अधिकारीवर्ग (विशेषतः प्रादेशिक भाषा न येणारा वर्ग) विरुद्ध असेल आणि प्रादेशिक भाषा बोलणारा वर्ग उदासीन असेल, लोकांकडून या बाबतीत आग्रह होत नसेल, तर प्रदेशीकरणाचा ठराव दप्तरी पडून राहील हे उघड आहे. जनता आणि तिचे पुढारी जागरूक, आग्रही आणि सहकार्य देणारे असले तरच या बाबतीत झपाट्याने प्रगती होऊ शकेल.

राज्यव्यवहाराची ही भाषा जनतेला सहज समजणारी, आपली वाटणारी झाली पाहिजे लोकसुलभ भाषा तयार करण्याच्या मार्गात अनेक अडथळे आहेत. त्यातला सर्वांत मोठा अडथळा काही आदर्शवादी लोकांचा आहे. सर्व भारतीय भाषा जवळ आणण्याचे त्यांच्यातले भाषिक अंतर कमी करण्याचे एक रम्य स्वप्न या लोकांच्या डोक्यात आहे. एकाच कल्पनेच्या अभिव्यक्तीसाठी सर्व भाषांनी एकच शब्द वापरल्याने आणि अशा शब्दांची संख्या शक्य तेवढी वाढवल्याने ते साकार होईल असे त्यांना वाटते.

अर्थात अशा रीतीचा सर्वग्राह्य शब्द म्हणजे त्याच्या मते संस्कृत शब्द. हा शब्द मुळात वेगळ्या अर्थाने संस्कृत भाषेत असेल. उदाहरणार्थ *आकाशवाणी*, *निगम*, *सचिव*, *विधि* *निर्वाचन* इत्यादी किंवा संस्कृत रूपांचा उपयोग करून अगदी नव्याने बनवलेला असेल, उदा. *अभियंता*, *निविदा*, *प्राधिकर*, *प्रशिक्षण*, *प्रपाठक*, *अभिव्यक्त्यता* इत्यादी असा हा शब्द अनेक रूढ, मान्य, लोकांना सहज समजणाऱ्या कायदा, सरकार, तारीख, करार, निवडणूक यांसारख्या शब्दांना वाजूला साहून पुढे येतो. यामुळे संस्कृताभिमान्यांना जरी ब्रह्मानंद झाला तरी ही प्रवृत्ती निर्मळ प्रादेशिकत्वाच्या मुळावर येणारी आहे हे अनेकांनी अनेकदा सांगून झालेले आहे. शिवाय संस्कृतमधून घेतलेले शब्द सर्वच भाषांमध्ये सारख्या अर्थाने वापरले जात नाहीत असे शब्द असंख्य आहेत. उदा. हिं. *शिक्षा*, *सूचना*, वं. *सत्कार*, *विचार*; गु. *लव्वप्रतिष्ठ*, *साक्षर* इत्यादी. यावर तोडगा म्हणून तो हिंदीत किंवा अधूनमधून कोणत्या तरी एका विशिष्ट भाषेत ज्या अर्थाने वापरला जात असेल तसा वापरायचा. पण भाषिक व्यवहारात असली तडजोड अगदी अर्थशून्य असते हे विसरून चालणार नाही. असे शब्द वापरून केलेली विधाने सामान्य माणसांना तर राहोच, पण मोठमोठ्या विद्वानांना, एवढेच नव्हे तर ज्यांनी हे शब्द निर्माण केले त्या “शब्दसृष्टीच्या ईश्वरांनाही” कळणे अशक्य होते.

भाषेची अंतर्व्यवस्था आणि परंपरा विघडवणारे अशा प्रकारचे प्रयत्न पूर्णपणे त्याज्य होत, कारण ते भाषेच्या स्वाभाविकतेला मारक आहेत.

भाषा आणि ऐक्य

अशा प्रयत्नातून राष्ट्रीय आणि भावनात्मक ऐक्य साधता येईल, निदान ते जवळ येईल अशी एक समजूत आहे, पण ती चुकीची आहे. एकभाषिकता स्वाभाविकपणे असली, लोकांनी स्वखुषीने स्वीकारली तर ठीक आहे. अंतर्गत राष्ट्रीय व्यवहार सोपा करण्याचे ते एक साधन आहे. पण ती जबरदस्तीने लादून राष्ट्रीय ऐक्य निर्माण होणार नाही. एकभाषिक राज्यात तरी असे ऐक्य असते का ? ऐक्य साधणारी कारणे आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक असतात. सामाजिक समता आणि न्याय हा त्याचा पाया आहे. तो जितका भक्कम तितका आपला राष्ट्रवादही अधिक भक्कम आणि चिरस्थायी ठरेल. भांडणे कमी होऊन झपाट्याने प्रगती व्हावी असे वाटत असेल तर हा खरा समाजवाद आला पाहिजे एकभाषिकतेचा ऐक्याशी कोणताही जिव्हाळ्याचा संबंध नाही हे सत्य स्पष्टपणे समजून घेतले पाहिजे

लोकव्यवहारासाठी प्रादेशिक भाषा वापरण्याच्या आपल्या प्रयत्नात आपली दृष्टी पूर्णपणे प्रादेशिकच असली पाहिजे. त्यामुळे राष्ट्र ताला कोणताही बाध येणार नाही. केरळच्या जनतेला तांदूळ अधिक दिले, महाराष्ट्रात ज्वारी अधिक वाटली

किंवा पंजावची गव्हाची मागणी स्वीकारली, तर त्यामुळे प्रादेशिकतेला उत्तेजन मिळाले, राष्ट्रहित धोक्यात आले, हे म्हणणे जसे चुकीचे; सर्व भारतभर एकच प्रकारचा आहार असावा हे म्हणणे जितके दुराग्रहाचे, तितकेच सामान्य जनतेच्या सोयीसाठी प्रादेशिक भाषेचा वापर केल्याने राष्ट्र दुभंगेल हे म्हणणेही चुकीचे म्हणून निर्भेळ प्रादेशिक भाषेचा वापर राज्यात सर्वत्र शक्य तितक्या लवकर सुरू करणे हे अत्यंत जरूरीचे आहे.

भाषा आणि स्वावलंबन

अशा प्रयत्नात सर्वच जवाबदारी सरकारवर टाकणे, सर्वस्वी सरकारवर अवलंबून राहणे, ही वृत्ती उपयोगाची नाही. ती धोक्याचीही आहे. अशा प्रकारच्या सामाजिक प्रवृत्तीत लोकांनीच पुढाकार घ्यायचा असतो. म्हणूनच विद्यापीठे, शिक्षणसंस्था, साहित्यसंस्था आणि वर्तमानपत्रे या सर्वांनी या कार्यात सहभागी झाले पाहिजे. सरकारच्या निर्णयावर योग्य तेथे निर्भयपणे टीका केली पाहिजे आणि प्रदेशीकरणाची गती वाढवली पाहिजे. अधिकाराच्या जोरावर आपल्याला वाटेत ते करता येईल हा सरकारी यंत्रणेचा भ्रम आणि हट्ट दूर करणे हे जागरूक टीकाकारांचे काम आहे.

वर्तमानपत्रे

वर्तमानपत्र हे भाषेच्या दृष्टीनेही आजच्या जगातील एक अत्यंत प्रभावी प्रचारसाधन आहे. त्यांनी योग्य शब्द आणि वाक्यप्रयोग वाचकांसमोर सतत ठेवले तर ते जितके अंगवळणी पडतील तेवढे ते इतर कोणत्याही साधनाच्या द्वारे पडतील असे वाटत नाही. नव्या शब्दप्रयोगांचा परिचय करून देण्याचे काम आपले आहे ही जाणीव वर्तमानपत्रकारांना झाली आणि संघटितपणे ती त्यांनी अंमलात आणली तर प्रदेशीकरणाचे पाऊल झपाट्याने पुढे पडेल यात शंका नाही.

माध्यमाचा प्रश्न

शासनव्यवहाराच्या भाषेच्या प्रदेशीकरणाइतकाच महत्त्वाचा पण त्याहूनही अधिक विकट प्रश्न या देशातल्या उच्च शिक्षणाच्या माध्यमाचा आहे. उच्चतम पातळीपर्यंत शक्य त्या सर्व विषयांचे शिक्षण प्रादेशिक भाषेतून, म्हणजे जी भाषा राज्यातल्या बहुसंख्य लोकांची मातृभाषा आहे तिच्यातून व्हावे याबद्दल आता फारसे दुमत राहिलेले नाही. पण प्रदेशभाषा माध्यम म्हणून स्वीकारण्याचे तत्त्व मान्य केले की, अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागेल. माध्यमाचे क्षेत्र हे नेहमीच्या व्यवहारापुरते मर्यादित नसते. ते ज्ञानार्जन, ज्ञानवर्धन आणि ज्ञानप्रसार यांचे साधन आहे. त्यामुळे ज्ञानाच्या कक्षा सामावून घेण्याचे सामर्थ्य त्याच्या अभिव्यक्तीच्या अंगी असले पाहिजे.

ज्ञानाच्या या कक्षा फार विस्तृत आहेत आणि त्या एकसारख्या वाढत चालल्या आहेत. काही विषयांतील ज्ञान इतक्या गतीने पुढे चालले आहे की, तिची वरोवरी करणे दीर्घ काळपर्यंत आपल्याला अशक्यच होईल. आपली ज्ञानसाधना संपून कित्येक शतके लोटून गेली आहेत. नवे ज्ञान मिळवण्याचा प्रयत्न करणे आपल्या शक्तीवाहेरचे आहे. मग अशा प्रयत्नात आवश्यक असणारी भाषेची झेप आपल्याकडे नसली तर नवल नाही.

पुष्कळ लोकांची अशी समजूत आहे की, आपले शब्दभांडार प्रगत भाषांतील शब्दभांडाराच्या भाषांतराने फुगवले की आपल्या भाषा समृद्ध होतील. अशी कल्पना असणे हे अब्जावधी रुपयांच्या नोटा छापून त्या वाटल्या म्हणजे देशाचे दारिद्र्य नाहीसे होईल असे मानण्यासारखे आहे. शब्दांना प्रतिशब्द देऊन भाषा समृद्ध होत नाही आणि त्यासाठी शब्दनिर्मितीची योजना हाती घेऊन फारसा उपयोग होणार नाही. नवे शब्द निर्माण करण्याचे काम त्या त्या विषयातल्या विद्वानांचे आहे आणि ते शब्द देखील विवेचनाच्या ओघात योग्य संदर्भात येऊन स्वतःचे अर्थवाहित्व त्या त्या विषयाच्या अभ्यासकांना पटवून देणारे असले पाहिजेत. अभ्यासाची, ज्ञानार्जनाची, ज्ञानवर्धनाची परंपरा ज्या देशात मुळीच नाही त्याने केवळ भाषांतरे करून आपले ज्ञानदारिद्र्य आणि विचारदारिद्र्य भरून काढण्याचा प्रयत्न करणे हे वैलाशी स्पर्धा करू पाहणाऱ्या वेडकाच्या महत्त्वाकांक्षेसारखे आहे. अभिव्यक्तीचे सामर्थ्य हे पोकळ शब्दांचे अवडंबर नसून ते समाजाच्या प्रगतिप्रेमाचे, आकांक्षांचे आणि चैतन्याचे द्योतक असते.

पाश्चात्य जगात अखंडपणे पुढे जाणारे ज्ञान नव्या शब्दांचा पेहेराव असणाऱ्या पोत्यातून भारतीय भाषांच्या भांडारात आणून टाकणे एवढाच उद्योग आपल्याला करायचा असेल आणि या उद्योगामागे संशोधनाची आणि जिज्ञासेची तळमळ नसेल, तर तो थांबवणे आणि ज्ञानार्जनामागे अविरत असणाऱ्या समाजांच्या संपन्न भाषा शिकून घेणे हे केवळ श्रेयस्कर नव्हे तर अपरिहार्यही आहे.

आज विवेक केला पाहिजे तो ज्ञानाच्या कोणत्या पायरीपर्यंत आपले दुवळे माध्यम पुरे पडू शकेल त्याचा. मग मात्र त्या मर्यादेपर्यंत भारतीय माध्यमाचा स्वीकार केलाच पाहिजे आणि त्यापुढचे ज्ञान आत्मसात करायचे झाल्यास शास्त्रीय दृष्टीने प्रगत आणि अखंड गतिमान अशा समाजांच्या ज्ञानभाषाच आपल्याला शिकल्या पाहिजेत. यामुळे एकीकडे प्रादेशिक भाषांचा त्यांच्या कुवतीप्रमाणे विकास होत राहिल आणि दुसरीकडे अखंड पुढे सरकणाऱ्या विज्ञानाच्या प्रवाहाला आपण पारखे होणार नाही.

स्वाभिमानाच्या भरात ज्या माध्यमाची आपण जोरदार शिफारस करत आहो त्याची अभिव्यक्तिकक्षमता वाढवण्याकडे, त्यात शास्त्रीय लेखनाला लागणारी निःसंदिग्धता आणण्याकडे आपण अजून लक्ष दिलेले नाही. ऐसपैस, भोंगळ आणि पुनरुक्तिप्रधान

लेखन जाऊन त्या जागी सुटसुटीत, स्पष्ट आणि काटेकोर असे लेखन झाले पाहिजे. अशा लेखनाचे नमुने मराठीत दुर्लभच आहेत. आशय स्वतःला नीट समजलेला असणे आणि तो नीटपणे वाचकांपुढे मांडणे हे शास्त्रीय लेखनाचे उद्दिष्ट लेखकाने सदैव डोळ्यांसमोर ठेवले तरच अभ्यासकाला ज्ञानग्रहण करणे सोपे होईल. अशा लेखनामुळे ग्रंथविस्तार कमी होईल, पुस्तकाची पाने कमी भरतील हे उघडच आहे. पण त्यामुळे जिज्ञासू वाचकवर्गाचा निश्चितच फायदा होईल.

भाषांतर

या तत्त्वानुसार उत्तम ग्रंथांचा आधार घेऊन पण स्वतंत्रपणे लिहिलेली पुस्तके विद्यापीठांनी आणि शिक्षणसंस्थांनी प्रकाशित केली पाहिजेत. स्वतंत्रपणे लिहिलेल्या पुस्तकांतच भाषेला रुचेल आणि पेलेल अशा शैलीला वाव असतो. चांगल्या पुस्तकांची वाईट भाषांतरे हवी तेवढी झालेली आहेत आणि अजूनही होत आहेत.

मूळ पुस्तकाच्या शैलीत आणि भाषिक रचनेत गुरफटल्यामुळे सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट जो आशय तिकडे दुर्लक्ष होते आणि केवळ शब्दावरच लक्ष केंद्रित होऊन भाषांतर निरुपयोगी ठरते. मूळ आशयपूर्ण विधानाचे यथार्थ प्रतिबिंब पडेल असे स्वभाषेतले विधान हुडकून काढल्याशिवाय किंवा अशा प्रकारचे विधान स्वभाषेला अपरिचित असल्यास ते वनवल्याशिवाय आणि यासाठी लागणारे खोल ज्ञान आणि प्रभुत्व असल्याशिवाय भाषांतराच्या-विशेषतः शास्त्रीय ग्रंथांच्या भाषांतराच्या-वाटेला न जाणेच चांगले.

मूळ पुस्तकाची भाषिक मोडणी लक्षात राहिली नाही तरी चालेल, एवढेच नव्हे तर ती विसरून जाऊन केवळ आशयावर लक्ष केंद्रित करण्याचे सामर्थ्य आणि एकाग्रता जर अंगी असेल, तर भाषांतर योग्य प्रकारे होईल यात शंका नाही. अशा रीतीने भाषांतर करणाऱ्या व्यक्तीलाच कोणते आशय व्यक्त करणाऱ्या शब्दांचा तुटवडा आपल्या भाषेत आहे ते कळेल, आणि भाषाप्रभुत्व असल्यास या अडचणीतून मार्ग कसा काढावा, कोणता शब्द वापरून आपली अडचण दूर करावी आणि अगदी नवाच शब्द वनवायचा असेल तर तो कोणत्या साधनांनी आणि कसा वनवावा ते अशीच व्यक्ती ठरवू शकेल.

भाषेचे अध्यापन

भारतीय भाषांच्या आणि स्वभाषेच्या अभ्यासाला आता दुसरे एक महत्त्व प्राप्त होऊ लागले आहे. राजकीय व्यवहाराची भाषा आणि शिक्षणाचे माध्यम म्हणून मान्यता मिळताच अशा भाषांचे प्रमाणभूत स्वरूप व्याकरणाच्या आणि लेखनाच्या दृष्टीने निश्चित करणे आवश्यक ठरते. प्रत्येक भाषेचा (आणि शक्य तिथे तिच्या

बोलींचा) शब्दकोश आणि इतिहास उपलब्ध करून देणे आणि त्याविषयीचे संशोधन एकसारखे चालू ठेवणे हेही आपले कर्तव्य ठरते.

व्याकरण, इतिहास आणि शब्दकोश या क्षेत्रांत जितके अधिक साहित्य निर्माण होईल तितके ते पाठ्यपुस्तके लिहिण्याच्या कामाला आणि परभाषिक लोकांना स्वभाषा शिकवण्याची शास्त्रशुद्ध साधने निर्माण करण्याला उपयोगी पडेल. अनेक मोठ्या भाषा असणाऱ्या या देशात आंतरभाषिक कुतूहल जवळजवळ नाहीच. त्यामुळे जी साधने पूर्वीच तयार व्हायला पाहिजे होती ती आजही आपल्याजवळ नाहीत. पण आता परदेशात आपल्या भाषा शिकण्याचा उपक्रम सुरू झाला आहे आणि ही साधने तयार करण्याच्या बाबतीत पाश्चात्य अभ्यासकच पुढाकार घेऊ लागले आहेत. अशा वेळी आपणच आपल्या भाषेचा सर्वांगीण आणि सूक्ष्म अभ्यास करू लागलो आणि ती परभाषिकांना पद्धतशीरपणे कशी शिकवता येईल याबद्दल विचार आणि प्रयोग करून सामग्री निर्माण केली, तर ती अतिशय मोलाची ठरेल.

परभाषिकांना आपली भाषा शिकवत असताना तिच्यातल्या खाचाखोचा आपल्या जितक्या लक्षात येतात तितक्या त्या एरवी येत नाहीत. विद्यार्थ्यांची भाषा आणि स्वभाषा यांची तुलना होऊन त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या अडचणी काय आहेत, त्याचा गोंधळ का उडतो हे शिक्षकांच्या लक्षात येते आणि शिकवण्याची पद्धत अधिक सुलभ करण्याच्या कामी उपयोगी पडते. भाषेच्या स्वरूपाचे नीट वर्णन करण्यालाही हे भाषाध्ययनाचे प्रयोग उपकारक ठरतात.

भाषा आणि साहित्य

उत्कट वैयक्तिक अनुभव प्रकट करण्यासाठी कलावंतांनी केलेल्या भाषेचा उपयोग हा आणखी एक महत्त्वाचा अभ्यासविषय आहे. सामाजिक व्यवहाराचे साधन अशा नित्य व्यवहाराच्या भाषेतून असे अनुभव व्यक्त करणे हे जवळजवळ अशक्यच असते. अशा वेळी या भाषेचा एका विशिष्ट प्रकारे उपयोग करून साहित्यिकाला आपला प्रश्न सोडवावा लागतो. कलोपासकांची भाषिक निर्मिती आपणासमोर येते तेव्हा अभिव्यक्तीच्या या नव्या प्रयोगाचा वाचक म्हणून किंवा रसिक म्हणून अभ्यास करणे श्रेयस्कर असते. या प्रयोगातपरतेमुळेच नवसर्जन कित्येकदा दुर्बोध होते, कलानिर्मितीचे स्वरूप स्पष्ट होऊ न शकल्यामुळे ते परिणामकारक होणे कठीण जाते. पण नवनव्या प्रयोगांतून वाट काढत गेल्याखेरीज कलावंताला त्याचे साधन समर्थ बनवता येणार नाही. पारंपरिक साहित्यिक अभिव्यक्तीकडून आपण अगदी नव्याच साहित्याकडे वळलो आहोत. त्यातले काही साहित्य स्वानुभवप्रेरित असले तरी बरेचसे अनुकरणात्मक, उसने आणि कित्येकदा उचलून घेतलेले आहे. पहिल्यात स्वाभाविकता आहे. वाकीच्यात स्वतःवर प्रभाव पडलेल्या कृतीच्या आधारेने निर्मिती करण्याचा प्रयत्न आहे, लेखकाच्या कुवतीप्रमाणे या दोन्ही प्रकारांत यशापयशाचे

वाटेकरी झालेले लोक आहेत. त्यांचे प्रयोग, त्यांच्या अडचणी त्यांना मिळालेले यश या सर्वांचा विचार कलाभिव्यक्तीच्या अभ्यासकांनी करायचा आहे.

अभिव्यक्ती कशी आहे यापेक्षा ती कशावद्दलची आहे, कोणत्या विषयाची आहे इकडे टीकाकारांनी पुष्कळदा लक्ष दिलेले आहे. त्यामुळे कित्येकदा वाद होतो तो साहित्यात काय यावे, काय येऊ नये, शब्द कोणते वापरावेत, त्याचा समाजावर काय परिणाम होईल, यासंबंधीचा. अभिव्यक्तीच्या संदर्भात अशा प्रकारचा दृष्टिकोण गैरलागू आहे. ही टीका करताना भाषिक सामर्थ्याच्या जागरूकतेपेक्षा टीकाकाराच्या अंगी असलेली परंपरेवद्दलची निष्ठा, सोवळेपणा आणि असहिष्णुता यांचेच दर्शन आपल्याला प्रामुख्याने होते. समाजात चालू असले तरी हरकत नाही, साहित्यात येऊ नये, असा आग्रह पुष्कळ लोक धरतात. यात भोंदूपणा किती आणि भावडेपणा किती हे ठरवणे कठीण असते. पण भाषेच्या खऱ्या अभ्यासकाने मात्र अभिव्यक्तीचे नवे स्वरूप ज्या ज्या ठिकाणी दिसून येईल त्या त्या ठिकाणी बौद्धिक कुतूहल जागृत ठेवून पाहिले पाहिजे.

सर्व समाजाच्या सामान्य जीवनासाठी लागणारी व्यवहारभाषा आणि व्यक्तीने आत्मप्रकटीकरणासाठी वापरलेली साहित्यिक भाषा या दोन्हीही आवश्यक अशी विनिमय-साधने आहेत. व्यवहारभाषा समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला आत्मसात करावी लागते, तर साहित्यिक भाषा समजून घेण्याचा प्रयत्न साहित्यप्रेमी लोक करत असतात. पहिली भाषा परंपरानिष्ठ असते, तर दुसरी आपल्या गरजेनुसार परंपरेला मुरड घालून नवे रूप धारण करणारी असते. सामाजिक आणि साहित्यिक भाषेचा अभ्यास करताना त्यांच्यातला हा मूलभूत फरक, पहिलीची स्थैर्यप्रधानता आणि दुसरीची परिवर्तनक्षमता, लक्षात ठेवणे फार जरूरीचे आहे.

भाषिक परिवर्तन : संशोधन

परिस्थितीप्रमाणे आणि समाजाच्या गरजेप्रमाणे परिवर्तन पावणे हा भाषेचा स्वभावधर्म आहे. भाषेचे आजचे स्वरूप ही देखील एक परिस्थितीच आहे. तिच्यातले परिवर्तन अंतःप्रेरणेने होईल किंवा बाहेरच्या घटनांच्या प्रभावानेही होईल. पण अशा रीतीने होणारे परिवर्तन हे बहुतांशी मंद असते. आपल्या आजच्या सामाजिक गरजा भागवण्याचे सामर्थ्य त्यात नाही. त्याची गती वाढली नाही तर प्रयत्नपूर्वक वाढवली पाहिजे. कुठे काय कमी पडते ते लक्षात घेऊन ती उणीव भरून काढण्यासाठी योजना तयार केल्या पाहिजेत. भाषांतर, शब्दनिर्मिती, स्वभाषेच्या अभिव्यक्ति-क्षमतेचा अभ्यास या सर्व गोष्टी यासाठीच होत आहेत. पण त्या वाटेत तशा न करता त्या करायला योग्य पद्धत कोणती याचाही विचार झाला पाहिजे.

ज्ञानवर्धनाची परंपरा आपल्या देशात जिवंत असती तर प्रगतीला आटोक्यात ठेवू न शकणाऱ्या शब्दांची उणीव आपल्याला तीव्रतेने जाणवली असती. संशोधनाचे

निष्कर्ष, नव्या कल्पना, नवे सिद्धांत व्यक्त करताना ती लक्षात आली असती; पण तसे होत नाही. कोणत्याही शास्त्रात मूलग्राही संशोधन करणारा, त्यासंबंधीचे विवेचनात्मक लेखन मराठीतून करणारा आणि ते करताना उद्भवलेल्या अडचणीमुळे गोंधळात पडलेला एक तरी शास्त्रज्ञ आपल्याकडे आहे का ? साधारण मान्यता मिळू शकणारा प्रत्येक संशोधक इंग्रजीतून लिहितो. कारण त्याचा वाचकवर्ग सर्व जगभर पसरलेला आहे आणि त्याला प्रसिद्धी आणि मान्यता मिळायची असेल, तर त्याच्या क्षेत्रात संशोधन करणाऱ्या विद्वानांच्या नजरेला त्याचे लेखन यायला हवे असेल तर त्याला इंग्रजीतून किंवा शास्त्रमान्य भाषेतूनच लिहिले पाहिजे.

या देशात स्वतंत्र संशोधनाची परंपरा निर्माण झाली आणि स्वभाषेतून किंवा सर्वमान्य अशा संपर्कभाषेतून ते संशोधन व्यक्त केले तर जिज्ञासूंच्या नजरेतून सुटणार नाही इतकी प्रतिष्ठा भारतीय भाषांना प्राप्त झाली तरच त्यांना वाळसे येईल, एरवी येणार नाही. जोपर्यंत ज्ञानार्जनाची आणि उच्च संशोधनाची केंद्रे भारताबाहेर आहेत आणि पाश्चात्य देशांत होत असलेल्या प्रगतीचा पल्ला गाठायला आपल्याला अनेक वर्षे रखडावे लागत आहे तोपर्यंत ज्ञानाच्या उच्चतम पातळीवर चाळू परिस्थितीच कायम ठेवणे इष्ट ठरेल. स्वभाषेच्या पोकळ अभिमानाने ती संपन्न वनेल असा दुराग्रह पत्करून आपण आपले फार मोठे नुकसान करून घेत आहोत.

देशाभिमान आणि देशहित

देशाभिमानामुळे करावे असे वाटते ते पुष्कळदा देशहिताला पोषक नसते. देशाभिमान हा देशहित साधण्याचा मार्ग ठरावा असे वाटत असेल, तर प्रथम देशाचे हित कशात आहे आणि ते कशा रीतीने साधेल इकडे लक्ष दिले पाहिजे. इंग्रजीतल्या पाठ्यांना डांबर फासणे किंवा आगगाब्या जाळणे यातून लोक आपले देशप्रेम किंवा तत्त्वनिष्ठा व्यक्त करोत, पण तो देशहिताचा मार्ग नव्हे हे निश्चित. राष्ट्रक्यासाठी हिंदी राष्ट्रभाषा झाली पाहिजे असा आग्रह धरून त्याची मजल देश दुभंग होईल इतक्या मर्यादिला नेणे हे चित्र अत्यंत खेदजनक आहे. देशाभिमान वाह्य उपचारांनी येत नाही. तो जनतेत असेल तर गरज पडेल त्या वेळी प्रकट होतो. कृत्रिम साधनांनी करायची ती गोष्ट नव्हे. भाषिक प्रश्नाचा विचार करतानाही आपली भाषा वापरणे यापेक्षाही त्यातून आपण जे प्राप्त करून घेणार आहो त्यावर लक्ष ठेवणे अधिक योग्य ठरेल. देशाभिमान कोणाच्याही अंगी असेल, पण देशहित म्हणजे काय, ते साधण्यासाठी काय केले पाहिजे, स्वाभिमानाला आणि तत्त्वाला कुठे मुरड घातली पाहिजे हे शोधून काढून लोकांना पटवणे हे, विचारवंतांचे काम आहे. भाषिक प्रश्न सोडवतानाही भावनेच्या आहारी न जाता विचारपूर्वक योजना आखल्यानेच आपली जबाबदारी आपण योग्य रीतीने पार पाडू शकू.

—ग. प्र. प्रधान

भाषा आणि जीवन यांचा अत्यंत जिह्वाळ्याचा संबंध आहे. जीवनात विविध घटना घडतात, माणसाच्या मनात अनेक भावतरंग उठतात. या सर्वांची अभिव्यक्ती भाषेच्या द्वारा होते. जेव्हा नवे अनुभव येतात, नवीन वस्तू निर्माण केल्या जातात तेव्हा नवे शब्द निर्माण केले जातात. ज्या समाजाचे जीवन अनुभवसंपन्न असते त्या समाजाची भाषाही विकसित होत जाते. ज्या वेळी माणूस रानटी अवस्थेत होता, त्या वेळी कृति-निदर्शक क्रियापदांनी व सर्वनामांनी त्याची गरज भागत होती. परंतु जगणे म्हणजे केवळ जिवंत राहण्यासाठी केलेली धडपड असे स्वरूप न राहता आवडी-निवडीप्रमाणे विविध गोष्टींचा उपभोग घेणे अशी अवस्था निर्माण झाली तेव्हा विशेषणे, क्रियाविशेषणे इत्यादी अस्तित्वात आली. केवळ गावापुरत्या मर्यादित असलेल्या समाजजीवनाच्या जागी व्यापार-उदीम-दळणवळण इत्यादींमुळे नवी सामाजिक नाती निर्माण झाली तेव्हा भाषा अधिकाधिक संपन्न होत गेली. भाषेच्या विकासातील या विविध अवस्थांचा अभ्यास करणे केवळ उद्बोधकच नव्हे, तर मनोरंजक आहे. मराठीतील डॉ. ना. गो. कालेलकर यांचा भाषा-इतिहास आणि भूगोल हा ग्रंथ वाचल्यावर भाषा व संस्कृती यांचा कसा संबंध आहे हे समजून घेते. मराठी भाषेचा उद्गम व विकास कसा झाला हे अनेक विद्वान लेखकांनी आपल्या

ग्रंथांतून मांडले आहे. महाराष्ट्राचा अन्य भाषिकांशी संबंध आल्यावर मराठी भाषेत अनेक नवीन शब्दांची भर पडली. इंग्रजांचे राज्य येथे सुरू झाल्यावर मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतारही पाहावयास मिळाला. आज मराठी ही भारतातील सोळा भाषांपैकी एक विकसित व विकसनशील भाषा मानली जाते. महानुभावांनी, ज्ञानेश्वर-तुकाराम आदि संतांनी मराठी भाषेचे सामर्थ्य प्रथम प्रगट केले. मराठी राज्यकर्त्यांनी, पंडित-कवींनी व शाहीरांनी आपल्या मायवोलीचे वैभव वाढविले. इंग्रजी अंमल सुरू झाल्यानंतर विचारप्रधान गद्य लिहिणाऱ्या लेखकांनी व ललित लेखन करणाऱ्या साहित्यिकांनी मराठीला नवा साज चढविला; आणि आधुनिक महाराष्ट्रात शास्त्र, तत्त्वज्ञान, साहित्य इत्यादी क्षेत्रांतील लेखकांनी मराठी भाषा संपन्न करण्याचे कार्य अप्रतिहत चालविले आहे.

नवे स्थान, नवे आव्हान

आज मराठीवर एक नवीनच जबाबदारी येऊन पडली आहे. परकीयांचे राज्य असताना मराठीला राजभाषा म्हणून स्थान नव्हते म्हणून माधव ज्यूलियनांच्या स्वाभिमानी मनाला खंत वाटली. स्वातंत्र्य मिळाल्यावर ही परिस्थिती बदलली आहे. आज राजभाषा म्हणून मराठी मानाने वावरत आहे. परंतु हा नुसता मान नाही, ते एक आव्हानही आहे. एखादी व्यक्ती एकदम मोठ्या स्थानावर चढली म्हणजे मोठी होत नाही. त्या स्थानाला अनुरूप कर्तृत्व दाखविले तरच तिला मोठेपणा प्राप्त होतो. तसे कर्तृत्व नसेल तर शस्त्रे जवळ असूनही रणांगणावर जाण्याच्या कल्पनेने बोवडी वळणाऱ्या लक्ष्मीधरासारखी अवस्था व्हावयाची. म्हणून शासनव्यवहाराचे प्रभावी साधन म्हणून मराठीला मान्यता मिळण्यासाठी फार मोठे प्रयत्न करावे लागतील. आजवर झालेल्या प्रयत्नांचा थोडासा आढावा घेणे आणि भावी कालातील प्रयत्नांच्या स्वरूपासंबंधी काही सूचना करणे हा या व्याख्यानाचा हेतू आहे.

शासनव्यवहाराची भाषा हा शब्दप्रयोग कालाच्या संदर्भातच विचारात घ्यावा लागतो. ज्या कालात गावाचे जीवन वृद्धीने स्वयंपूर्ण होते, त्या कालात शासनाचा संबंध लोकजीवनाशी अत्यल्प होता. श्री. आत्रे यांनी लिहिलेला गांवगाडा हा ग्रंथ वाचला तर वल्लुतेदारी पद्धतीने चालणाऱ्या समाजजीवनात राज्यकर्त्यांचा संबंध किती थोडा येत असे याची कल्पना येते. अशा कालखंडात शासनव्यवहाराची भाषा ठरताना राज्यकर्त्यांची सोयच केवळ पाहिली जात होती. मूठभर शासनकर्तेच सर्व राज्यकारभार चालवीत असल्यामुळे जनतेच्या सोयीचा प्रश्नच नव्हता. समाजाची ही घडी थोडीफार बदलून शासनव्यवहार जेव्हा अधिक व्यापक होऊ लागले आणि राज्यकर्ते केवळ राजधानीत न राहता त्यांचे अधिकारी गावोगावी जाऊ लागले. तेव्हा शासनाचा लोकांशी संबंध वाढला आणि शासनव्यवहाराच्या

भाषेवरही याचा अपरिहार्यपणे परिणाम झाला. राज्यकर्त्यांची भाषा हीच शासनाची भाषा राहिली तरी ज्या व्यवहाराशी जनतेचा संबंध येई त्या व्यवहारात लोकांना समजतील असे शब्द येऊ लागले. आज या परिस्थितीत क्रांतिकारक बदल झाला आहे. आज राज्यकारभार हा राजधानीपुरता वा काही महत्त्वाच्या गावांपुरता मर्यादित राहिलेला नाही. त्याचप्रमाणे कर वसूल करणे आणि आक्रमकांपासून संरक्षण करणे इतके मर्यादित कार्य शासनाचे उरलेले नाही. कल्याणकारी राज्यात शासनव्यवहार जीवनाची सर्व क्षेत्रे व्यापून टाकतो आणि विकेंद्रित लोकशाही व्यवस्थेत लोकच शासन चालवीत असतात. अशा वेळी शासनाची भाषा ही दैनंदिन व्यवहाराच्या भाषेचाच एक भाग बनतो. या थोड्याशा विवेचनावरून राजाची सत्ता असताना शासनव्यवहाराची भाषा आणि लोकसत्ताक राज्यपद्धती आल्यावरती शासनाची भाषा यांचे स्वरूपच मूलतः भिन्न असणार हे लक्षात येईल.

इतिहासाचा आढावा

आता थोडासा इतिहास पाहू या. यादवकाळात मराठीचा राज्यकारभाराच्या भाषेत वापर होत असे. याःवांची मातृभाषा मराठी असल्यामुळे हे स्वाभाविक होते. पण वर उल्लेखिल्याप्रमाणे त्या काळी राज्यकारभार याचा अर्थ राजाने केलेल्या गोष्टी इतकाच मर्यादित होत्या. तत्कालीन शिलालेख व ताम्रपट यांच्यावरून ही गोष्ट स्पष्ट होईल. 'चामुडराये करवियले' या शिलालेखावरून शासनाची भाषा मराठी होती आणि ऐहिक जीवनातील कर्ता-करविता राजा होता हे चटकन समजून येते. पुढे यादवांच्या राज्याचा अस्त झाला आणि महाराष्ट्रावर मुसलमान अंमल सुरू झाला. मुसलमानी अंमलात फारशी हीच राजभाषा होती. शिवकालापर्यंत राज्यव्यवहारात फारशी चालू होती आणि तिचा परिणाम व्यवहाराच्या भाषेवरही झाला. शिवाजी महाराजांच्या राजवटीच्या आरंभी कार्यालयीन पत्रांची सुरुवात "अज रस्तखाने शिवाजीराजे दाम दौलत हु" अशा मायन्याने होत असे. पत्राच्या मायन्याचा हा अर्धा भाग आहे. ह्या मायन्याचा अर्थ "त्याचे राज्य चिरायू होवो (अशी ईश्वराम प्रार्थना ज्या राजात्रिपथी करावयाची) त्या शिवाजी राजांच्या कचेरीपासून" असा आहे. (शब्दज्ञ अर्थ पुढीलप्रमाणे : अज - पासून; रस्तखाना कचेरी, ई = च्या, दाम = चिरायू; दौलत = राज्य, हु = त्याचे.) मायन्याचा पुढला अर्थ असा : "वजानी तु कारकुनानी हाल व इस्तकवाल देशमुखानि पा। पुणे, विदानद इ" या अर्धाचा अर्थ : परगणे पुण्याच्या देशमुखाना आणि हल्ली असलेल्या व पुढे येणाऱ्या कारकुनांना (त्यांनी जाणावे की)^१. त्या काळातील पत्रातील मराठी भाषेवरही फारशीची किती दाट छाया पडली आहे.

१ महाराष्ट्र इतिहास कालातील राज्यकारभाराचा अभ्यास :

ले. शं. ना. जोशी, पृ. ३६.

किंवाहुना मराठीच्या स्वतःचा किती संकोच झाला आहे हे पुढील पत्रावरून समजून येईल.

“ मसल अनाम राजश्री नारो भिकाजी सुभेदार व कारकून सरदेसमुखी सरकार महालहाय तलकोकन प्रती राजश्री शिवाजी राजे शा। तिसा सितैन अलफ. त्रिवकजी नरस प्रभु हुजूर येऊन मालूम केले की कसवे कल्याणचे कुलकर्ण व हुद्देदारी आपली मिरास सालावाद माहात कदम कारकीर्दी मलिकंवर वाजे कारकीर्दी दर कारकीर्दी चालत आले असे. ”^२

राज्यव्यवहारकोश

शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची स्थापना म्हणजे केवळ सत्ता हस्तगत करणे असे मानले नाही. भाषा आणि परंपरा यांचे महत्त्व ते जाणत होते आणि त्यांना प्रतिष्ठा प्राप्त व्हावी यासाठी त्यांनी निर्धाराने प्रयत्न केले. पत्रव्यवहारात पूर्वी मुसलमानी कालगणना रूढ होती त्याऐवजी त्यांनी राज्याभिषेक शक चालू केला. आणि आपल्या अष्टप्रधान मंडळासाठी संस्कृत पदनामे दिली. परंतु यापेक्षाही त्यांचे महत्त्वाचे कार्य म्हणजे राज्यव्यवहारकोश हे होय. हा कोश त्यांनी आपल्या प्रधानमंडळातील रघुनाथपंत हणमंते यांच्याकडून तयार करवून घेतला. या कोशात मुख्यतः फार्शीतील व काही मराठीतील अशा सुमारे दीड हजार शब्दांसाठी मराठीत वापरता येतील असे सोपे संस्कृत पर्याय दिले आहेत. या राज्यव्यवहारकोशामुळे राज्यकारभाराच्या भाषेत फार मोठा बदल झाला आणि फार्शीच्या मगरमिठीतून मराठीची सुटका झाली. शासकीय लेखनपद्धतीला यापुढे एक नियमित स्वरूप आले आणि याच्या पुढचे पाऊल म्हणजे लेखनरूपतरु हा पत्रव्यवहाराच्या पद्धती सांगणारा ग्रंथ निर्माण झाला. यापूर्वी पत्राच्या शेवटी शिक्कामोर्तवासाठी “ मोर्तव सुद ” असे लिहिण्यात येई. त्याऐवजी “ मर्यादियं विराजते ” हा वाक्प्रयोग रूढ झाला. मोहर ऐवजी मुद्रा हा शब्द प्रचलित झाला. स्वराज्यस्थापनेपूर्वीच्या कालातील पत्राच्या सुरुवातीचा मायना यापूर्वी सांगितलाच आहे. या फार्शीनिष्ठ मायन्याऐवजी पुढील मायना शिवाजी महाराजांच्या राज्याभिषेकानंतर रूढ झाला : “ स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शक ६ सिद्धयर्था नाम संवत्सरे, भाद्रपद बहुल पंचमी रविवासरे क्षत्रियकुलावतंस श्री राजा शिवछत्रपती स्वामी याणी ” या मायन्याचे स्वरूप संस्कृतप्रचुर असले तरी या प्रयत्नातूनच राज्यव्यवहारात हळूहळू मराठीला योग्य स्थान मिळाले. पूर्वी एका पत्रातील उतारा दिला आहे. त्या पत्रात जे भाषेचे स्वरूप होते त्यात बदल कसा झाला हे समजून घेण्याच्या दृष्टीने ५० वर्षांनंतरच्या काळातील एका पत्रातील पुढील उतारा उद्बोधक ठरेल असे वाटते.

“वृत्तवंत म्हणजे वतनदार हे येथील चिरस्थिर होत. आपणा आपणात वतनभाळपणा आहे. एकाच्या वतनावरी दुसरा उभा राहू देणे ही भाळपणाची नीती. प्रसंगां मार खावा. बंदी पडावे. परंतु वृत्तीत दुसरा जडो देऊ नये ही कुलवंताची नीती.”^३

पुढील पत्रही मराठीचा वाढता प्रभाव दाखविणारे आहे :

श्री

१९४४ भाद्रपद शुद्ध १३

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ४९ शुभकृत नाम संवत्सरे भाद्रपद शुद्ध त्रयोदशी सोमवासर क्षत्रिय कुलावतंस श्री राजा शंभु छत्रपति स्वामी याणी मुद्राधारी व कारकून किले मुधागड यासी आज्ञा केली ऐसी जे राजश्री महादजी कृष्ण व गोविंद कृष्ण उपनाम जोतिशी गोत्र शांडिल्य सूत्र आश्रलायन हे स्वामीचे पुरातन सेवक तीर्थरूप राजश्री थोरले कैलासवासी स्वामीपासून बहुत नेष्टेने सेवा केली व तीर्थस्वरूप राजश्री संभाजी राजे काका यांची सेवा केली.....याकरिता यावरी राजश्री कैलासवासी स्वामी कृपाळू होऊन चंजीचे मुकामी यास मौजे खवली ता।। पाली हा गाव कुलबाव व कुलकानु खेरीज हकदार व इनामदार करून जलतरुपाषाण निधिनिक्षेपसहित हाली पटी व पेस्तर पटी देखील इनाम अजरामहामत देऊन सनदा दिल्या.”

याच आनुवंगाने कान्होजी आंग्रे यांना लिहिलेल्या पत्रातील पुढील उताराही मराठीला शासनव्यवहारात कसे स्थान मिळू लागले होते हे स्पष्टपणे दाखविणारा असाच आहे.

“राजश्री कान्होजी आंग्रे सरखेल यासी आज्ञा केली ऐसीजे. राजश्री नारो कृष्ण उपनाम जोशी हे स्वामीच्या राज्यातील पुरातन सेवक. या राज्यात निस्टेने सेवा केली. त्याउपर सेवा सोडून आपला काल सार्थक व्हावा याकरिता स्नानसंध्या करून ईश्वरभजनी लागले. यांची योगक्षेमाची अनुकूलता करून दिधल्याने स्वामीस व स्वामीच्या राज्यास श्रेयस्कर.”

फारशी-मराठी संकर

शिवाजी महाराजांनी सुरु केलेले हे प्रयत्न पुढे चालू राहिले असते तर राज्य-व्यवहारास योग्य असे मराठीतील नवीन शब्दप्रयोग रूढ झाले असते, आणि मराठी भाषा अधिकाधिक संपन्नही होत गेली असती. परंतु शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर राजकीय दृष्ट्या परिस्थिती फार अस्थिर झाली आणि महाराष्ट्राला अस्तित्वासाठी

३ शिवचरित्र साहित्य खंड : ३, ले. ६११

४ मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने : खंड २०., पृष्ठ ४१४.

५ मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने : खंड २०., पृष्ठ ४१५.

घडपड करावी लागल्यामुळे सांस्कृतिक विकासाकडे लक्ष देणे शक्य झाले नाही. पुढे शाहूमहाराजांच्या राजवटीत आणि पेशव्यांच्या अमदानीत ही परिस्थिती बदलणे शक्य होते. परंतु स्वभाषेच्या विकासासंबंधी योग्य तो दृष्टिकोण नसल्यामुळे पेशव्यांनी या बाबतीत काहीही प्रगती केली नाही. पेशवेकालीन दप्तर पाहिल्यावर शासन-व्यवहारात फार्शांचा प्रभाव असलेली मराठीच रुळत राहिली राज्यव्यवहारकोशातील शब्दसंपत्तीत भर टाकणे दूरच राहिले. उलट “ मर्यादित्यं विराजते ” याऐवजी पत्राच्या शेवटी पुनः ‘ मोर्तब सुद ’ येऊ लागले. पेशवेकालात फार्शांचा मराठीवरील प्रभाव कायम राहिला याचे कारण काही लेखकांच्या मते हे होते की, पेशव्यांचा निजाम, हैदराबाद यांच्या राजवटीवरोवर खूप संबंध आला; शिवाय दिल्लीच्या मध्यवर्ती मोगल पातशाहीशी पण पेशव्यांचा संपर्क आला आणि त्यामुळे पेशवेकालात फार्शां-मराठी संकर चालू राहिला. पेशवेकालातील राज्यव्यवहारातील भाषेचे स्वरूप सन १७४० मध्ये लिहिलेल्या पुढील पत्रावरून समजून येईल.

“ आज्ञापत्र समस्त राजकार्यधुरंधर विश्वासनिधि राजमान्य राजश्री वाळाजी पंडित प्रधान तथा मोकदमानी मौजे रखडी तालुके खेड, प्रांत जुन्नर, मुद्दरसन इहिदे अन्न मया व अलफ. राजश्री वापूजी वाजीराव यांचे तीर्थरूप वाजी भीमराव, पुरातन राज्यातील सेवक, एकनिष्ठपणे सेवा करीत आले. हाली फिरंग्यांचे मसलतेस तारापूरचे येलगर समर्थी युद्धांत सरकार कामास आले. यास्तव याजवरी कृपाळू होऊन मौजे मजकूरची मोगलाई, वावती चौथाई, सरदेशमुखी व साहोत्रा देखील इनाम यासी व यांचे पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेने दिला असे.”^६

इंग्रजांचे वर्चस्व

इंग्रजी अंमल सुरू झाल्यावर राज्यव्यवहाराची भाषा म्हणून मराठीस जे स्थान होते ते नष्ट झाले. इंग्रजी ही राजभाषा म्हणून सिंहासनाधिष्ठित झाली. आणि राज्यकारभार चालविण्यासाठी जो नवा लेखनिकांचा वर्ग तयार झाला तो “ बुद्ध रेफरन्स टु युअर ऑनर्स लेटर ’ असे फर्डे डाफ्ट लिहिण्यात धन्यता मानू लागला. अर्थात दस्तऐवज-नोंदणी व महसूल कचेरीतील कामे यांमध्ये सर्वसामान्य लोकांच्या उपयोगासाठी जेथे मराठीचा वापर केला जाई तेथे पूर्वीचे फारशी शब्द-प्रयोगच रूढ राहिले. इंग्रजीलाच सार्वभौम स्थान असल्यामुळे मराठी कशीवशी अंग चोरून संकोचाने वावरत होती. मात्र या वेळी महाराष्ट्रात कोल्हापूर, सादतवाडी, जत, सांगली, मिरज आदी जी लहान-मोठी संस्थाने होती तेथील संस्थानिकांनी आपला कारभार मराठीतून चालू ठेवला. संस्थाने अनेक बाबतीत प्रतिगामी मनो-वृत्तीची होती. पण संस्थानांच्यामुळेच शासनव्यवहारात मराठी टिकून राहिली. मात्र संस्थानिकांनी पेशवेकालीन परंपरा अन्य बाबींप्रमाणेच भाषेच्याही बाबतीत पुढे

चालविली आणि प्रशासनविषयक भाषा पूर्वीप्रमाणेच फारशी-संस्कृतमिश्रित अशीच कायम राहिली. हुकुमनामा, जातमुचलका, रुजुवात, इन्साफ या फारशी शब्दांबरोबरच आज्ञापत्र, प्रमाणप्रत्यंतर, वृत्तिच्छेद, चतुःमीमा हे संस्कृत शब्द या परिभाषेत मुखाने नांदत राहिले. परंतु संस्थाने ही मांडलिक अमल्यामुळे इंग्रजी राजसत्तेचा वरचष्मा प्रत्येक बाबतीत सुरु झाला आणि शासनव्यवहारातील भाषेत सुपरसीड, ॲक्विझिशन, ॲज्युडिकेशन यांसारखे शब्द दिमाखाने वावरू लागले. याचा आणखी एक परिणाम म्हणजे हेड-कारकून, आर्किटग-मामलत अशी संकरसामासिक रूपे तयार होऊन मराठीचे स्वरूप अत्यंत भ्रष्ट होऊन गेले. अशा मासलेवाईक मराठीचा एक नमुना पुढीलप्रमाणे :

“ मेडिकल तपासणीनंतर अनाफ्ट् जाहल्याने ऑफिस ऑवरानंतर नोकरीतून मोकळे करून पेन्शनीत काढले. ” अशा भाषेचे काही अवशेष अगदी अलीकडच्या काळापर्यंत वावरत होते. उदा. “ तालुके हुजुरास रिपोर्ट ”, “ मेहेरवान मामलेदार साहेब यांचे हुजुरास ” इ०

इंग्रजी मुखखातही शासनव्यवहारात जेथे मराठीचा वापर होई तेथेही तिचे स्वरूप असेच विकृत होते.

उदा. “ ग्रेटर मुंबई ॲक्टच्या कलम २८ अन्वये हुकूमत चालविणाऱ्या मुंबईच्या स्माल कॉज कोर्टाने केलेल्या हुकुमनाम्याविरुद्ध केलेले अपील हे सदरहु कोर्टाच्या दोन ज जांच्या वेंचापुढे चालेले. ”

इंग्रजी अंमल चालू असताना शासनव्यवहारात मराठीचा उपयोग अत्यल्प होत होता त्यामुळे शासनाची अशी खास मराठी परिभाषा करण्याची फारशी गरज भासली नाही. परंतु या कालातही बोद्याचे महाराज सयाजीराव गायकवाड यांना या गोष्टीचे महत्त्व पटलेले होते आणि त्यांनी आपल्या संस्थानातील विद्वानां-करवी श्री सयाजीशासनशब्दकल्पतरु हा बहुभाषिक कोश तयार करवून घेतला. या कोशात शासनविषयक इंग्रजी शब्दांचे गुजराती, हिंदी, मराठी, बंगाली, उर्दू, फारशी आणि संस्कृत या भाषांचे पर्याय देण्यात आले आहेत. भारतीय भाषांत शासनविषयक परिभाषेची भर पडावी आणि ही परिभाषा तयार करताना भाषेचे मूळ शुद्ध स्वरूप कायम राहावे या उद्देशाने हा कोश तयार करण्यात आला होता. हा कोश तयार करणाऱ्यांनी परिभाषा तयार करताना मुख्यतः संस्कृतचा आश्रय घेतला. मराठी, गुजराती, हिंदी व बंगाली या भाषा संस्कृतोद्भव असल्यामुळे या चारही भाषांना समान अशी परिभाषा संस्कृतच्या आधारे करावी हा हेतू या कोशाच्या प्रस्तावनेत स्पष्टपणे मांडला आहे. या संस्कृत शब्दांची आज्ञापत्रिका, न्यायमांदर, लभावाच्छेद, कृषिक्षेत्र यांसारखे अनेक शब्द क्लृप्ततेच्या दोषापासून अलिप्त असून अर्थवाही आहेत.

स्वातंत्र्योत्तर काळात पहिली काही वर्षे इंग्रजी भाषाच राजभाषा म्हणून वावरली. याचे कारण जे ज्येष्ठ नेते वा विधिज्ञ घटना निर्माण करण्यात अग्रेसर होते व ज्यांनी राज्यकारभाराची धुरा उचलली होती ते इंग्रजीवरच वाढले होते आणि स्वातंत्र्य आले तरी परकीय राजवटीत परभाषेच्या शंखलांनी बद्ध झालेले मन एकदम स्वतंत्र होऊ शकत नव्हते. अद्यापही काही ठिकाणी स्वभाषेच्या सामर्थ्याची जाणीव नसलेल्या अधिकारी व्यक्ती त्या भाषेची कशी विटंबना करतात याचे, मुंबई महानगरपालिकेचे १९६३ साली प्रसिद्ध झालेल्या एका पत्रकातील काही भाग हे एक ढळढळीत उदाहरण आहे : “ टेंडरसोबत जोडलेल्या ले-आउट प्लॅनला अनुरूप असे फ्लॅटचे स्वतः केलेले डिझाईनमुद्रा टेंडरर्सनी सादर करण्यास हरकत नाही.”

स्वातंत्र्योत्तर कालातील पहिले पाऊल

स्वातंत्र्योत्तर कालात राज्यकारभाराच्या भाषेसंबंधी योजनापूर्वक प्रयत्न मध्यप्रदेश राज्यात करण्यात आला. हा प्रयोग भाषावार राज्यपुनर्रचना होण्यापूर्वी केलेला होता. त्या वेळी मध्यप्रदेशात बहुसंख्य हिंदी भाषिक प्रदेश होता आणि त्याचबरोबर महाराष्ट्र पैकी विदर्भही होता. या राज्यात हिंदी व मराठी या दोन्ही भाषांना राजभाषा म्हणून मान्यता दिली आणि या दोन्ही भाषांतील भाषातज्ज्ञांची समिती नेमून राज्यकारभारासाठी अधिकृत प्रशासनशब्दकोश तयार करून घेण्यात आला. मध्यप्रदेशाच्या त्या वेळच्या राज्यकर्त्यांनी जी पुरोगामी दृष्टी दाखविली तिचे अभिनंदन केले पाहिजे मात्र, या प्रयत्नात एक मर्यादा अपरिहार्यपणे निर्माण झाली. ती ही की, हिंदी व मराठी भाषिकांसाठी समान शब्दप्रयोग तयार करताना संस्कृत-चाच प्रामुख्याने आश्रय करण्यात आला आणि त्यामुळे खास मराठी धाटणीचे शब्दप्रयोग निर्माण झाले नाहीत. भारतात लवकरच हिंदी ही राष्ट्रभाषा होईल या अपेक्षेने भारतीय शासन-परिभाषेशी जुळतील असेच पर्याय स्वीकारण्यात आले. महाराष्ट्र राज्यात शासनविषयक परिभाषा तयार करताना हेच मुख्य सूत्र मानण्यात आलेले आहे.

महाराष्ट्र राज्याने केलेल्या प्रयत्नाचे मूल्यमापन करण्यापूर्वी थोडेसे तात्त्विक विवेचन करणे आवश्यक आहे. शासनव्यवहाराच्या भाषेचे स्वरूप नेमके काय असावे यासंबंधीचे दृष्टिकोण लक्षात घेतले पाहिजेत. भाषेचे स्थूल मानाने तीन भाग पाडता येतील : (१) लोक-भाषा, (२) साहित्यातील भाषा, (३) तांत्रिक परिभाषा. लोकभाषा याचा अर्थ बोली असा नव्हे. सर्वसामान्य व्यवहारात जी भाषा वापरली जाते ती लोकभाषा. यातील शब्दप्रयोग साधे व सोपे असतात. मात्र अर्थाच्या नेमक्या छटेपेक्षा स्थूलमानाने अर्थ कळला तरी पुरे, अशा काहीशा सैलपणाने हे शब्द वापरलेले असतात. साहित्यातील भाषेचे स्वरूप याहून अगदी भिन्न असते. शब्दाच्या अर्थाप्रमाणेच नादाला आणि संलग्न प्रतिमांना साहित्याच्या भाषेत महत्त्व

असते. साहित्यिक भाषेचा उपयोग केवळ अर्थ व्यक्त करण्यासाठी न करता वाचकांच्या मनात भावतरंग निर्माण करण्यासाठीही करतात. तांत्रिक-परिभाषा ही याहून अगदी भिन्न असते. प्रत्येक क्षेत्रातील शास्त्रीय ज्ञान व्यक्त करण्यासाठी ही परिभाषा अस्तित्वात येते आणि ती मुख्यतः त्या क्षेत्रातील जाणकारांसाठीच असते. महाराष्ट्र शासनाने शासनव्यवहारात मराठी हे जे पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे त्यात परिभाषेची पुढील नऊ लक्षणे सांगितलेली आहेत : (१) एकार्थता, (२) स्पष्टार्थता, (३) एकरूपता, (४) सघनता, (५) अल्पाक्षरता, (६) सातत्य, (७) संगती, (८) शब्दसौष्टव, (९) अर्थवत्ता.

परिभाषा आणि व्यवहाराची भाषा

परिभाषेबाबतच्या विवेचनात प्रस्तुत पुस्तकात पुढील विचार मांडला आहे : “ परिभाषेच्या बाबतीत सामान्य माणसाला समजतील अशा सोप्या व रूढ शब्दांचाच केवळ आग्रह धरता येत नाही. परिभाषेच्या बाबतीत तिच्या प्रयोगशीलतेला व स्वतंत्र विकासाला वाव मिळाला नाही, तर तिची अभिव्यक्तिकक्षमता वाढणार नाही. ” “ आज ज्ञानाची विविध क्षेत्रे झपाट्याने विकसित होत आहेत. या वाढत्या ज्ञानाची अभिव्यक्ती करण्यासाठी नवनवीन शब्द प्रत्येक क्षेत्रात अस्तित्वात येणे अपरिहार्य आहे. मुख्य प्रश्न असा आहे की, पदार्थविज्ञानासारखे शास्त्रज्ञांचे क्षेत्र आणि शासनाचे क्षेत्र ही एकाच पातळीवर आहेत असे समजणे योग्य ठरेल का? भौतिक शास्त्रातील (physical sciences) विनचूकपणा समाजविषयक शास्त्रात अपेक्षित येत नाही. कारण व्यक्तीची वा समाजाची वागणूक कशी असेल याचे गणित मांडता येत नाही. त्याचप्रमाणे शास्त्रीय परिभाषा आणि सर्वसामान्यांच्या जीवनाशी संबंध असलेल्या राज्यव्यवहाराची भाषा यातील फरक लक्षात घेतला पाहिजे. समाज-विज्ञान-शास्त्रात ज्याप्रमाणे काही भाग हा तर्कसंगत व शास्त्रीय पद्धतीने मांडता येतो व काही भागा-संबंधी अनुमाने काढावी लागतात किंवा अंदाज करावे लागतात. त्याचप्रमाणे राज्यव्यवहारातील कायद्याची भाषा ही परिभाषा असेल, परंतु सामान्यांच्या उपयोगासाठी वापरावयाची भाषा ही सोपी आणि खास मराठी धाटणीचीच असली पाहिजे. राज्यव्यवहारातील भाषेचे हे दोन स्तर गृहीत धरूनच नवीन शब्दप्रयोग निर्माण केले पाहिजेत. महाराष्ट्र शासनाने आजवर जे प्रयत्न केले त्यांमध्ये राज्य-व्यवहाराची भाषा ही परिभाषा आणि मराठीतील ही परिभाषा शक्यतो अखिल भारतीय (म्हणजे हिंदी) परिभाषेशी जुळती असली पाहिजे, ही भूमिका स्वीकारण्यात आली आहे. माझ्या मते ही भूमिका सदोष आहे आणि कायद्याची भाषा व व्यवहाराची भाषा असे दोन भाग पाडले तर अनेक अडचणी दूर होऊ शकतील.

नवे शब्द

शासनव्यवहाराची भाषा ही परिभाषा आहे ही भूमिका एकदा घेतल्यानंतर परिभाषिक शब्द कसे बनतात याचा विचार महाराष्ट्र शासनाने केला आहे.

भाषाशास्त्रज्ञांची पारिभाषिक शब्द तयार करण्यासंबंधीची भूमिका स्वमताच्या समर्थनार्थ मांडली आहे. भाषाशास्त्रज्ञांच्या मते भाषेत अशा नव्या शब्दाची भर पडते ती पुढील चार प्रकारे : (१) एखादा अगदी नवा शब्द तयार करणे, (२) आधीच्याच एखाद्या शब्दावरून शब्दसिद्धीच्या नेहमीच्या प्रक्रियेने दुसरा शब्द निर्माण करणे, (३) दुसऱ्या एखाद्या भाषेतून शब्द उसनवार घेणे, (४) अस्तित्वात असलेल्याच शब्दाला वेगळा अर्थ देणे.

यांपैकी पहिला मार्ग म्हणजे ज्याचा कोणताही भाग भाषेत सापडत नाही असा अगदी नवा शब्द आज सहसा कोणी निर्माण करीत नाही आणि महाराष्ट्र शासनानेही ही पद्धत राज्यव्यवहाराची भाषा तयार करताना कोठे स्वीकारली नाही. महाराष्ट्र शासनाने जी पद्धत मुख्यतः स्वीकारली आहे तिची कल्पना भाषा-संचालनालयातर्फे प्रसिद्ध झालेल्या शासनव्यवहारात मराठी या पुस्तकात पुढील शब्दात दिलेली आहे :

“ भाषेतील एखाद्या मूळ शब्दावरून म्हणजे नाम अथवा धातू यापासून प्रत्ययोपसर्गादिकांच्या साहाय्याने साधित शब्द बनविणे हा प्रकार देखील नवशब्द-निर्मितीच्या पद्धतीत जमा होईल. सामासिक शब्द हे देखील याच प्रकारचे शब्द होत. नवीन शब्द तयार करण्याचा हा प्रकार सामान्य भाषेतल्याप्रमाणेच परिभाषेतही अनिश्चय सोयीचा व प्रचारातला आहे. विचारकल्पनांचे अनेक प्रकार व भेद शब्दांच्या वेगवेगळ्या अर्थच्छटा सजातीय शब्द व शब्दकुले इत्यादी परिभाषेशी संबंधित विशेषार्थदर्शक अभिव्यक्तीसाठी या प्रकाराचा उपयोग सर्वच भाषांत मोठ्या प्रमाणावर करण्यात येतो. ही व्याकरणाश्रयी पद्धत असून ज्या त्या भाषेने आपल्या मूळ प्रकृतीशी जुळेल अशा प्रकारे या पद्धतीचा वापर करणे योग्य ठरेल. मराठीच्या वावत तत्सम व तद्भव दोन्ही प्रकारच्या शब्दांसाठी तिचा उपयोग करता येईल. या पद्धतीची मराठीतील काही उदाहरणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील :

(१) धातू अथवा नाम थांना प्रत्यय वा उपसर्ग जोडून तयार झालेली रूपे :-
अधिग्रहण, अवमूल्यन, आदेशिका, वरभाव, नेणावळ.

(२) सामासिक शब्द :-सेवायोजन, शिक्षादेश, दंडहरण, कळयंत्र, सोडजमीन.

पारिभाषिक शब्दांची वाढ करण्याची दुसरी जी पद्धत— अन्य भाषेतील शब्द आहे तसाच स्वीकारणे— त्यासंबंधी महाराष्ट्र शासनाची भूमिका अत्यंत योग्य आहे. असे शब्द स्वीकारताना भाषेत परावलंबित्व येऊ नये अशी खबरदारी घ्यावयाची, मात्र आंतरराष्ट्रीय शब्द आहेत तसेच स्वांकारावयाचे हे धोरण योग्य आहे. आंतरराष्ट्रीय शब्दावलीत वजने आणि मापे यांच्या मीटर, लिटर, किलो, कॅलरी आदी संज्ञा, संशोधकांच्या नावाशी संबंधित असलेले ॲम्पियर, व्होल्ट वगैरे

शब्द, सर्वत्र प्रचलित असलेली रेडिओ, रडार इत्यादी साधनांची नावे स्वीकारण्यात आली आहेत.

कायद्याची भाषा

शासनव्यवहारात कायद्याची भाषा ही आशय वा अर्थ निश्चित करणारी असली पाहिजे याबद्दल दुमत होणार नाही. या दृष्टीने महाराष्ट्र शासनाने अर्थकक्षा निश्चित करणारे जे काही चांगले शब्द तयार केले आहेत त्यांचा उल्लेख करणे जरूर आहे. इंग्रजीमधील Right या शब्दाची अर्थकक्षा व्यापक आहे. म्हणून त्या सर्व कक्षा व्यक्त करणारे वेगवेगळे शब्दही आहेत. या शब्दांना योग्य मराठी प्रतिशब्द दिलेले आहेत. या नवीन प्रतिशब्दांशी तुलना करता प्रचलित शब्द अगदी ढोबळ व कायद्याच्या भाषेला अनुकूल नाहीत हे कोणीही मान्य करील. या संदर्भात पुढील उदाहरणे उद्बोधक वाटतील :

इंग्रजी शब्द	प्रचलित पर्याय	नवीन पर्याय
Right	हक्क, अधिकार	अधिकार
Privilege	विशेष हक्क	विशेषाधिकार
Prerogative	विशेषाधिकार	परमाधिकार
Authority	अधिकार	प्राधिकार
Claim	हक्क	दावा
Title	हक्क	हक्क

आदेश या शब्दाच्या साहाय्याने तयार केलेला शब्दसमूहही अर्थाच्या दृष्टीने असाच काटेकोर आहे.

Order	आदेश
Ordinance	अध्यादेश
Command	समादेश
Commission	राजादेश
Mandamus	परमादेश
Order-in-Council	परिषदादेश
Issue of Rule	नियमादेश
Instruction	अनुदेश
Process (Law)	आदेशिका

त्याचप्रमाणे अतिक्रमण व भंग हे शब्द स्थूलमानाने न वापरता सूक्ष्म भेद व्यक्त करणारे पुढील पर्याय दिलेले आहेत :

Breach	भंग
Contravention	विरोधन
Encroachment	अतिक्रमण
Infraction	व्यतिक्रमण
Infringement	उल्लघन
Transgression	अतिचार
Tresspass	अपप्रवेश

दुर्बोधता

महाराष्ट्र शासनाने जे चांगले काम केले आहे त्याबद्दल धन्यवाद दिल्यानंतर त्यांचे काही दोषही दाखविणे आवश्यक आहे. कायद्याची भाषा काटेकोर असावी हे ज्याप्रमाणे आवश्यक आहे त्याचप्रमाणे ती भाषा दुर्बोध नसावी हेही पाहिले पाहिजे. या संदर्भात पुढील एक परिच्छेद वाचावा :

“ उपरोक्तप्रमाणे औद्योगिक न्यायालयाकडे निर्णयार्थ पाठविलेल्या विवादासंबंधीतील कोणताही दावा किंवा इतर कार्यवाही कोणत्याही दिवाणी न्यायालयाने दाखल करून घेता कामा नये आणि अशा कोणत्याही न्यायालयात कोणताही दावा किंवा कार्यवाही अनिर्णित असेल तर, औद्योगिक न्यायालयास त्या प्रश्नाची जाणीव असल्याची खबर त्या न्यायालयाकडून मिळताच दिवाणी न्यायालय त्यासंबंधात आपल्या क्षेत्राधिकाराचा वापर करण्याचे बंद करील. आणि अशा दाव्याचे किंवा कार्यवाहीचे अभिलेख औद्योगिक न्यायालयाकडे तात्काळ हस्तांतरित करील. ”

विधान परिषदेत काम करताना कायद्याची मराठी भाषा वाचण्याची संवय असूनही मला या परिच्छेदातून अर्थबोध होण्यासाठी खूप परिश्रम घ्यावे लागले. मग ज्यांच्यासाठी हा कायदा आहे त्या नागरिकांची किती गैरसोय झाली असेल याची कल्पना करता येईल. या दुर्बोधतेचे कारण असे आहे की, भाषांतर करणारा सचिवालयातील अधिकारीवर्ग अद्याप इंग्रजीत विचार करतो. ही परिस्थिती पंधरा-वीस वर्षांत पालटेल व कायद्याची नेमकी अर्थच्छटा व्यक्त करण्यासाठी आवश्यक इतके मराठीवर प्रभुत्व असणारा अधिकारीवर्ग निर्माण होईल अशी मला आशा वाटते.

मराठी भाषेचे खास वळण

शासनव्यवहारातील मराठीचा एक भाग म्हणजे कायद्यातील मराठी हा होय. या कायद्याच्या भाषेत ढिलेपणा असून चालणार नाही. कारण त्याचे दुष्परिणाम

अनेकांना भोगावे लागतील, आणि म्हणून क्वचित दुर्बोधता आली तरी ती मान्य करावी लागेल. परंतु शासनव्यवहारातील मराठीचा दुसरा मोठा भाग म्हणजे सर्वसामान्य लोकांचा ज्या पत्रकांशी, हुकुमांशी व कचेऱ्यांशी संबंध येतो तेथे वापरली जाणारी मराठी ही होय. तेथे संस्कृतचा आग्रह धरून दुर्बोधता आणून मुळीच चालणार नाही. रूढ शब्द परके वाटले तरी स्वीकारावे लागतील. या वावतीत खेदाने असे म्हटले पाहिजे की, शासनव्यवहारातील ही भाषा देखील पारिभाषिक भाषा आहे अशी भूमिका घेतली गेल्यामुळे अनेक घोटाळे निर्माण झाले आहेत. क्लार्क या शब्दाचे भाषांतर आजवर कारकून हे केले जात होते. हा शब्द रूढ असताना त्याऐवजी लिपिक हा शब्द आता शासनव्यवहारात वापरला जात आहे. तसेच अकॉउंट्स् या शब्दाचे भाषांतर लेखा असे केलेले आहे व हिशेब हा रूढ शब्द टाकून देण्यात आला आहे. सामान्य माणसाला हिशेब-तपासनीस म्हणजे काय ते कळते, पण लेखा-परीक्षक या नावाने तो बुचकळ्यात पडतो. ग्रामीण भागातील लोकांच्या सोयीसाठी जमीनविषयक जे रूढ शब्द आहेत तेच वापरले पाहिजेत. सर्व्हेअर याला मोजणीदार हा शब्द रूढ असताना सर्व्हेअर हा शब्द वापरणे उचित आहे काय याचा आपण विचार केला पाहिजे. वकील यासाठी अभियोक्ता असा शब्द तयार करण्यात आला आहे. यानंतर अंगुलीमुद्रा हा शब्द आसाच आहे. मुद्रा हा शब्द कानावर पडला म्हणजे बुद्धाची मूर्ती डोळ्यांपुढे उभी राहाते. गोविंदाग्रजांनी हा शब्द कवितेत वापरला आहे. पण अंगुलीमुद्रा हा शब्द गुन्हेगारांच्या अंगठ्याचा ठसा ह्या अर्थाने वापरला जात असे. अंगुलीमुद्रा म्हणजे बोटाचा ठसा असा अर्थ असताना त्यातून भलताच भावतरंग निर्माण होत असेल तर असे शब्द वापरणे इष्ट आहे किंवा काय याचा शासनाने विचार केला पाहिजे. शब्दाचा अर्थ, शब्दाचा नाद व शब्दाचे असोसिएशनही पाहिले पाहिजे. काही शब्द असे आहेत की ज्यांच्यावद्दल ते तयार करणाऱ्यांना मी धन्यवाद द्यायला तयार आहे. परवाच वृत्तपत्रात आले होते की कुलाबा जिल्ह्यात पक्ष्यांसाठी राखीव जागा तयार करण्यात येणार आहे. ह्याला इंग्रजीत सॅक्च्युअरी अशा शब्द आहे आणि याला मराठीत अभयारण्य असा शब्द वापरण्यात आला आहे तो खरो री चांगला आहे. मी ह्या शब्दाचे स्वागत करतो. इंग्रजीमधल्या “ ग्लासव्हाउस ” ह्याला मराठीत ‘ काचकुगारी ’ हा शब्द खरोखरी चांगला आहे. मराठी भाषेची एक खास प्रकृती आहे मराठी भाषा ही संस्कृतपासून निर्माण झाली आहे हे मी अमान्य करीत नाही, संस्कृतच्या मोठेपणाला नमन करीत असताना प्राकृताची किंवा मराठीची प्रकृती विघडेल असे आपण काही करता कामा नये. म्हणूनच मी असे सुचवीन की, ज्ञानेश्वरीमध्ये ज्या भूमिकेवरून शब्दरचना करण्यात आली आहे त्याच भूमिकेवरून आपण मराठीतले शब्द तयार केले पाहिजेत. मराठी भाषेचे जे एक विशिष्ट बळण आहे ते बदलले जाणार नाही ही काळजी घेऊनच

आपण नवीन शब्द तयार केले पाहिजेत. हा विचार केला म्हणजे आता जे नवीन नवीन शब्द निघाले आहेत— उदाहरणार्थ, अभिंता, अधाक्षक ते सर्वसामान्य माणसाने पाहिले म्हणजे तो सरकारी कचेरीत जायलाही घाबरतो. ह्या नावाच्या पाख्या पाहिल्या म्हणजे त्याची छाती दडपून जाते. अध्यादेश, परमादेश, हे शब्द ह्या दृष्टीने फार विलक्षण आहेत. शब्द तयार करण्याचा हेतू असा असतो की त्यातून नेमका अर्थ झटकन मनाला प्रतीत झाला पाहिजे. पण अशा ह्या वोजड शब्दांमुळे हा हेतू साध्य होण्याचे बाजूलाच राहिले, याच्या उलट त्यांचे रूप हास्यास्पद होते. साध्या माणसाने केलेले भाषण असले तर त्याला भाषण म्हणावयाचे पण राज्यपालांनी केलेले भाषण असेल तर त्याला अभिर्भाषण हा शब्द जेव्हा पहिल्याने वापरात आला तेव्हा श्री. आचार्य अत्रे यांनी असे म्हटले होते की, “मी प्रथम जेव्हा हा शब्द पाहिला तेव्हा अभिहसावे की अभिरडावे हेच कळेना.” अभि हा उपसर्ग सर्व मोठ्या गोष्टींना लागतो. सरण हा शब्द आपण सामान्य माणसाच्या वावतीत चित्तेऐवजी वापरतो त्याला मोठ्या माणसाच्या वावतीत ‘अभिसरण’ म्हणावयाचे किंवा काय ? तेव्हा आपण कोणता शब्द वापरतो त्यामुळे मराठी भाषेची प्रकृती कायम ठेवून, तिचे वैशिष्ट्य राखून मग शासकीय मराठी भाषा निर्माण केली पाहिजे. ही तात्त्विक भूमिका कायम ठेवून बाकीचे जे काही बदल आपल्याला करावे लागतील ते केले पाहिजेत.

शासनव्यवहाराच्या भाषेचे स्वरूप

शासनव्यवहाराच्या भाषेचा विचार करताना एकूण भाषेकडे पाहण्याचे जे दोन दृष्टिकोण आहेत त्यांचाही उल्लेख करणे आवश्यक आहे. एक दृष्टिकोण व्हिक्टोरिआ राणीच्या अंमलाखालील इंग्लंडमध्ये प्रभावी होता आणि दुसरा दृष्टिकोण आधुनिक जगात व्यक्त होत आहे. आज लोकांना असे वाटते की, अर्थ व्यक्त करणे, सर्वसामान्य माणसाला चटकन समजेल अशा रीतीने व्यक्त करणे हे भाषेचे कार्य आहे. याच्या उलट व्हिक्टोरिअन् इंग्लंडमध्ये असे मानले जात असे की, सर्वसामान्यांच्या व्यवहारात जी भाषा वापरली जाते त्यापेक्षा दरबारातील भाषा, ग्रंथनिर्मितीची भाषा ही वेगळी असली पाहिजे आणि ही प्रौढ भाषाच अधिकृत मानली गेली पाहिजे. एक गोष्ट मान्य करावयास हवी की, ग्रंथातील वा राज्यव्यवहारातील भाषा व संभाषणाची भाषा यात फरक असणारच; परंतु व्हिक्टोरिअन् इंग्लंडमध्ये राजभाषेचे जे कृत्रिम डामडौल असलेले (pompous) स्वरूप होते तसे राहण्याची आवश्यकता आज नाही. आज सर्वसामान्य माणसाला पूर्वी कधीही नव्हते इतके महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. लोकसत्ताक राज्यामध्ये सामान्यांच्या कर्तृत्वाला वाव मिळाला पाहिजे, त्यांच्या आकांक्षा प्रगट झाल्या पाहिजेत ही अपेक्षा असते. हे उदात्त ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवूनच भाषेच्या तत्त्वावर भारतातील राज्यांची पुनर्रचना करण्यात आली. ज्या वेळी द्विभाषिक वा बहुभाषिक राज्ये होती त्या वेळी या विविध भाषांवर प्रभुत्व असणाऱ्या

किंवा त्यापेक्षाही इंग्रजीवर प्रभुत्व असणाऱ्या व्यक्तींचाच राजकारणात प्रभाव पडला. आज महाराष्ट्रात शेतकरी समाजातील कर्तव्यगार कार्यकर्ते राजकारणात आघाडीवर आहेत, आणि यापुढे कोणताही पक्ष अधिकारारूढ झाला तरी श्रमिक वर्गातील कार्यकर्तेच राजकारणात प्रभावी होणार हे स्पष्ट आहे. हा श्रमजीवीवर्ग राज्यव्यवहार करीत असताना, भाषा सामान्यांना समजावी असा आग्रह अपरिहार्यपणे निर्माण होईल. या आग्रहाबद्दल नुसती तुच्छता दाखवून चालणार नाही. त्याचप्रमाणे या अग्रहातून सर्वगणना निर्माण होणार नाही ही खबरदारी घ्यावी लागेल. राज्यव्यवहाराची भाषा संस्कृतप्रचुर नसावी त्याचप्रमाणे बोलीभाषेपेक्षा ती वेगळी असावी हे कटाक्षाने पाहिले पाहिजे. आज जो पदनामकोश तयार करण्यात आला आहे तो संस्कृतप्रचुर आहे आणि म्हणून त्यावर झालेली टीका नीट समजून घेऊन आवश्यक त्या सुधारणा कराव्यास पाहिजेत. या सुधारणा करताना अर्थाची हानी होणार नाही याची जशी खबरदारी घ्यावी लागेल, त्याचप्रमाणे मराठीची प्रकृती लक्षात घेऊन नवे सुगम शब्दप्रयोग तयार करावे लागतील. मी यापूर्वी मांडलेल्या मताचाच पुनरुच्चार करून असे सांगू इच्छितो की, कायद्याची भाषा ही रेखीव सुस्पष्ट असावी आणि अर्थाच्या बाबतीत घोटाळा निर्माण होऊ नये यासाठी ती क्वचित कठीण वाटली तरी ती मर्यादा स्वीकारावी लागेल. मात्र हेही मला सांगानेसे वाटते की नेमकी अर्थच्छटा व्यक्त करण्यासाठी दुर्बोधता आवश्यक नाही. किंवा भाषा जसजशी विकसित होईल तसतसे नेमका अर्थ व्यक्त करण्यासाठी सुगम शब्दप्रयोग निर्माण करता येतात हा आत्मविश्वास निर्माण होईल. यासाठी केवळ विद्वानांचे साह्य न घेता जीवनाशी व लोकांच्या अनुभवाशी परिचय असलेल्या साहित्यिकांची मदत घ्यावी लागेल. या बाबतीत आपण आजवर कमी पडलेले आहोत हे खेदाने कबूल केले पाहिजे. ही दृष्टी असलेल्या लोकांनी भाषा समृद्ध करण्याचे प्रयत्न केले नाहीत तर आज संस्कृतचा आश्रय घेऊन शासनव्यवहाराची परिभाषा निर्माण करण्याची प्रवृत्ती वाढत जाईल. कायद्याच्या भाषेव्यतिरिक्त अन्य राज्यव्यवहाराच्या भाषेचा प्रश्नही फार महत्त्वाचा आहे. सर्वसामान्य जनतेसाठी जी पत्रके काढली जातात, त्यांना वेळोवेळी जी माहिती पुरविण्यात येते, जे अर्ज त्यांना भरावयाचे असतात त्या सर्वांतील भाषा त्यांना समजेल इतकी सुलभ असलीच पाहिजे. शासक लोकाभिमुख होण्यासाठी या बाबतीत हलगर्जीपणा अगर उपेक्षा होऊ नये, इतकेच नव्हे तर निग्रहाचे प्रयत्न होतील यासाठी राज्यकर्ते, विरोधी पक्ष आणि जाणते नागरिक यांनी दक्ष असेले पाहिजे. सिंहासनावर आरूढ झालेल्या मराठीला संस्कृतचे उसने अलंकार चढविण्याचे कारण नाही. तिच्या अंगभूत सामर्थ्याचा विकास झाला म्हणजेच तिचे वैभव जगाला समजून येईल.

या भाषणासाठी शासनव्यवहारान मराठी - समस्या, स्वरूप व प्रक्रिया या महाराष्ट्र सरकारच्या पुस्तकाचा आधार म्हणून फार उपयोग झाला हे कृतज्ञतापूर्वक नमूद करू इच्छितो.

इंग्रजांचे राज्य येथे स्थापन झाल्यावर भारतीयाना आधुनिक ज्ञानशाखांशी संबंध आला. ह्या काळात ह्या ज्ञानशाखा इंग्लंडमध्ये आणि इतर पश्चिमी देशांत जोमाने वाढत होत्या. ह्या आधुनिक शाखांना सामान्यतः शास्त्रे म्हटले जाते. शास्त्र ही संज्ञा व्यापक आहे. एखाद्या विषयाचे सुसंगत व्यवस्थित ज्ञान म्हणजे शास्त्र पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र अर्थशास्त्र, मानसशास्त्र, तत्त्वज्ञान, तर्कशास्त्र, गणित, सौंदर्यशास्त्र, यांत्रिकी हे सर्व विषय शास्त्रात मोडतात. परंतु काही शास्त्रे 'विज्ञान' म्हणून वेगळी काढता येतील. वरील उदाहरणात पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र, अर्थशास्त्र आणि मानसशास्त्र ही विज्ञाने आहेत. 'वैज्ञानिक विचारपद्धती' ही ज्ञाननिर्मितीची निश्चित अशी पद्धती असून ती अलीकडच्या काळात फ्रेंचिस वेकन ह्याच्यापासून, त्यात काही सुधारणा होत, प्रस्थापित झाली आहे. ह्या पद्धतीचा अवलंब करून विज्ञानांची वाढ करण्यात आली. ह्या विज्ञानांचे भौतिक आणि सामाजिक असे दोन वर्ग करतात. वरील उदाहरणातील पदार्थविज्ञान आणि रसायनशास्त्र ही भौतिक विज्ञाने तर अर्थशास्त्र, मानसशास्त्र ही सामाजिक विज्ञाने होत. भौतिक विज्ञानांचा प्रत्यक्ष उपयोग केल्यावर यांत्रिकी आणि स्थापत्य यांसारख्या तंत्रविद्या उपजल्या. नेहमीच्या बोलण्यात किंवा लिहिण्यात ज्ञानशाखांमधील हा भेद मानला जातो असे नाही आणि सर्वच

शाखांना बहुधा शास्त्र म्हटले जाते. इतकेच नव्हे तर वरील वर्गीकरण खरे असले तरी सुद्धा 'विज्ञान' हा शब्द ह्या लेखात ज्या अर्थाने योजला आहे त्याच अर्थाने तो स्वीकारला जातो असे नाही. बहुधा तो भौतिक शास्त्रे ह्या अर्थी वापरला जातो. प्रस्तुत लेखात सरसहा शास्त्र हा शब्द योजला आहे आणि अगदी जरूर वाटली तेथेच विज्ञान असा शब्द विशिष्ट अर्थाने वापरला आहे.

आधुनिक शास्त्रांनी गेल्या तीनशे-साडेतीनशे वर्षांत मानवी समाज सामर्थ्यवान आणि सुसंस्कृत बनविला. काही शास्त्रांनी उदा० पदार्थविज्ञान, माणसाला निसर्गावर आणि निसर्गातील संपत्तीवर प्रभुत्व मिळवून दिले. माणूस कर्तृत्ववान झाला. मानवी समाजाने समृद्धी निर्माण केली. काही शास्त्रांनी, उदा० अर्थशास्त्र, समाजाच्या व्यवस्थेचा मार्ग दाखविला. तर इतर शास्त्रांनी माणसाला उच्च सांस्कृतिक स्तरावर जाणावपूर्वक जगायला शिकविले; ज्ञानाचा आणि सौंदर्याचा आनंद मिळवून दिला. सर्व शास्त्रांनी माणसाला परंपरा, अंधश्रद्धा आणि गूढवाद यांतून मुक्त केले. माणूस विचारशील, प्रयोगशील आणि बुद्धिनिष्ठ आहे ह्याची ग्वाही दिली. ह्यात माणसाचे मानुषत्व प्रस्थापित झाले. माणसाला मोल आले, त्याच्या विचाराचे महत्त्व मानले गेले आणि त्याला संधी देणाऱ्या लोकशाही समाजरचनेस पाठिंबा मिळाला. जो समाज शास्त्रांमध्ये मागे राहिला तो 'मागासलेला', इतकेच नव्हे तर जगाच्या स्पर्धेत मागासलेले देश सतत मागे पडणार आणि पराजित होणार.

(मर्यादित अर्थाने) शास्त्रांना स्वतःची भाषा आहे. त्यांच्या संकल्पना, त्यांची परिभाषा, त्यांची प्रतिमासृष्टी, त्यांची सूत्रे आणि त्यांची शब्दरचना-पद्धती या भिन्न असतात. ही भाषा त्या त्या ज्ञानशाखेतील गहनता (depth) आणि संकल्पनांची सूक्ष्मता दाखविते. प्रत्येक ज्ञानशाखेचा आविष्कार तिच्या भाषेतूनच यथार्थतेने होऊ शकतो. भाषा ही सर्व समाजाची असल्यामुळे प्रत्येक शास्त्राची भाषा वेगळी असणे अशक्य आहे, पण प्रत्येक शास्त्राचे वेगळेपणाचे एक क्षेत्र असतेच. ह्या क्षेत्रातच त्याची स्वतःची परिभाषा असते त्या शास्त्रातील सूक्ष्म कल्पना त्याच परिभाषेत व्यक्त होऊ शकतात.

शास्त्रांचा एकंदर भाषेवर काय परिणाम होतो? भाषेतील बदल तीन प्रकारचे असतात : शब्द आणि वाक्यप्रचार यांतील बदल, नव्या प्रतिमा, वाक्याची नवी घडण किंवा धाटणी. ह्यांपैकी तिसरा बदल फारसा होत नाही. होणारा बदल मुख्यतः शैलीचा असतो; वाक्याच्या घडणीचा नाही. वाक्य भाषेच्या व्याकरणाने नियत असते. विज्ञानाचा परिणाम म्हणून वाक्याचे हे मूळ वळण सुटत नाही. विज्ञानाने समाजजीवन पालटते. माणसाचे आंतरिक जीवनही विज्ञानाच्या आघाताखाली घेते. ह्याचा परिणाम वाक्याच्या शैलीवर होतो. उदा० मनाच्या काही अवस्थांमध्ये वाक्ये तुटतात, झुटित होतात. भाषेला शास्त्रातील सूक्ष्म विचार नेमका सांगावा लागतो. वेगाने

धावणाऱ्या समाजात विपुल विचार थोडक्यात मांडावा लागतो. त्यात वाक्य रेखीव होते आणि एरव्ही अनेक सुटो असलेली वाक्ये एकत्र येऊन मिश्र वाक्य बनते. मिश्र वाक्यात अव्यये आणि विरामचिन्हांचा उपयोग करून ते संकुचित (compressed) केले जाते. ह्या अर्थाने वाक्याचे वळण बदलते, पण हा बदल शैलीतला आहे असे म्हणावयास हरकत नाही. शैली म्हटल्यावर त्यात लेखकाचा वैयक्तिक गुणदोष थोडाफार आलाच.

मराठी भाषेतील अव्वल इंग्रजी काळापासूनचा बदल पाहात असताना गद्याला आलेले निबंधात्मक स्वरूप चटकन लक्षात येते. विरामचिन्हांचा उपयोग, परिच्छेदां-मधील विभागणी आणि विचाराच्या मांडणीची पद्धती ह्या गोष्टी मराठीला नव्याने मिळाल्या. विचारांच्या मांडणीत मुद्दा घेऊन तो तर्कशुद्ध क्रमाक्रमाने निवेदन करण्याची पद्धती नवी होती हे परिणाम नव्या शास्त्रांचे म्हणता येतील किंवा इंग्रजी भाषेचेही म्हणता येतील. शास्त्रांची निवेदनपद्धती ही अशी असते. अशी नवी शास्त्रे, प्राथमिक स्वरूपात का असेनात, सांगताना मराठी गद्याने हे नवे शास्त्रीय रूप घेतले, की इंग्रजी वाचून नंतर मराठी लिहिणाऱ्या लेखकांनी मराठीला हे इंग्रजी वळण लावले ? हे वळण नवे आहे आणि शास्त्रांच्या निवेदनाला साहाय्यक आहे हे मात्र निश्चितपणे म्हणता येईल.

भाषेत नवे शब्द, नवे वाक्यप्रचार आणि नव्या प्रतिमा यावयाच्या तर समाजामध्ये विज्ञानांचा दूरवर आणि खोलवर प्रसारही व्हावा लागतो. नेहमीच्या जीवनात किंवा नेहमीच्या जीवनाच्या अगदी लगत विज्ञाने पोचली असली पाहिजेत. आमच्या समाजात ती अशी पोचली नाहीत. ती वरवर राहिली. शरीरात रक्तातून एखादे द्रव्य फिरणे आणि शरीरावर वस्त्र घालणे यात जो फरक आहे तो येथे दिसतो. पाश्चिमात्य समाजातील विज्ञानाचे स्थान आणि आमच्या समाजातील विज्ञानाचे स्थान यात इतकी तफावत आहे की, पाश्चिमात्य भाषेवर विज्ञानाचा जितका परिणाम झाला तितका येथे होणे अशक्य आहे. इंग्रजीतील leverage, switch-over, short circuit, take-off, feed-back, count down असे शब्द आपल्याकडे संभवत नाहीत. Short in the arm, inject an idea, stocks are rising असले वाक्यप्रचार येथे संभवत नाहीत. “गाडी रुळावर असणे”, “भाव वधारणे” असे सोपे आणि ढोबळ वाक्यप्रचार मात्र येथे थोडेसे आहेत.

प्रतिमा आणि वाक्यप्रचार यात काही वावतीत अभेद असतो, तर काही वावतीत भेद आहे. वाक्यप्रचाराच्या मागे प्रतिमा असते; प्रतिमा फार परिचित झाली म्हणजे तिचा वाक्यप्रचार होतो. वरील उदाहरणांवरून ही गोष्ट लक्षात येईल. प्रतिमा वाक्यप्रचारात आली म्हणजे ती भाषिक बदल ठरते; प्रतिमा वाङ्मयीन कलाकृतीत राहिली म्हणजे तिची शैलीत गणना होते. इंग्रजी वाङ्मयात विज्ञानातील प्रतिमा

दिसतात. जॉन डन ह्यांच्या कवितेत होकायंत्रासारखी त्यांच्या काळची विज्ञानातील महत्त्वाची प्रतिमा येते, तर टी. एम्. एलियटच्या कवितांमध्ये अलीकडच्या यंत्रयुगीन प्रतिमा येतात.

मराठी वाङ्मयात गेल्या वीस-पंचवीस वर्षांत अशी उदाहरणे दिसू लागली. ती नवसाहित्याची लक्षणे आहेत. ती तुरळक आहेत; कथेत आणि कवितेत कृत्रिम अनुकरणाची प्रवृत्ती आपल्याला जाणवते.

भाषा स्वतः म्हणून वाढत असतेच. सुटसुटित आणि डौलदार होण्याकडे, सूक्ष्म कल्पना सांगण्याकडे आणि, उलटपक्षी, सामान्य वाचकांप्रत पोचण्याकडे तिचा कल असतो. त्यामुळे गेल्या शंभर-दीडशे वर्षांत मराठी भाषेत बदल झाले. त्याचप्रमाणे इंग्रजी भाषेच्या साहचर्याचे तिच्यावर काही परिणाम झाले. ह्या दोन्ही परिणामांची विज्ञानाच्या परिणामांशी गल्लत करता नये. काळाप्रमाणे मराठी भाषेत पडलेला फरक हा लोकहितवादी, आगरकर, टिळक, शि. म. परांजपे यांचे लेखन आज वाचताना, किंवा ऐंशी वर्षापूर्वीच्या केसरीतील उतारे अलीकडच्या केसरीत वाचताना चटकन लक्षात येतात. इंग्रजी शब्द तर उघडपणे मराठीत वावरत आहेत. इंग्रजीतून नव्या कल्पना आल्या तेव्हा त्या कल्पनांवरवीर इंग्रजीतून मराठीत भाषांतरित शब्द अवतरले; उदा० लोकाग्राही, भाषण-स्वातंत्र्य, परीक्षेस बसणे एम्. ए. करणे (= एम्. ए. चा अभ्यास करणे) असले वाक्प्रयोग इंग्रजीतून आले आहेत. इंग्रजी भाषेच्या सव्वाशे वर्षांच्या साहचर्याच्या मानाने मराठीवरील हे परिणाम फार आहेत असे नव्हे. किंयहुना, इंग्रज राज्यकर्ते आणि येथील समाज यांनी जशी आपली कार्यक्षेत्रे वाढून घेतल्यासारखी वेगळी राखली त्याप्रमाणे त्यांची भाषाक्षेत्रेही वेगळी राहिली. मराठीच्या कार्यक्षेत्रात इंग्रजीला फारसा वाव मिळाला नाही. (भाषाशुद्धीच्या दृष्टीने ही घटना स्तुत्य होती असे कोणी म्हटल तर ते वेगळे.)

मराठी भाषेवर विज्ञानाचे किंवा इंग्रजीचे थोडे फार परिणाम झाले असले तरी आजही मराठी भाषा शास्त्रांच्या निवेदनाला अनुकूल नाही. आतापर्यंतचे बदल केवळ पुढील बदलांची इष्ट दिशा दाखवू शकतील इतकेच. उलट पक्षी, आज एक कोंडी निर्माण झाली आहे. ती अशी की. शास्त्रांची आयात मोठ्या प्रमाणावर होते आहे आणि शास्त्रांची वाढ मोठ्या प्रमाणावर व्हावयास हवी, पण तिचे माध्यम होण्याइतकी मराठी भाषा समर्थ नाही. ह्या कोंडीतून बाहेर पडावयाचे असेल तर मराठीमध्ये विविध शास्त्रांची परिभाषा तयार करणे हे महत्त्वाचे काम ठरते राज्यकारभारात आणि विद्यापीठांच्या शिक्षणात मराठी भाषेचा वापर हाऊ लागल्यामुळे पारिभाषेचा प्रश्न अधिक निकडीचा झाला आहे.

विज्ञानाची आयात

शास्त्रांची आम्ही आयात केली. ज्या देशांतून आयात केली त्यांच्या इंग्रजी भाषेतून ती आम्हांस परिचित झाली आणि त्यानंतर ती शास्त्रे जशी काही आमच्या भाषेवर लादावयाची आहेत. ही शास्त्रे ह्याच भूमीत अनेक दशके विकसित गेली असती तर त्यांच्या विकासाबरोबर परिभाषाही आकार घेती. तत्त्वज्ञान व ज्योतिः-शास्त्र या विषयांत परिभाषेचा प्रश्न विकट नसण्याचे हे कारण आहे. समाजात जशी शास्त्रे वाढत जातील त्याप्रमाणे नव्या संकल्पना आणि नवी यंत्रे-उपकरणे ह्यांना क्रोणता तरी शब्द संशोधक किंवा समाज देतोच. पांढराशुभ्र कापूस वॉड फोडून बाहेर पडावा त्याप्रमाणे नवी कल्पना किंवा यंत्र-तंत्र परिभाषेचा ध्वनी घेऊन निर्माण होते. ह्या ध्वनीला निश्चित अर्थ असायलाच हवा असे नाही. गॅस, क्ष-किरण आणि आल्फा कण ह्यांस स्वतंत्रपणे काय अर्थ होता ? ज्यास नाव देता येत नाही तो जसा आमच्याकडे 'धोंड्या' त्याप्रमाणे गणितात 'क्ष'. पण 'क्ष'-किरणामुळे 'क्ष' ला अर्थ आला !

मागासलेपणाचा अर्थ

परिभाषेची अनुपलब्धता ही समाजाच्या शास्त्रांमधील मागासलेपणाचे लक्षण आहे. भाषेच्या मागासलेपणाचे लक्षण नव्हे. भाषा मागासलेली असली तर तिचे कारण समाज सर्वस्वी मागासलेला आहे हेच प्रायः असते. टास्मानियाच्या भाषेत प्रत्येक वेगळ्या झाडाला (उदा० पेहू) नाव आहे. पण झाड हे जे वर्गवाचक नाव त्याला शब्द नाही. त्याचे कारण असे की, त्या समाजाची (वर्गवाचक) झाड ही अमूर्त कल्पना कळण्याइतकी प्रगती झालेली नाही. भारतीय समाज ह्या अर्थी मागासलेला नाही भारतीय भाषा (निदान मराठी भाषा) मागासलेल्या नाहीत ह्या भाषात उत्तम साहित्य अस्तित्वात आहे परिभाषा नसली तरी साहित्य आहे. साहित्य लोकांच्या भावजीवनातून उद्भवले, दैनंदिन जीवनाच्या गरजेतून उद्भवलेल्या शब्दांच्या साह्याने प्रगटले. पण तेथे विचार तोकडा होता. आणि जेथे शास्त्रे लोकांच्या जीवनात पोचली नाहीत तेथे शब्द अवतरले नाहीत.

साहित्यिकांची टीका

शास्त्रांची आयात जितक्या बुद्धिपुरःसर आणि परिश्रमाने आपण करतो आहोत तितक्याच बुद्धिपुरःसर आणि परिश्रमाने परिभाषा तयार करणे (आणि उसनी घेणेही) आज आवश्यक आहे. ती तयार करणे ही एक कारागिरी आहे. ' तयार करणे ' या शब्दातच ती कारागिरी व्यक्त होते. कारागिरीत कृत्रिमता आहे. साहित्यिक मंडळी परिभाषेवर टीका करताना आणि काही वेळा परिभाषेची कुचेष्टा करताना आढळते त्याचे कारण हे आहे. त्यांना कारागिरी पसंत नाही.

साहित्यिक म्हणून त्यांची दृष्टी बरोबर आहे. ती दृष्टी कलादृष्टी आहे. पण परिभाषेच्या जहरीची पार्श्वभूमी लक्षात घेतली तर परिभाषा थोडी-फार कृत्रिम होणे आणि आरंभाच्या काळात विशेष कृत्रिम वाटणे अपरिहार्य आहे. पारिभाषिक भाषा थोडीफार वेगळी राहाणारच. ती विचाराची प्रौढ भाषा आहे. ती सूक्ष्म कल्पनांची क्लिष्ट भाषा आहे, आणि ती दैनंदिन लोकजीवनातून अजून अलग असणाऱ्या ज्ञानाची आणि व्यवहाराची भाषा आहे. ती निदान सद्यःस्थितीत तरी मोजक्याच लोकांची भाषा आहे. ती सोपी असेल असे नाही. परिभाषा परीक्षेच्या भाषेत लिहिता येणार नाही.

साहित्याची भाषा आणि परिभाषा भिन्न आहेत, त्याचप्रमाणे प्रत्येक विषयाची परिभाषा काही शब्दांच्या वावतीत वेगळी आहे. ह्या शब्दांचे भिन्न विषयात भिन्न अर्थ असतात उदा० रॅशनलायझेशनचा अर्थ तत्त्वज्ञानात वेगळा, साहित्यात वेगळा, अर्थशास्त्रात आणि यांत्रिकीत वेगळा. सेवन (consumption) हा शब्द नेहमीच्या भाषेत वेगळा आणि अर्थशास्त्रात वेगळा. तेथे तो अधिक व्यापक आहे. कन्सुमर आणि कस्टमर नेहमीच्या भाषेत एकाच अर्थाचे, अर्थशास्त्रात वेगळे. इतकेच नव्हे तर एका विषयाच्या अभ्यासकाला (उदा० साहित्यिकाला) दुसऱ्या विषयातील पारिभाषिक शब्द आक्षेपार्ह वाटल्यास त्याचे कारण केवळ त्या दोन विषयांची भाषा वेगळी आहे इतकेच नसून त्या अभ्यासकाचा दुसऱ्या विषयाशी परिचय नाही असे असू शकते. अर्थशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांस साहित्यशास्त्र वाचणे जमत नाही किंवा साहित्यशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांस अर्थशास्त्र वाचणे जमत नाही. त्याचे कारण केवळ परिभाषेची अडचण नसून त्या परिभाषेमागील कल्पना आणि वाक्यातील कल्पना-संबंध अपरिचित आहेत हे होय अर्थशास्त्राची परिभाषा क्लिष्ट आहे असे साहित्यिक सांगतात, पण अर्थशास्त्राचे अभ्यासक सांगतील की साहित्यशास्त्राची परिभाषा कळली तरी माधव आचवळ, विंदा करंदीकर यांच्या टीकात्मक लेखातील काही विधाने कळतच नाहीत. दोघांचीही अवस्था एकच आहे. पण साहित्यिकाचा रोख किंवा रोष चुकतो. तो परिभाषेवर केंद्रित होतो. त्याचे कारणही असे असावे की, साहित्यिक इतर अभ्यासकांपेक्षा शब्दावर अधिक भर ठेवतो. शब्द हा साहित्यिकाचे सर्वाधिक महत्त्वाचे साधन आहे. त्याच्या कलाकृतीचे साहित्य आहे. इतर अभ्यासकांचे खुणांनी चालते, साहित्यिकाचे शब्दावाचून चालत नाही.

चुकीची परिभाषा व शब्दांचा तोकडेपणा

शब्दांचा तोकडेपणा काही साहित्यिकांसही जाणवतो.^१ म्हणूनच मराठीत मठेकरी शब्दांचा आणि भाषेचा जन्म झाला. शब्द इतके तोकडे आहेत की ते टाळून

१ टागोरांना शब्दांचे माध्यम तोकडे वाटले म्हणून ते चित्रकलेकडे वळले असे एक मत आहे.

खुणांचा उपयोग करावा लागतो किंवा ते योजताना लेखकाला त्या शब्दांच्या व्याख्या स्पष्ट करव्या लागतात काही विषयांमध्ये आणि काही लेखकांच्या वावतीत हे घडले आहे. पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, तत्त्वज्ञान आणि तर्कशास्त्र ह्या विषयांत आणि आर्थर कोत्स्लर^२-सारख्या लेखकांच्या वावतीत ही गोष्ट सहज लक्षात येते. परिभाषेला प्रत्येक शास्त्रात नेमका अर्थ देताना ह्या अडचणीतून जावे लागते. परिभाषेच्या निर्मात्यांनाही अशा अडचणी आहेत !

दुर्दैव असे की काही टांकसाळींनाही आपल्या जबाबदाऱ्यांचे भान राहात नाही. किती कृत्रिमता अपरिहार्य आहे हे न जाणता हे शब्दांचे विधाते अशा शब्दांची निर्मिती करतात की, त्यामुळे टीकाकारांचे फावते. विशेषतः पाठ्यपुस्तके लिहिणारे आणि भाषांतरकार हे कृत्रिम आणि अर्थहीन परिभाषेस जबाबदार आहेत. त्यांचे दोष पाहावयाचे तर त्यांची त्या त्या विषयांवरील पुस्तके आणि भाषांतरे वाचावी लागतात. म्हणून त्यातील परिभाषा साहित्यिकांच्या नजरेतून सुटते. आणि लोकांपुढे टीका येत नाही. बरीचशी चुकीची परिभाषा अशी लपून राहिलेली आहे. वापरली जाते आहे ती हास्यास्पद आहे. तिची भाषेत गणती करणे अशक्य आहे. एका विद्यापीठात व्यापारशास्त्राच्या प्रश्न-पत्रिकेत lien on a share चे भाषांतर 'भागावर टांच' असे झाले ! एका विद्यापीठाच्या अंदाजपत्रकाच्या कच्च्या खड्यांत विद्यापीठ अनुदान मंडळाच्या 'अन् असायन्ड ग्रॅन्ट'चे भाषांतर "नाभिहस्तान्तरित अनुदान" असे आढळले !! लेखकांचा आणि भाषांतर्यांचा हा जो वर्ग अलिकडे वाढला आहे त्यांच्यापामून सावध राहाण्याची जरूरी आहे. (त्या मानाने उघड टांकसाळे परवडले. टांकसाळीतील निर्मितीची तत्त्वे ठरवून देता येतील. निर्मित शब्दात बरे-वाईट, डावे उजवे निवडता येईल. निर्मिती आवश्यक आहे, टांकसाळीची जरूरी आहे. भाषेतून कोशात शब्द घेण्याचा क्रम हा नैसर्गिक आहे, पण कोशातून भाषेत शब्द आणण्याच्या अवस्थेत आपण सापडतो आहोत हे बरीक खरे. कोशकार्यात कृत्रिमता थोडीफार आहेच. शब्दांना मुद्दाम अर्थ देण्याची जरूरी आहे. शब्दांच्या अर्थच्छटा स्पष्ट करून लुई कॅरोलच्या हंप्टी डंप्टीप्रमाणे म्हणता आले पाहिजे : "When I use a word, it means just what I choose it to mean-neither more nor less."

परिभाषानिर्मिती

शब्द घडविण्याचा प्रकार नवा नाही. इंग्रजी भाषा ही विज्ञानांच्या दृष्टीने सर्वाधिक महत्त्वाची भाषा. ह्या भाषेत विज्ञानांच्या प्रगतीबरोबर नवे शब्द निर्माण झाले. उदा. इलेक्ट्रॉमिटी, एनर्जी. जेथे नवे शब्द घेण्याची पाळी आली तेथे नवे

२ The Art of Creation हा ग्रंथ पाहावा.

शब्द वनविण्यापेक्षा किती तरी शब्द वाहेरून घेतले. रसायनशास्त्राच्या इंग्रजी परिभाषेमध्ये हे विशेष लक्षात येते. इंग्रजीची ही अवस्था मग नव्याने वाढणाऱ्या भाषांचे काय ? तुर्कस्तानात १९३०-३५ ह्या काळात ज्यू प्राध्यापकांनी तुर्की भाषेत केवढी तरी शब्दनिष्पत्ती केली. रशियामध्ये परिभाषेसाठी भगीरथ प्रयत्न झाले. प्रत्येक विषयावरील लाखो शब्दांचे १७५० कोश प्रसिद्ध झाले आहेत. इस्राइलमध्ये हिब्रू भाषेचे पुनरुज्जीवन करण्यात आले आणि आधुनिक विज्ञानांसाठी हिब्रू परिभाषा निर्माण झाली. जपानमध्ये देशी भाषेत अध्यापनास सुरुवात झाली आणि नंतर परिभाषा तयार करण्यात आली. हे बहुतेक प्रयत्न यशस्वी झाले आहेत.

उसून्या शब्दांच्या अडचणी

परिभाषेतील शब्द घेणे हे भाषादूषण समजावे काय ? इंग्रजीने ग्रीक, लॅटिनसकट किती तरी भाषांचे ऋण घेतले. ग्रीक, लॅटिन भाषांनी अरबी आणि हिब्रूचे ऋण घेतले. ह्याहीपेक्षा अधिक जवळचा आदर्श आमच्या संस्कृताचाच आहे. देश्य शब्दांच्या भरीला ग्रीक आणि फारशी शब्द घेऊन संस्कृतने त्यावर आपले रूप चढविले. रा. भि. जोशी लिहितात, “ मराठीला संस्कृताच्या साह्याने अशा पदार्थांचे दर्शक नवीन शब्द वनविता येण्याचे साधन आहे. परंतु जेथे हा उपाय खुंटेल अथवा नवीन वनविलेला शब्द चमत्कारिक, बोजड अथवा अन्य कारणाने अडचणीचा होऊ लागेल. तेथे परकी शब्द जशाचा तसाच घेण्यास हरकत नाही. ”^३

उसने शब्द वापरताना व्यवहारात दोन अडचणी वारंवार येतात. एक म्हणजे त्यांची अनेकवचने आणि सामान्य रूपे. श्रीमंत माणूस अनेक मोटारी ठेवतो, मोटारीस रंग लावून घेतो आणि मोटारीत वसतो. मोटार ह्या शब्दाच्या वावतीत अडचण आली नाही. पण मॅच, बस, थर्मामीटर, मायक्रोफोन, टेस्ट ट्यूब यांची अनेकवचने काय ? इंग्रजीतील अनेकवचने मराठीत चालू नयेत. मग मराठीच्या पद्धतीने अनेकवचने कशी करावी ? प्रत्यय लावताना सामान्य रूपे कशी वनतील ? एका जुन्या लेखकाने ‘ मसल ’ चे अनेकवचन ‘ मसले ’ (मुसळ - मुसळे याप्रमाणे) केले आहे. तसा प्रकार येथे होतो. मॅच, बस, मायक्रोफोन ही रूपे अनेकवचनी ठेवावी; थर्मामीटरचे अनेकवचन थर्मामीटरे करावे; (जसे— खेटर - खेटरे, आणि गटार - गटारे); टेस्ट ट्यूबचे अनेकवचन टेस्ट ट्युबी असे करावे (जसे— बाव - वावी) सामान्य रूपांच्या वावतीत अशाच अडचणी येतात.

सामासिक शब्दात संधी करताना अशाच अडचणी येतात. अशा शब्दातील पदे भिन्न भाषेतील असली तर संधी करताना संस्कृत-मराठीचे नियम पाळावयाचे काय ? पुढील संधींचा विचार करावा : वॅकिंग + अरिष्ट, वियुत + इंजिन. ‘ आयुर्विमा ’

३ रा. भि. जोशी, मराठी भाषेची घटना, पृ. १७३.

हा शब्द घ्या. संस्कृत शास्त्रोक्त पद्धतीने हा विवाह लावल्याचे दिसते. ह्या हिंदु-फारशी विवाहावद्दल महाराष्ट्रातील एका विद्वानाने शंका विचारल्यावद्दल एका टीकाकाराला 'अकलशून्या'ची आठवण झाली.^४ टीकाकाराच्या ह्या ज्ञानावद्दल पहिल्या विद्वानाला आश्चर्य करण्याचे कारण नाही. त्याला 'वँडबाजा'ची आठवण होईल. अकलशून्य आणि वँडबाजा ह्या शब्दांत रूप बदलण्याचा प्रश्न आला नाही. आयुस् + विमा ह्या शब्दात तसा प्रश्न आला. संधीचे नियम उच्चारसौकर्यावर आधारलेले असल्यामुळे आयुर्विमा हा शब्द चालण्यास हरकत नाही. किंवा आयुविमा असा शब्द तयार करता येईल. तो कानास वायुयानसारखा वाटेला. १९६२ साली दिल्ली येथे भरलेल्या एका परिसंवादात भाषातज्ज्ञांनी सामासिक शब्दात संधी टाळावा हे मत स्वीकारले. संधी टाळण्याचा हेतू असा की, शब्दातील पदे स्पष्ट दिसून शब्द कळणे सोपे जाईल. संधी टाळल्यास वरील प्रश्न बराच सोपा होतो. नव्या मराठी शुद्धलेखनाप्रमाणे व्यंजनांत शब्दातील व्यंजन पाय मोडून लिहिले नाही तर हा प्रश्न आणखी सोपा होतो. मृद् + झीज (soil erosion) हा संधी मृच्छीज होईल.

कोणत्याही नामाचे 'च्वि' रूप करण्याचा सपाटा लागला आहे. ऑक्सिजन-वरून ऑक्सिजनीकरण असे रूप केले जाते ! विज्ञानाची भाषा अत्यंत आटोपशीर असल्यामुळे ऑक्सिजन करणे, होणे असे दोन शब्द वापरण्याऐवजी ऑक्सिजनीकरण म्हणणे सोयीचे असते. ह्या पद्धतीने अनेक शब्द बनवावे लागतात. (शेतांचे) तालीकरण आणि (रस्त्यांचे) डांबरीकरण ही च्विरूपे अशी आहेत की मराठीतील 'करणे', हे रूप करण होऊन बसले !

परिभाषेच्या कसोळ्या

पारिभाषिक शब्द देशी भाषेतून निश्चित करताना. देशी भाषेत नवा शब्द तयार करताना किंवा बाहेरून घेताना तो कसा असावा ह्याविषयी काही कसोळ्या सर्वमान्य झाल्या आहेत. एकार्थता, स्पष्टार्थता, एकरूपता, सघनता, अल्पाक्षरता, सातत्य, संगती, शब्दसौष्टव आणि अर्थवत्ता ही परिभाषेची लक्षणे सांगण्यात आली आहेत.^५ ह्यातील प्रत्येक लक्षण स्पष्ट असे आहे. शब्द सुबोध असावा असेही म्हटले जाते, तेव्हा सुबोधता म्हणजे काय ते स्पष्ट केले पाहिजे. सुबोध शब्द म्हणजे कळण्यास सोपा, की उच्चारण्यास सोपा ? शब्दाचा अचूक बोध व्हावयाचा तर तो अर्थवाही असला पाहिजे. असा अर्थवाही शब्द उच्चारणास अवघड असला तर ? शब्द सोपा असावयाचा तर सुटसुटीत आणि परिचित असला पाहिजे. अशा शब्दात अर्थ-च्छटा समर्पकपणे व्यक्त झाल्या नाहीत तर ? ह्या प्रश्नांस एकपक्षीय उत्तर देणे अयोग्य

४ नवभारत, एप्रिल १९६६.

५ शासन व्यवहारात मराठी, भाषा संचनालय, महाराष्ट्र राज्य,
पृ. ९०-९४.

ठरेल. म्हणून सुबोधता हे स्वतंत्र लक्षण सांगू नये हे बरे. मागे सांगितलेल्या प्रत्येक कसोटीला प्रत्येक शब्द उतरेल असे नाही. अधिकाधिक कसोऱ्यांना उतरणारा शब्द निवडावा लागेल. काही कसोऱ्या तर एकमेकांना वारंवार छेद देताना आढळतात. उदा० अर्थवत्ता आणि शब्दसौष्टव, अल्पाक्षरता आणि शब्दसौष्टव, एकार्थता आणि सातत्य.

सातत्याच्या कल्पनेत परंपरेचा विचार आहे. परंपरा ही एक भावनेची, राष्ट्रीय अस्मितेची वाव आहे. त्यामुळे परंपरेचे अभिमानी जुने शब्द शोधून काढण्याचा आग्रह धरतात. परिभाषेत अभिप्रेत असणारा परंपरेचा अर्थ वेगळा आहे; ज्ञानाची परंपरा. अनेक शतकांचे किंवा पिढ्यांचे ज्ञान परंपरेने आलेले असते आणि ते ठराविक शब्दांतून आलेले असते. ते ज्ञान टिकविण्यासाठी ते शब्द स्वीकारले पाहिजेत असे म्हणता येईल. पण आजच्या परिभाषेच्या दृष्टीने ते शब्द कदाचित आज अपेक्षित असणारा अर्थ व्यक्त करू शकणार नाहीत. प्रा. दे. द. वाडेकर यांनी हा प्रश्न उपस्थित केला आहे.^६ अशा वेळी नवा शब्द तयार करणे बरे. जुन्या शब्दाला कदाचित जवळपासचा नवा अर्थ देता आला तरी सातत्याचा किंवा परंपरेचा भावनिक अभिमान टाळून नवा शब्द योजावा हे अधिक योग्य. पारंपरिक शब्दाला नवा अर्थ दिल्याने, जुना अर्थ मागे पडतो, ह्या दृष्टीने परंपरेत खंड पडतो. अर्थशास्त्रात साथे हा शब्द इंग्रजीतील 'फर्म' ह्या शब्दाऐवजी देण्यात आला आहे. 'मॅटर'ला जुना शब्द तम आणि 'एनर्जी'ला रज होता. हे शब्द आज वापरण्यात अर्थ नाही. उलटपक्षी, वस्तुशास्त्रात अणु, परमाणु, अधःपतन, ऊर्ध्वपातन, भस्मीकरण हे जुने शब्द घ्यावयास हरकत नाही.

भाषांतराचे प्रश्न

भाषांतर करताना मूळ (इंग्रजी) शब्दाचे अवयव पाहून त्यांचे अर्थ देणारा मराठी शब्द तयार करावयाचा नसून मूळ शब्दाभोवती आज जो अर्थ गोळा झाला आहे तो व्यक्त करणारा मराठी शब्द घ्यावयास हवा. ही कल्पना अगदी उघड आहे. तरी 'ज्ञानकोशकारां'नी तिचा मुद्दाम उल्लेख केला आहे.^७ हा उल्लेख अशासाठी करावा लागतो की, भाषांतरात किंवा भाषांतरित परिभाषेत ह्या वावतीत दोष राहून

६ दे. द. वाडेकर, भारतीय मानसशास्त्र परिभाषा, पृ. ३१.

७ ज्ञानकोश, भा. ५.

“परकी शब्द जी कल्पना व्यक्त करतो ती कल्पना मराठी शब्दांनी व्यक्त करणे सर्वांत उत्तम. याकरिता, मूळ शब्दाची अर्थकक्षा इंग्रजी कोशातून शोधून काढावी; व अतिव्याप्ती व अव्याप्ती हे दोष टाळून नवीन शब्द बनवावा. उदा० 'हिस्टिरिया' ह्या शब्दास 'गर्भांशयोन्माद' असा प्रतिशब्द देणे बरोबर होणार नाही. कारण की हिस्टिरिया हा रोग केवळ स्त्रियांस होतो असे नाही.” पृ. २२.

जातो. विशेषतः शब्दामागील आशय किंवा संकेत माहीत नसताना केवळ शब्दाचे ज्ञान असले तर हा प्रमाद होतो. कोणी ऑक्सिजनचे भाषांतर आक्लजनक असे केले तर ते चालणार नाही. कॅलोमेलचे भाषांतर सुंदर मध किंवा सुंदर श्यामवर्ण असे चालणार नाही. ही उदाहरणे उघडउघड असली तरी ह्या घडलेल्या चुका पाहा : प्लॅट म्हणजे स्थिर यंत्र, कॅपिटल म्हणजे पुंजी आणि वॅलन्स ऑफ पेमेंट म्हणजे देण्याघेण्याचे आधिक्य. ह्या भाषांतरातील चुका अशा की प्लॅट मध्ये इमारत आणि कायम नोकरीवरील माणसेही येतात. कॅपिटलमध्ये यंत्रे येतात आणि वॅलन्स म्हणजे येथे आधिक्य नसून ताळेबंद आहे.

भाषांतर कितीही समर्पक असले तरी काही मूळ शब्दामागील वस्तू किंवा कल्पना जशाच्या तशा दुसऱ्या भाषेत - दुसऱ्या भाषेतील शब्दात जाऊ शकत नाहीत. ह्याची अगदी साधी उदाहरणे मोल्सवर्थच्या कोशात दिली आहेत. 'इंग्रजीतला वुल म्हणजे मराठीतील वैल नव्हे आणि इंग्रजीतील फॉक्स म्हणजे मराठीतील कोल्हा नव्हे ! पाठीवरील वॉशिंग ऐटीत धारण करणाऱ्या बैलापुढे इंग्रजीतील वुल फिक्का पडतो आणि इसापनीतील मराठी कोल्हा हा 'पंचतंत्रा'तला वाटतो. इंग्रजीतील सायन्स हा शब्द रशियन आणि जर्मन भाषांतील प्रतिशब्दांहून आकुंचित आहे. त्यातल्या त्यात शास्त्रीय शब्दांचे भिन्न भाषांतील अर्थ एकमेकांच्या विशेष जवळ येतात. तरी सुद्धा काही शब्दांच्या वावतीत फरक राहतोच. त्यामुळे अगदी नजीकच्या अर्थाचा प्रतिशब्द योजून जेथे मूळ अर्थ कमी पडतो तेथे तो वहिवाटीने भरावा लागतो. डॉ. कोठारी यांनी म्हटले आहे : " Science fixes the meaning of a term, language fixes the word."

भाषांतर करताना मराठी शब्द योजावयाचा की संस्कृत असा प्रश्न पडतो. परिभाषा आंतरभारती असावी असे ठरविले तर ह्या प्रश्नाचे उत्तर वेगळ्या पद्धतीने द्यावे लागेल. येथे केवळ भाषांतराची दृष्टी ठेवून असे म्हणता येईल की, मागे दिलेल्या कसोख्यांना उतरेल असा शब्द तयार करावा; मग तो मराठी असेल, संस्कृत असेल, आणखी काही असेल. मराठी असल्यास, सीधा असला तर अधिक बरे. नेहमीच्या परिचयाचे हे भाषांतरित शब्द घ्या : आगपेटी, भुईमूग, सहानुभूती आणि राकेल. हे चारही शब्द एकेका भाषांतरप्रकाराचे द्योतक आहेत. पहिल्या प्रकारात संपूर्ण मराठी शब्द असून तो मूळ इंग्रजीतील शब्दाचे भाषांतर नसून त्या-मागील कल्पनेचा बेमालूम रीतीने अर्थवाहक बनला आहे. दुसऱ्या प्रकारातील शब्द मराठी असून तो इंग्रजी शब्दाचे जशास तसे सुरेख भाषांतर आहे. तिसऱ्या प्रकारा-

८ कोशाच्या आरंभी जोडलेला डॉ. स्टेव्हन्सन् यांचा निबंध.

९ D. S. KOTHARI, " The Problem of Scientific and Technical Terminology in Indian Languages. ", p. 4.

तील शब्द संस्कृत असून तोही इंग्रजी शब्दाचे जशास तसे भाषांतर आहे. चौथ्या प्रकारात संपूर्ण मराठी वळणाने इंग्रजी शब्दाचे घेडगुजरी भाषांतर आहे. हे चारही शब्द जमिनीतून कोंभ वर यावा त्याप्रमाणे उद्भवले आहेत. ते भाषांतरित आहेत असेही वाटत नाहीत.

संस्कृतीकरणाचे गुणदोष

ज्या वेळी भाषांतर इतके सहज नसते, ज्या वेळी ते बनवावे लागते त्या वेळी मराठी आणि संस्कृत शब्दांची तुलना करावी. मराठीला साहजिकच अग्रक्रम द्यावा. पण मराठी आणि संस्कृत शब्दांत मागील कसोट्यांप्रमाणे फरक नसला आणि संस्कृत शब्द अधिक वजनाचा वाटला तर तो घेण्याकडे प्रवृत्ती आहे. इतकेच नव्हे तर हलक्या मराठी शब्दाऐवजी बाहेरचा वजनदार शब्द घेतला जातो. न्हावी जसा नापित होतो. भंगी जसा मेहेतर होतो त्याचप्रमाणे लाउडस्पीकर नागपुरात रूढ असणारा "वोंबल्या" न राहता दूरध्वनिक्षेपक होतो किंवा लाउडस्पीकर अथवा स्पीकर राहतो. ही प्रवृत्ती साहजिकच आहे. ती अनुकरणावर आधारलेली आहे. खालचा समाज वरच्या समाजाचे अनुकरण करतो. ह्या एकंदर प्रवृत्तीस समाजशास्त्राचे एक अधिकारी प्राध्यापक श्रीनिवास यांनी संस्कृतीकरण असे म्हटले आहे.^{१०} हे संस्कृतीकरण भाषेच्या वावतीत (गीर्वाणीकरण) विशेषत्वाने जाणवते आहे. वरिष्ठ वर्गांच्या भाषा संस्कृतनिष्ठ आहे, अधिकारी लेखकांची आणि वक्त्यांची भाषा संस्कृतप्रचुर आहे, त्यामुळे मराठी भाषेत संस्कृताची प्रतिष्ठा मोठी आहे. ह्या संस्कृतीकरणात कोणाचा दोष नाही. प्रश्न पडतो तो असा की भाषेचे संस्कृतीकरण मुद्दाम करावे का ?

ह्या प्रश्नाकडे दोन दृष्टींनी पाहिले पाहिजे. एक तर मुद्दाम केलेल्या संस्कृतीकरणात सामाजिक भेद वाढविले जात नाहीत काय ? हा प्रश्न विचारण्यामागील दृष्टी राजकीय नाही, भाषाशास्त्रीय आहे. भाषा सामाजिक अभिसरणासाठी आणि ऐक्यासाठी आहे अशी ही दृष्टी आहे. दुसरी दृष्टी अशी की, मराठी ही मराठी राहते काय ?

जेथे मराठीत अर्थपूर्ण आणि दर्जेदार शब्द नसेल तेथेच संस्कृताचा आश्रय घ्यावा. असे म्हणण्यात संस्कृताविषयी दुजाभाव नसून, मराठीविषयी अधिक परिचयामुळे जास्त आपुलकी आहे. दर्जाचा विचार आपुलकीपेक्षा अधिक महत्त्वाचा आहे काय ह्याचा विवेक केला पाहिजे. ह्या आपुलकीचा अर्थ खोल आहे. ह्या आपुलकीने समाज बनतो. शब्दांच्या मागे समाज पसरला आहे. सोपी उदाहरणे घेऊ या. खीर म्हटल्यावर आम्हांला बाल्य आठवते. मावशीकडे गेलो होतो

तेव्हा खीर खाल्ली होती. मावशी— तिचे घर...कोल्ह्याने करकोच्याला जेवायला बोलाविले आणि थाळीत खीर वाढली...खीर शब्द समाजात दूरवर पाळेमुळे पसरून आहे. हातमाग म्हटल्यावर मला पंचा दिसतो, पंचा नेसणारी माझ्या कोकणातील गरीब माणसे दिसतात. हातमागावर कामे करणारा कोष्टीवर्ग दिसतो. माझ्या मनातील हे संज्ञाप्रवाह हस्तवेम^{११} म्हणून जागे होत नाहीत! हस्तवेम हा शब्द जिवंत नाही. जिवंत समाजाचा प्रतिनिधी नाही. संशोधनकार्यात शब्दाच्या आपुलकीला महत्त्व आहे. गंधकाला शुल्बारि म्हटल्याने परकेपणा वाटतो. शुल्बारीचे गुणधर्म कळूनही त्याचा परकेपणा राहतो. शुल्बारीचा उपयोग नित्याच्या प्रयोगात करण्यात हा परकेपणा आड येतो. पण गंधकाचे उपयोग चटकन करता येतात.

संस्कृताचा उपयोग करावयाचा झाला तर मराठीचे संस्कृताशी रक्ताचे नाते आहे इतकेच नव्हे तर, नवे शब्द बनविण्यास संस्कृतासारखी उपयोगी दुसरी भाषा नाही. संस्कृतमध्ये शब्दांचा भरणा अतिशय मोठा आहे. एक समीक्षक म्हणतो, "There is no subject under the sun on which something has not been written in Sanskrit. The people in general, and the intellectuals especially, were so much scientifically minded that they could not think of virtuosity as a bar to the scientific investigation of any subject. Every subject is a subject and must be dealt with in science."^{१२} नव्याने उदय पावलेल्या विज्ञानांच्या संदर्भात संस्कृताची ही प्रशस्ती मर्यादित अर्थाने घेतली तरी संस्कृत भाषेची शब्दसंपत्ती खूप उपयोगी आहे यात शंकेस जागा नाही. उपसर्ग, अव्यये आणि विशेषणे शब्दांच्या पूर्वा लावून झालेली साधिते, प्रत्यय लावून केलेली कृदन्ते आणि तद्धिते, आणि सामासिक शब्दसिद्धी ह्यामुळे असंख्य नवे नवे शब्द बनतात. संस्कृताची ही शक्ती डॉ. रघुवीर यांनी पुरेपूर उपयोगात आणली आहे. परिभाषेमध्ये वस्तूंचे जातिदर्शक शब्द वस्तुनामास जोडावे लागतात आणि त्यांचा संक्षेप करणे सोयीसाठी आवश्यक असते. डॉ. रघुवीरांनी 'धातू'चे आतु, 'वाती'चे आति, 'विरला'चे ला आणि 'खनिज'चे इज असे संक्षेप साधले. दात्र, खनित्र, नेत्र, यंत्र मधील 'त्र' चा उपयोग करून हत्यार किंवा साधनदर्शक शब्द तयार केले. उदा० जनित्र. युरोपीय भाषांमध्ये संस्कृतातील वरेच शब्द असल्यामुळे संस्कृत शब्द आंतरराष्ट्रीय शब्दांना

११ अर्थविज्ञान (पुणे) ह्या त्रैमासिकात प्रत्येक लेखाच्या शेवटी हिन्दी सारांश असतो. त्यातील परिभाषा संपूर्ण संस्कृत असते! अर्थविज्ञानातील एका मराठी लेखाचे हे शीर्षक पाहा : "त्रियांच्या वेपातील परिवर्तनाचा हस्तवेम उत्पादित वस्त्राच्या अभियाचनावरील परिणाम."

१२ C. KUNHAN RAJA, *Survey of Sanskrit Literature*, p. 281.

किंवा इंग्रजी शब्दांना जवळचे ठरतात, उदा० शर्करा = sachcharo; शाला = cell. संस्कृत शब्दांची व्युत्पत्ती स्पष्ट दिसणारी असल्यामुळे ते लक्षात ठेवणे सोपे असते. उदा० वान = textile, कारण वे = विणणे.

डॉ. रघुवीर यांनी क्रियापदे तयार करताना नामांचा, सर्वनामांचा आणि विशेषणांचा भरपूर उपयोग केला आहे (उदा० 'अंकुर' पासून अंकुरणे, अंकुरित, अंकुरण किंवा उष्णपासून उष्णणे). हे संस्कृत भाषेच्या नियमांस धरून नाही. प्रा. वाडेकर यांनी नामास ' -अन ' प्रत्यय लावून ' समाजन ', ' संमानन ' असे शब्द बनविले आणि संस्कृत नियमांच्या बाबतीत हे आपण स्वातंत्र्य घेत असल्याचा उल्लेख केला.^{१३} त्यांनी आत्मसमर्थनासाठी लिहिले आहे, "....I may not be said to have outstripped the tolerable limits of the new trends of expression in our modern Indian languages. Living languages grow and develop in their expressive powers by suitable modifications of their old trends and the creation of new ones in their usages." सध्या असे शब्द प्रसारात येत आहेत हे खरे. उदा० अवमूल्यन. काही वर्षांपूर्वी सावरकरांनी अशा नामांचा पुरस्कार केला होता. पण असे शब्द फारसे उद्भवले नाहीत आणि त्यांना विरोधही असावा असे वाटते. केसरीमध्ये रूढ अवमूल्यनाच्या ऐवजी अवमूलन असे म्हटले जाते. संस्कृत व्याकरणनिष्ठांच्या समाधानासाठी रा. भि. जोशी यांचे मत उद्धृत करता येईल. त्यांनी १९१८ साली लिहिले आहे : " संस्कृत भाषा नवीन शब्द बनविण्यास अथवा जुने शब्द नवीन अर्थयोजना करून घेण्यास जरी उपयोगी आहे, तरी तीत शब्दव्युत्पत्तीचा विचार करण्याची तन्हा फाजील विवेचनाने फार वाढल्यामुळे तिचे अनुकरण करणे आपल्यास अडचणीचेही आहे. शब्द म्हटला की तो एखाद्या मूळ धातूपासूनच बनला हा संस्कृतातला सिद्धांत योग्य नाही. काही शब्द अगदी प्रथमारंभी नामे म्हणूनच, अथवा अव्यये, सर्वनामे म्हणूनच उत्पन्न झाले नाहीत कशावरून ? प्रत्येक शब्दात अमुकच धातू असावा अशी कल्पना बांधीत वसण्यात फायदा कोणता ? संस्कृता-मधील ही व्युत्पत्तिशोधनाची पद्धत स्वीकारून मराठी शब्दांच्या विचारात घोटाला करण्याचे कारण नाही.^{१४}

उसण्या शब्दांची जरूरी

इतर भाषांतले जे जे रूढ शब्द आहेत ते तसेच राहू यावे. उदा. फारशी-पोर्तुगीज आणि इंग्रजी. फारशी आणि पोर्तुगीज शब्द हे नित्य व्यवहाराच्या बाबतीत रूढ झाले आहेत. इंग्रजी शब्द जसे नित्य व्यवहारात रूढ आहेत तसेच परिभाषे-

१३ दे. द वाडेकर, भारतीय मानसशास्त्र परिभाषा, पृ. ३०.

१४ रा. भि. जोशी, मराठी भाषेची घटना, पृ. १७३.

तही आलेले आहेत. उदा. लाउडस्पीकर, कंट्रोलर, वॉयलर. अखिल भारतीय परिभाषेत ह्या शब्दांचा उपयोग होईल. विज्ञानांची भाषा पुष्कळशी आंतरराष्ट्रीय असते. इंग्रजी शब्दांचा स्वीकार त्यात उपयोगी पडेल. यापुढेही अनेक वर्षे भारताला विज्ञानांसाठी परदेशांवर अवलंबून राहावे लागणार आहे. त्या दृष्टीने इंग्रजी शब्दांचा वापर सोयीचा ठरेल. मध्यवर्ती सरकारने नेमलेल्या परिभाषा मंडळाचे असेच मत असून ह्या मंडळाने विज्ञानांच्या परिभाषेत इंग्रजी शब्दांचा मोठ्या प्रमाणावर भरणा केला आहे. महाराष्ट्रामध्ये आतापर्यंत जी शास्त्रीय परिभाषा तयार झाली आहे तिचा ह्या दृष्टीने फेरविचार करावा लागेल. पुणे विद्यापीठाने जी शास्त्रीय परिभाषा तयार केली आहे तीत अलीकडे ही दृष्टी ठेविली आहे. १९६०-६१ सालानंतर हा फरक दिसून येतो. पुणे विद्यापीठाच्या रसायनशास्त्राच्या परिभाषेचा तर ह्या बाबतीत मुद्दाम उल्लेख करण्यात आला आहे.

शास्त्रांची वाढ झपाट्याने होत आहे. त्या मानाने भारतीय भाषा शब्द देण्यात नेहमी तोकड्या पडतील. ह्या भाषा अजून building भाषा बनल्या नाहीत. त्या borrowing भाषा राहणे अपरिहार्य आहे. वृत्तपत्रांनी शब्दनिर्मितीच्या बाबतीत शास्त्रांच्या प्रगतीशी स्पर्धा चालविली आहे. उदा. त्यांनी आग्निवाण आणि अंतराळयान दिले. हे फक्त सर्वांचे लक्ष वेधून घेणाऱ्या शोधांच्या बाबतीत घडू शकते. पण ज्यामध्ये सामान्यांना लक्ष घालण्याचे कारण नाही, पण शास्त्रात ज्यांचे महत्त्व फारच मोठे आहे अशा शोधांचा किंवा घटनांचा मागोवा घ्यावयाचा तर इंग्रजी शब्दांवाचून दुसरी गती नाही. अणुशक्तीचे विकरण-परिणाम 'मिलिरेम' मध्ये मोजायचे तर त्यास पटकन शब्द कोठून काढणार? शब्द मागे राहिल आणि शास्त्र पुढे गेलेले दिसेल.

मराठीतील पहिले प्रयत्न

गेल्या उण्यापुऱ्या दीडशे वर्षांत मराठीत परिभाषेचे आणि परिभाषेसंबंधी चर्चेचे प्रयत्न झाले आहेत. त्यांपैकी काहींचा उल्लेख मागे येऊन गेला. आता अधिक विस्ताराने ह्या प्रयत्नांकडे पाहू.

अव्वल इंग्रजीत जी मराठी पुस्तके झाली त्याविषयी प्रा. द. वा. पोतदार यांची मते बुचकळ्यात टाकणारी आहेत.^{१५} पेशवाईच्या अखेरपर्यंतचे गद्य आणि इंग्रजी अमदानीतील गद्य यांची तुलना करताना त्यांनी कधी नवीन गद्याची स्तुती केली आहे तर कधी नव्याविषयी अवहेलनेने उल्लेख केला आहे. जुने गद्य "नीटस, रेखीव व घोटीव नाही. तथापि ते जोरकस, भरदार, रसदार व इभ्रतदार" आहे. नवी विद्या नव्या सत्तेच्या पुढीसाठी दिली जात होती, आणि काही नवे लेखक लाचारीने

१५. द. वा. पोतदार, मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार, प्रकरण १, पृ. १०.

नव्या राज्यकर्त्यांविषयी लिहीत हे खरे असले तरी वन्हंशी नव्या विद्येने विज्ञानांची ओळख करून दिली हे प्रा. पौतदारांनी लक्षात घेतले नाही. पेशवाईत इतिहास, भूगोल आणि इतर विज्ञानांचे ज्ञान कितीसे होते? प्रा. पौतदार मान्य करतात की, नव्या गद्यामुळे “ एक नवीन उचल सुरू झाली व या ओढाताणीत उशीर लागला तरी मराठी वाङ्मयाचा वराच फायदा झाला. नवीन नवीन शब्द तयार झाले— तसेच जुने जरी शोधून काढण्याची कसोशी विशेष राखली नाही तरी— नवी रचना रूढ झाली व मराठी भाषेस सुसंघटित वळणाची जोड झाली. हा मोठा लाभ समजला पाहिजे. ”^{१६} पौतदारांचा मुख्य रोख हा असावा : “ जुन्या वखरी व जुनी काव्ये यांतील शब्दसंपत्ती, ज्ञानसंपत्ती इत्यादी सर्व जमेला घेऊन जर आपण इंग्रजी वाक्-संपत्तीचे प्रज्ञावलाने आकर्षण केले असते तर आपले किती श्रम व गिरक्या वाचल्या असत्या? आपली किती शीघ्र प्रगती झाली असती? जुन्याच रस्त्यावर नवी खडी पसरून व प्रसंग पडल्यास लोखंडी रूढ टाकून आपण झटकन येरझारा सुरू केल्या असत्या! जुनी राजकारणी भाषा कमावलेली तयार होती, तेव्हा हां हां म्हणता त्याच साच्यात गिवन—प्रोट आपण सहज ओतून दिले असते! ”^{१७} नव्या विद्येला जुनी भाषा कितीशी उपयोगी पडली असती ते संशयास्पद आहे. नवी विद्या नवे वाहन घेऊन आली. नवी विद्या धुळाक्षरापासून घालून देण्यात आली.

मुंबईचे गव्हर्नर एल्फिन्स्टन यांच्या प्रेरणेने मुंबईची हेंदशाला शाळापुस्तक मंडळी १८२२ साली स्थापन झाली.^{१८} ह्या मंडळाने देशी भाषांचे कोश, व्याकरणे, रसायनशास्त्र, पदार्थविज्ञान, शरीरशास्त्र, गणित, भूगोल, शिल्पविद्या, ज्योतिषशास्त्र राजनीती वगैरे विषयांवरील पुस्तके तयार करावी असा उद्देश होता. त्याप्रमाणे बीजगणित, त्रिकोणमिती, भूमिती, लॉगॅरिथम या विषयांवरील कॅप्टन जर्बिंस यांची पुस्तके तयार झाली. १८२६ साली मुंबई येथे वैद्यकीय शिक्षणास मराठीत सुरुवात झाल्यामुळे त्यासाठी डॉ. मॅकलेलन याने पुस्तके लिहिली. विल्यम बेल याचे शिल्प-विद्येवरील आणि हरि केशवजी पाठारे यांची पदार्थविज्ञान व रसायनशास्त्रावरील पुस्तके झाली. मेनवेअरिंग यांचे भूगोल व खगोल आणि वाळशास्त्री जांभेकर यांचे भूगोलविद्या ही पुस्तके प्रसिद्ध झाली. एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यभागी शिक्षण खात्यातर्फे सलिव्हन ह्याचे भूगोलाचे पुस्तक मराठीत आले. शिक्षणखात्याच्या-

१६ उपरोक्त ग्रंथ, उपोद्घात, पृ. २६.

१७ उपरोक्त ग्रंथ, उपोद्घात, पृ. २२.

१८ हा आढावा घेताना पुढील ग्रंथांचा आधार घेतला आहे :

कृ. भि. कुळकर्णी : आधुनिक मराठी गद्याची उत्क्रांति, मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (म. साहित्य परिषद), खंड ४.
गं. वा. सरदार : अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका.

तही आलेले आहेत. उदा. लाउडस्पीकर, कंट्रोलर, वॉयलर. अखिल भारतीय परिभाषेत ह्या शब्दांचा उपयोग होईल. विज्ञानांची भाषा पुष्कळशी आंतरराष्ट्रीय असते. इंग्रजी शब्दांचा स्वीकार त्यात उपयोगी पडेल. यापुढेही अनेक वर्षे भारताला विज्ञानांसाठी परदेशांवर अवलंबून राहावे लागणार आहे. त्या दृष्टीने इंग्रजी शब्दांचा वापर सोयीचा ठरेल. मध्यवर्ती सरकारने नेमलेल्या परिभाषा मंडळाचे असेच मत असून ह्या मंडळाने विज्ञानांच्या परिभाषेत इंग्रजी शब्दांचा मोठ्या प्रमाणावर भरणा केला आहे. महाराष्ट्रामध्ये आतापर्यंत जी शास्त्रीय परिभाषा तयार झाली आहे तिचा ह्या दृष्टीने फेरविचार करावा लागेल. पुणे विद्यापीठाने जी शास्त्रीय परिभाषा तयार केली आहे तीत अलीकडे ही दृष्टी ठेविली आहे. १९६०-६१ सालानंतर हा फरक दिसून येतो. पुणे विद्यापीठाच्या रसायनशास्त्राच्या परिभाषेचा तर ह्या बाबतीत मुद्दाम उल्लेख करण्यात आला आहे.

शास्त्रांची वाढ झपाट्याने होत आहे. त्या मानाने भारतीय भाषा शब्द देण्यात नेहमी तोकड्या पडतील. ह्या भाषा अजून building भाषा बनल्या नाहीत. त्या borrowing भाषा राहणे अपरिहार्य आहे. वृत्तपत्रांनी शब्दनिर्मितीच्या बाबतीत शास्त्रांच्या प्रगतीशी स्पर्धा चालविली आहे. उदा. त्यांनी *आग्निबाण* आणि *अंतराळयान* दिले. हे फक्त सर्वांचे लक्ष वेधून घेणाऱ्या शोधांच्या बाबतीत घडू शकते. पण ज्यामध्ये सामान्यांना लक्ष घालण्याचे कारण नाही, पण शास्त्रात ज्यांचे महत्त्व फारच मोठे आहे अशा शोधांचा किंवा घटनांचा मागोवा ध्यावयाचा तर इंग्रजी शब्दांवाचून दुसरी गती नाही. अणुशक्तीचे विकरण-परिणाम 'मिलिरेम' मध्ये मोजायचे तर त्यास पटकन शब्द कोठून काढणार? शब्द मागे राहिल आणि शास्त्र पुढे गेलेले दिसेल.

मराठीतील पहिले प्रयत्न

गेल्या उण्यापुऱ्या दीडशे वर्षांत मराठीत परिभाषेचे आणि परिभाषेसंबंधी चर्चेचे प्रयत्न झाले आहेत. त्यांपैकी काहींचा उल्लेख मागे येऊन गेला. आता अधिक विस्ताराने ह्या प्रयत्नांकडे पाहू.

अव्वल इंग्रजीत जी मराठी पुस्तके झाली त्याविषयी प्रा. द. वा. पोतदार यांची मते बुचकळ्यात टाकणारी आहेत.^{१५} पेशवाईच्या अखेरपर्यंतचे गद्य आणि इंग्रजी अमदानीतील गद्य यांची तुलना करताना त्यांनी कधी नवीन गद्याची स्तुती केली आहे तर कधी नव्याविषयी अवहेलनेने उल्लेख केला आहे. जुने गद्य "नीटस, रेखीव व घोटीव नाही. तथापि ते जोरकस, भरदार, रसदार व इभ्रतदार" आहे. नवी विद्या नव्या सत्तेच्या पुष्टीसाठी दिली जात होती, आणि काही नवे लेखक लाचारीने

१५. द. वा. पोतदार, *मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार*, प्रकरण १, पृ. १०.

नव्या राज्यकर्त्यांविषयी लिहित हे खरे असले तरी वढंशी नव्या विद्येने विज्ञानांची ओळख करून दिली हे प्रा. पोतदारांनी लक्षात घेतले नाही. पेशवाईत इतिहास, भूगोल आणि इतर विज्ञानांचे ज्ञान कितीसे होते? प्रा. पोतदार मान्य करतात की, नव्या गद्यामुळे “ एक नवीन उचल सुरू झाली व या ओढाताणीत उशीर लागला तरी मराठी वाङ्मयाचा वराच फायदा झाला. नवीन नवीन शब्द तयार झाले— तसेच जुने जरी शोधून काढण्याची कसोशी विशेष राखली नाही तरी— नवी रचना रूढ झाली व मराठी भाषेस सुसंघटित वळणाची जोड झाली. हा मोठा लाभ समजला पाहिजे. ”^{१९} पोतदारांचा मुख्य रोख हा असावा : “ जुन्या वखरी व जुनी काव्ये यांतील शब्दसंपत्ती, ज्ञानसंपत्ती इत्यादी सर्व जमेल्या घेऊन जर आपण इंग्रजी वाक्यसंपत्तीचे प्रज्ञावलाने आकर्षण केले असते तर आपले किती श्रम व गिरक्या वाचल्या असत्या? आपली किती शीघ्र प्रगती झाली असती? जुन्याच रस्त्यावर नवी खडी पसरून व प्रसंग पडल्यास लोखंडी रूढ टाकून आपण झटकन येरझारा सुरू केल्या असत्या! जुनी राजकारणी भाषा कमावलेली तयार होती, तेव्हा हां हां म्हणता त्याच साच्यात गिवन—प्रोट आपण सहज ओतून दिले असते! ”^{२०} नव्या विद्येला जुनी भाषा कितीशी उपयोगी पडली असती ते संशयास्पद आहे. नवी विद्या नवे वाहन घेऊन आली. नवी विद्या धुळाक्षरापासून घालून देण्यात आली.

मुंबईचे गव्हर्नर एल्फिन्स्टन यांच्या प्रेरणेने मुंबईची हेंदशाला ज्ञानापुस्तक मंडळी १८२२ साली स्थापन झाली.^{२१} ह्या मंडळाने देशी भाषांचे कोश, व्याकरणे, रसायनशास्त्र, पदार्थविज्ञान, शरीरशास्त्र, गणित, भूगोल, शिल्पविद्या, ज्योतिषशास्त्र राजनीती वगैरे विषयांवरील पुस्तके तयार करावी असा उद्देश होता. त्याप्रमाणे बीजगणित, त्रिकोणमिती, भूमिती, लॉगॅरिथम या विषयांवरील कॅप्टन जर्जिस यांची पुस्तके तयार झाली. १८२६ साली मुंबई येथे वैद्यकीय शिक्षणास मराठीत सुरुवात झाल्यामुळे त्यासाठी डॉ. मॅकलेलन याने पुस्तके लिहिली. विल्यम बेल याचे शिल्पविद्येवरील आणि हरि केशवजी पाठारे यांची पदार्थविज्ञान व रसायनशास्त्रावरील पुस्तके झाली. मेनवेअरिंग यांचे भूगोल व खगोल आणि बाळशास्त्री जांभेकर यांचे भूगोलविद्या ही पुस्तके प्रसिद्ध झाली. एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यभागी शिक्षण खात्यातर्फे सलिव्हन ह्याचे भूगोलाचे पुस्तक मराठीत आले. शिक्षणखात्याच्या-

१९ उपरोक्त ग्रंथ, उपोद्घात, पृ. २६.

२० उपरोक्त ग्रंथ, उपोद्घात, पृ. २२.

२१ हा आढावा घेताना पुढील ग्रंथांचा आधार घेतला आहे :

कृ. मि. कुळकर्णी : आधुनिक मराठी गद्याची उत्क्रांति, मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (म. साहित्य परिषद), खंड ४.

गं. वा. सरदार : अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका.

मार्फत होणाऱ्या भाषांतराच्या प्रयत्नात भाषेचा आणि शुद्धलेखनाचा काटेकोरपणा पाहण्याचे मेजर कॅडी याचे धोरण असे. भाषांतरासाठी पुणे येथे लोकहितवादींच्या प्रेरणेने दक्षिणा प्राईज कमिटी १८५१ साली स्थापन झाली. ही कमिटी काही वर्षांतच शिक्षणखात्याच्या साहाय्याने काम करू लागली. दक्षिणी भाषेत पुस्तके प्रसिद्ध करणारी मंडळी मुंबई येथे १८४९ साली गोऱ्या अधिकाऱ्यांच्या प्रेरणेने स्थापन झाली. ह्या मंडळीच्या प्रकाशनात देशव्यवहार व्यवस्था व शास्त्रीय ज्ञानदर्शन ही पुस्तके आहेत. पैकी दुसऱ्या पुस्तकात बिंदुस्थान (focus), आगपाणी (nitric acid), रोगिशाला (hospital), सुरक्षक दीप (safety lamp) हे शब्द आढळतात. ह्या मंडळीतर्फे विद्युतयंत्रावरील भाटवडेकर यांचे पुस्तक निघाले. शाळांमध्ये थेऊरकरांनी भाषांतरिलेले वाय्वावरण आणि गोविंद नारायण यांचे उद्भिजन्मपदार्थ व फडके यांचे यंत्रशास्त्राची मूळे ही पुस्तके वापरात आली. अर्थशास्त्रावर लोकहितवादींचे लक्ष्मीज्ञान हे पुस्तक १८४९ साली झाले आणि हरि केशवजी पाठारे व विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांनी मिसेस मार्सेट यांच्या पुस्तकाचे भाषांतर देशव्यवहार व्यवस्था या नावाने १८५४ मध्ये केले. पुढील वर्षी कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांनी मिलच्या पोलिटिकल इकॉनॉमीचे संक्षिप्त भाषांतर अर्थशास्त्रपरिभाषा नावाने केले. लक्ष्मीशास्त्र, देशव्यवहारशास्त्र आणि अर्थशास्त्र ही परिभाषेची वाढ पाहण्यासारखी आहे. वरील सर्व पुस्तकांतील परिभाषेसंबंधी तत्कालीन ग्रंथ-कर्त्यांचे उद्गार लक्षात घेण्याजोगे आहेत.

हरि केशवजी लिहितात, “ नवीन संज्ञा संघाताची कोणेके शास्त्रात प्रवृत्ति करावयास किती आयास लागतील ते तुम्हांस ठावूकें नाहीं. असें केलें असतां सर्व शास्त्र पाठकांस व शास्त्रप्रवर्तकांस पुनः शाब्देंत जावें लागेल कळलें; जी नांवें कल्पिलीं तीं केवळ नवीन न दिसावीं, याकरितां त्यांत कित्येक प्राचीन नांवें जी किंचित् दूषित आहेत तीं ठेविलीं नसतीं, तर तीं अगदीं नवी भाषा शिकावयास श्रमानें व स्थिरबुद्धीनें थोडके लोक प्रवृत्त झाले असते; आणि शिल्पकर्मकर्ते जे केवळ सामान्य-जन, ते शास्त्राध्ययन न करितां केवळ संस्कारानें व व्यवहारपद्धतीनें व्यापार करितात, त्यास त्यांच्या वोळखेचा संज्ञात केवळ अंतर पडल्यामुळें कांहीं काळ मोठा व्यामोह प्राप्त झाला असता. ”

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर लिहितात, “ महाराष्ट्र भाषेत ह्या जातीच्या शास्त्रीय विषयांवर ग्रंथ फारच थोडे आहेत, व शास्त्रीय रीतीनें प्रकृत विषयासारख्या विषयांवर विचार करण्याचा प्रघातही लोकांस नाही, ह्यास्तव ह्या ग्रंथांत पुष्कळ ठिकाणीं कठीण कठीण संस्कृत शब्दांचा उपयोग करणें ग्रंथकारास भाग पडलें. ” संस्कृत परिभाषा वापरण्याचे समर्थन त्यांनी असे केलें आहे : The scientific nature of the

work has compelled me to make use of Sanskrit words in several places in this work; but wherever I would get good proper Marathi words, I always preferred them to the difficult Sanskrit ones. Those who are acquainted with the present state of the Marathi language will, I think, admit the necessity of employing Sanskrit words in the vernacular works and particularly in the works on scientific subjects. ”

खरे पाहता त्या काळी परिभाषा टाळून लेखन करण्याकडे दृष्टी असावी. जेथे आवश्यक तेथेच ती तयार केली जाई. परिभाषेसाठी संस्कृताचा उपयोग फार होता असेही दिसत नाही. काही पुस्तके शालेय होती, तर काही नवख्या वाचकांसाठी होती. अशा पुस्तकांत संस्कृत टाळण्याचे धोरण असेल. शास्त्रीपंडितांचे सामाजिक प्राबल्य टाळावे असाही हेतू असेल, आणि भाषेचा डौल म्हणून संस्कृत शब्दांचा वापर करण्याची वृत्ती उशिरा आली, त्या काळात नव्हती.

एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यभागी मुंबई येथे *दी स्टूडंट्स लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटी* स्थापन झाली. एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमधील वरच्या वर्गातील विद्यार्थी, माजी विद्यार्थी आणि प्राध्यापक ह्यांनी स्थापनेत भाग घेतला. दादाभाई नौरोजी त्यांच्यामध्ये होते. ह्या सोसायटीने मराठी ज्ञानप्रसारक सभा आणि गुजराती ज्ञानप्रसारक सभा आणि गुजराती बुद्धिवर्धक सभा ह्या शाखा सुरु केल्या. ह्या शाखांमध्ये १५-२० वर्षे मराठी आणि गुजराती भाषांमध्ये निबंध वाचले जात आणि व्याख्याने होत. मराठी ज्ञानप्रसारक नावाचे मासिक १८६७ पर्यंत चालू असावे. निबंध, व्याख्याने आणि ज्ञानप्रसारकातील लेख अनेक शास्त्रीय विषयांवर असत. स्टीम इंजिन, ऑक्सिजन-हायड्रोजन, इलेक्ट्रोप्लेटिंग शरीररचना, रक्ताभिसरण, डोळे, आलकेमी, हायड्रोस्टॅटिक्स, टेलिग्राफ, व्हॅक्सिनेशन, संपत्ती, अन्न, फोटोग्राफी, साखरनिर्मिती, उद्भिज्जविद्या, अर्थशास्त्र, व्यापार, मानसशास्त्र, इत्यादी विषय त्यांमध्ये येऊन गेले. सोसायटीच्या १८५७ सालच्या वार्षिक बैठकीत मराठीत सर्वसंग्रह (विश्वकोश) काढण्याची कल्पनाही मांडण्यात आली. एक समीक्षक लिहितात, “ मराठी ज्ञानप्रसारक हा महाराष्ट्रात विद्यापीठ स्थापना होण्यापूर्वीच मराठीत विद्यापीठ पत्रिका (University Journal) काढण्याचा झालेला पहिला अनधिकृत प्रयत्न आहे असेच म्हणावेसे वाटते. ”^{१९}

विविधज्ञानविस्तार आणि निबंधमाला होण्याच्या आधीचे सर्व प्रयत्न पाहिले म्हणजे ह्या आधीच्या पिढ्यांत परिभाषेची अडचण लेखकांच्या आणि व्याख्यात्यांच्या आड आली नाही असे दिसते. त्याची दोन कारणे असावी. एक

असे की, सर्व शास्त्रे प्रथमावस्थेत असल्यामुळे भाषेच्या दृष्टीने सोपी होती. डॉ. स्टीव्हन्सनने जे म्हटले की, "The Marathi is a very expressive language and.....is capable of being applied to all the purposes of science and literature." ते ह्या संदर्भात होय. शास्त्रांच्या प्रगतीबरोबर त्यांच्यातील सूक्ष्मता वाढते आणि परिभाषा अधिकाधिक आणि सूक्ष्मार्थवाही असावी लागते. दुसरे कारण असे की, त्या पिढीची सुशिक्षित मंडळी ज्ञानदानाच्या ईर्ष्येने कार्यात पडल्यामुळे परिभाषेचे महत्त्व त्यांच्या आड आले नाही. टीकाकारांची दृष्टीही ह्यामुळेच क्षमाशील असावी. बाळाजी प्रभाकर मोडक यांनी लिहिलेल्या रसायन-शास्त्र ह्या पुस्तकावद्दल इंदुप्रकाशात (१८७४ साली) लिहून आले; " मोडक यांनी योजलेली पारिभाषिक भाषा वरेच ठिकाणां दुर्वोध झाली आहे खरी, परंतु त्याला उपाय नाही. एक तर आमचे इतर विद्वान् लोक अर्वाचीन शास्त्रांची देशी परिभाषा ठरविण्याचा प्रयत्न जर करीत नाहीत, तर रा. मोडक यांनी तयार केलेले कांहीं शब्द दुर्वोध व्हावे, यात आश्चर्य नाही. शिवाय, आपल्या भाषेत पूर्वी नसलेले असें जर हें शास्त्र आहे, तर त्यांतले पारिभाषिक शब्द कानास थोडेसे अपरिचित व कडू लागणारच. "

शास्त्रीय परिभाषा कशी असावी ह्या बाबतीत ह्या काळात विचार झाला. एक पक्ष इंग्रजी परिभाषा ठेवणाऱ्यांचा तर दुसरा संस्कृत परिभाषा तयार करावी असे म्हणणाऱ्यांचा. कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांचे असे मत होते की, इंग्रजी शब्द मराठीत लिहावा आणि कंसात त्याचे भाषांतर द्यावे. जोपर्यंत भाषांतर एकच नाही तोपर्यंत वाचकाच्या मनाचा गोंधळ होईल. तो टाळण्यासाठी इंग्रजी शब्द वापरणे वरे. शिक्षणाधिकारी हॉवर्ड आणि चॅटफील्ड ह्यांचे जवळ जवळ असेच मत होते. हॉवर्डने असेही सुचविले की (१८६३-६४) मराठी परिभाषा तयार करून ती लेखकांच्या फायद्यासाठी वारंवार प्रसिद्ध करावी. त्याच्या सूचनेप्रमाणे पुढे घडले नाही हे वेगळे. इंदुप्रकाशाचाही इंग्रजी परिभाषेस पाठिवा होता, जर तिकीट, लगेज-सारखे इंग्रजी शब्द रूढ झाले तर इतर शब्द का रूढ होणार नाहीत असे ' इंदुप्रकाश ' -कारांचे म्हणणे होते. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांना हे मत पसंत पडण्यासारखे नव्हते. त्यांनी संस्कृत परिभाषेचा पुरस्कार केला. संस्कृतच का, त्यावद्दल त्यांचे उद्गार लक्षात घेण्यासारखे आहेत. ते म्हणतात : ".....परिभाषा वनविणे हे मोठ्या चातुर्याचे व श्रमाचे काम असते. असे जे नवे शब्द वनवायचे त्यात इतके गुण असावे लागतात. एक तर या शब्दांचे वरचेवर काम लागणार, तेव्हा ते लांबलचक अवजड नसावे; तर जेवढे थोडक्यात येतील तेवढे चांगले. दुसरे, ते ओवडधोवड अथवा कर्कश नसून कानास चांगले मृदू व मधुर लागावे. तिसरे, ते व्यावहारिक भाषेपेक्षा जितके निराळे असतील तितके चांगले, कारण जे शब्द नेहमी बोलण्याचालण्यात वगैरे आलेले ते शास्त्रीय ग्रंथात शोभत नाहीत. असो, आता या

सर्व सोयी संस्कृतामुळे मराठीस फार उत्कृष्ट साध्य झाल्या आहेत.....एक तर तीत समासांची व संधींची अत्युत्कृष्ट रचना असल्यामुळे नवा शब्द थोडक्यात व वेमालूम असा बनवता येतो. दुसरे, त्या भाषेत शब्दसंग्रह फार मोठा असल्यामुळे व भाषाच एकंदर मोठी डौलदार असल्यामुळे वर सांगितलेले दोन गुण - मार्दव व माधुर्य - हेही सहज साधता येतात. तिसरा गुण अपरिचितत्व - हा तर ती भाषा निराळी असल्यामुळे अर्थात आहेच आहे. शिवाय त्या भाषेच्या रीतीप्रमाणे एक शब्द साधला असता त्यापासून जवळ जवळच्या अर्थाचे शब्दही तेव्हाच साधता येतात." संस्कृत परिभाषेची व्यापेक्षा चांगली भलावणी करता यावयाची नाही. ज्या काळात हिंदी (खडी बोली) भाषेचे वाङ्मय अस्तित्वात नव्हते तेव्हा मराठीत परिभाषेची ही चर्चा चालली होती हे लक्षात घेण्याजोगे आहे.

नंतरचे प्रयत्न

द्यानंतरच्या काळात ह्या वादाचा जोर वाढत राहिला नाही असे खेदाने म्हणावे लागते. त्याची कारणेही अनेक आहेत. १८५७ साली मुंबई विद्यापीठ स्थापन झाले. हायस्कुले वाढली. त्यांनी इंग्रजी भाषेचे माध्यम भक्कमपणे रुजविले. इंग्रजी शिक्षितांचा वर्ग वाढून स्पष्टपणे अलग दिसू लागला. त्यास मराठी वाचनाची आणि लेखनाची गरज दिसेना. जे विशेष स्वाभिमानी होते त्यांना राजकीय लेखन आणि चळवळ ह्यामध्ये स्वाभिमान दाखविण्याची संधी मिळाली. शास्त्रांची वाढ झपाट्याने होत असता आणि सुशिक्षितांची संख्या वाढत असता, ज्या मानाने शास्त्रीय लेखन आणि परिभाषा यांकरुडे लक्ष जावयास हवे होते ते गेले नाही. ह्या नियमास अपवाद आहेत. इंग्रजीमधील काही चांगले ग्रंथ सयाजीराव गायकवाड यांच्या मालेमध्ये^{२०} आणि दामोदरकर यांनी चालविलेल्या मालेमध्ये^{२१} मराठी भाषांतराच्या रूपाने पहिल्या महायुद्धाआधी प्रसिद्ध झाले. भाषांतर नावाचे नियतकालिक वि. का. राजवाडे यांनी चालविले होते.^{२२} अलीकडच्या काळात सृष्टिज्ञान नावाचे मासिक चाळीस वर्षे चालले आहे. उद्यम हे मासिकही अनेक वर्षे चालू आहे. स्वतंत्र ग्रंथांपैकी टिळकांचे गीतारहरय,

२० ह्या मालेतील काही भाषांतरे अशी : *Living Religions*, by HUME A. R., *Folklore of Bombay* by I. E. ENTHOVEN, *Ideals of East and West* by K. SAUNDERS, *Birth and Growth of Religions* by G. F. MUIR, *Jurisprudence* by HOLLAND.

२१ ह्या मालेत हर्बर्ट स्पेन्सर यांची काही पुस्तके आहेत. हेनरी सिजविक यांचेही एक पुस्तक दिसते.

२२ प्लेटो, अँरिस्टॉटल, झेनॉफन, प्लुटार्क, बेकन, लॉक, मिल्ल, पेन यांची भाषांतरे ह्या मासिकात येऊन गेली असे दिसते.

वा. म. जोशी यांचे नितिशास्त्रप्रवेश, पां. वा. गाडगीळ यांचे कॅपिटल-सारग्रंथ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचे जडवाद, गो. म. जोशी यांचे हिंदूंचे समाज-रचनाशास्त्र, जावडेकरांचे राजनीतिशास्त्रपरिचय, न. वि. गाडगीळांची ग्यानवाचे अर्थशास्त्र, विधिशास्त्र, घटनाशास्त्र ही पुस्तके सामाजिक शास्त्रांच्या आणि त्यातील परिभाषेच्या दृष्टीने महत्त्वाची होती. केतकरांचा ज्ञानकोश स्वतंत्रपणे उल्लेखण्यासारखा आहे. इतर शास्त्रांपैकी शं. वा. दीक्षित यांचे ज्योतिर्विलास हे पुस्तक विशेष उल्लेखनीय आहे. प्रा. गो. रा. परांजपे यांनी १८०० पासून १९५२ पर्यंतच्या शास्त्रीय ग्रंथांच्या आकडेवारीचे कोष्टक तयार केले आहे^{२३} त्यावरून ही ग्रंथनिष्पत्ती परिभाषा निर्माण होण्याच्या दृष्टीने मोठी वाटत नाही. कोल्हापूरचे प्रा. बाळार्जा प्रभाकर मोडक यांनी बी. ए., बी. एस्सी. च्या दर्जाची अनेक भौतिक विज्ञानांची पुस्तके गेल्या शतकाच्या शेवटी तयार केली. प्रा. परांजपे यांनी १९३७ पासून १९५५ पर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या ठळक ग्रंथांची नावे दिली आहेत. त्यातील काही अशी : परमाणूंच्या युगांत (गोखले), दुर्जल कृषिपद्धती (पटवर्धन), सुद्रवणप्रवेश (दाते), मानवरचना शारीर (कुरुलकर), विक्रयशास्त्र (खरे), सृष्टीतील आपोआपी (भालेराव), रत्नप्रदीप व लघु-रत्नपरीक्षा (खांबटे), आहारोपचार (म्हसकर), आधुनिक शास्त्रसंभार (मराठे), ऑइल इंजिन, इंजिनियरिंग गणित (बावीकर), रसायनशास्त्र व जीवन (लिमये). नौकानयन हे भोसेकरांचे आणि शून्यलाब्धि हे प्रा. चंद्रात्रेय यांचे पुस्तक आहे. चिं. श्री. कर्वे. ना. वा. कौगेकर, प. म. बर्वे, भा. रा. भागवत, रा. वि. सोवनी व क. वि. केळकर यांची पुस्तके अलीकडेच्या काळात प्रसिद्ध झाली. समाजप्रबोधन संस्थेच्या प्रकाशनात वा. ज. खेर यांचे आइन्स्टाईनचे नवे विश्व आणि इंदुमती पारीख यांचे उत्क्रांतिवाद ही पुस्तके आहेत. पुणे विद्यापीठाच्या प्रकाशनांत दि. के. बेडेकरांचा हेगेलवरील ग्रंथ आहे. अणूंच्या अंतरंगात असे संज्ञागिरींचे पुस्तक अलीकडेच प्रकाशित झाले. 'विज्ञान कोशा'चे काम चालू आहे. पुणे विद्यापीठाने मराठी माध्यमाची सुरुवात केल्यापासून विज्ञानविषयक बरीच पाठ्यपुस्तके तयार झाली. त्यातील परिभाषा समाधानकारक आहे असे मात्र नाही.

मुद्दाम परिभाषा तयार करण्याचे काही स्वतंत्र प्रयत्न झाले. ज्ञानकोश, श्री सयाजी शासनकल्पतरु, सयाजी वैज्ञानिक शब्दसंग्रह, महाराष्ट्र साहित्य पत्रिकेची परिभाषा, दाते-कर्वे यांचा शास्त्रीय परिभाषा कोश, सृष्टिज्ञान मासिकाची परिभाषा, दे. द. वाडेकरांचे दोन परिभाषा कोश,

आणि पुणे विद्यापीठाची परिभाषा यांचा विशेष उल्लेख करावयास हवा. याखेरीज पुढीलप्रमाणे परिभाषा कोश झाले : भिडे - जीवशास्त्र, गो. रा. परांजपे-वस्तुशास्त्र, हिवरगावकर - गोखले - स्थापत्य, सहस्रबुद्धे - पाटणकर - शरीरशास्त्र, भागवत, साठे, वाकणकर, कर्वे - रसायनशास्त्र, नेने - भूगोल, परांडेकर - वनस्पतिशास्त्र, शेजवलकर-वैद्य - व्यापारशास्त्र, आणि कुलकर्णी - अर्थशास्त्र.

सरकारी पातळीवरील प्रयत्न

सरकारी पातळीवरचे प्रयत्न १९३९ साली मुंबई राज्याचे उप-शिक्षणाधिकारी श्री. वी. एन्. सील यांनी केले.^{२४} मुंबई सरकारच्या वतीने केलेली ही परिभाषा मध्यवर्ती शिक्षण सहाय्यार बोर्डाकडे पाठविण्यात आली. बोर्डांने त्यावर विचार केला आणि अनेकांची मते मागविली. श्री. सील ह्यांच्या परिभाषेत पुढील वर्गीकरण होते :

१. निसर्गनिर्मित वस्तूंची नावे. जी भारतीय असतील ती घ्यावी. जी मिळत नाही ती परदेशी शब्दात स्वीकारावी. उदा० ग्रॅनाइट.
२. शास्त्रीय संशोधनाने ज्या वस्तूंचे अस्तित्व सिद्ध झाले त्यांची नावे ही परदेशी रूपात घ्यावी. उदा० प्रोटॉन, इलेक्ट्रॉन, एक्स्-रे, व्हिटॅमिन. अपवाद म्हणून काही नावे आपल्याकडील घ्यावी.
३. मनुष्यनिर्मित वस्तू, उपकरणे याची नावे. ही परदेशी घ्यावी. उदा० वॅरोमिटर, टेलिस्कोप, ग्रामोफोन, रेडिओ, पिस्टन, रडर, फर्नेस, हिंज, पिन. ह्यांपैकी ज्यांना आधीच येथे प्रचलित नावे आहेत त्यांना भारतीय शब्द योजावे.
४. शास्त्रीय कल्पना. ह्यांचे दोन प्रकार आहेत. एक म्हणजे ज्या कल्पनांना सुसंस्कृत भाषेत शब्द आहेत अशा. उदा० वजन, धन, मध्यबिंदू, चक्रगती, संख्या. ह्या भारतीय भाषांत असाव्या. दुसरा प्रकार अशा कल्पनांचा की ज्या शास्त्रीय संशोधनाने तयार केल्या. ह्या कल्पना फारच शास्त्रीय किंवा तांत्रिक स्वरूपाच्या असतात. ह्या परदेशी स्वरूपात घ्याव्या. उदा० मोमेंटम, हॉर्स पॉवर, इंडक्शन, इन्शुलेशन, वायोकेमिस्ट्री.
५. शास्त्रीय नियम किंवा तत्त्वे. उदा० वॉयलचे तत्त्व, मॅडेलचे तत्त्व, ही परदेशी नावे ठेवावी.

२४ मुळातली प्रत शिक्षणखात्याकडे न मिळाल्यामुळे, डॉ. सुनीतिकुमार चतर्जी यांच्या अध्यक्षीय भाषणातून (इंडियन लॅंग्वेजिस डेव्हलपमेंट कॉन्फरन्स, पुणे विद्यापीठ) हा सारांश तयार केला आहे.

६. गणित किंवा शास्त्रीय विचारात ज्या शब्दचिन्हांचा उपयोग केला जातो ती चिन्हे. उदा० अशी चिन्हे पदार्थविज्ञानात, रसायनशास्त्रात आणि तर्कशास्त्रात असतात. ही परदेशी घ्यावी.

७. वजने-मापे यांची नावे परदेशी असावी.

८. विशेषनामे मुळातली असावी.

अगदी अलीकडे महाराष्ट्र सरकारने पदनाम कोश आणि प्रशासन-वाक्प्रयोग ही पुस्तके तयार केली. तसेच शासनव्यवहारात मराठी हा ग्रंथ तयार केला. ह्या ग्रंथात सरकारच्या प्रवक्त्यांनी शासकीय परिभाषेची भूमिका विस्ताराने मांडली आहे. ही भूमिका पुढील शब्दात सारांशरूपाने मांडली आहे :

शासनप्रणीत मराठीची तत्त्वे

सरकारी "मराठी"कारांचे निष्कर्ष असे

१. या शासनप्रयुक्त भाषेची तत्कालीन इतिहासकमाशी व राजकीय परिस्थितीशी अन्य भाषाप्रकारांहून अधिक निकट अशी सांगड असून या गोष्टींचा तिच्यावरील प्रभाव प्रत्यक्ष व सुस्पष्ट दिसतो.
२. परकीय शासनाच्या संपर्काने या भाषेचा सामान्य भाषेशी असलेला समतोल ढळतो आणि ती अधिक लवकर व मोठ्या प्रमाणावर संकरप्रवृत्त होते.
३. राजकीय व सांस्कृतिक ध्येयवादाने या भाषेच्या रूढ स्वरूपात परिवर्तन घडू शकते.
४. सामान्य लोकभाषेहून व साहित्यिक भाषेहून तिचे स्वरूप जसे वेगळे, तशाच तिच्या परंपरा व वळणे वेगळी असल्याचे दृष्टोत्पत्तीस येते.
५. शासनव्यवहाराचे स्वरूप व गरजा यांनुसार तिच्या शब्दसंग्रहात व परिभाषेत फरक पडत असल्याचे आढळून येते. हा शब्दसंग्रह व्यावहारिक व वाङ्मयीन भाषेहून पुष्कळसा स्वतंत्र व वेगळा असतो.
६. या भाषेचे स्वरूप व धाटणी नित्य व्यवहाराच्या शब्दापेक्षा तिच्यातील परिभाषेवर अधिक अवलंबून असतात.
७. शासनसत्ता कोशादी ग्रंथांद्वारे आणि राज्यकारभारातील वापराद्वारे या भाषेचे व तिच्यातील परिभाषेचे नियमन करू शकते.
८. केंद्रीय शासनाच्या भाषेचा राज्यभाषेवरील परिणाम काही अंशी अनिवार्य असतो.
९. कालप्रवृत्तीशी अनुरूप अशा नव्या परंपरेचा ती स्वीकार करू शकते.

शासनप्रयुक्त मराठीच्या इतिहासक्रमाचा पुढील एक टप्पा म्हणूनच उद्याच्या प्रशासनिक मराठीचे स्वरूप ठरणार आहे. तेव्हा वरील निष्कर्ष जमेल धरून तिची घडण झाली पाहिजे. आज तिने जे नवे वळण घेतले आहे ते या इतिहासक्रमाशी सुसंगत असेच आहे. कालप्रवृत्ती आणि व्यापक भारतीय संदर्भ ती दुर्लक्षित करू शकत नाही. देशाच्या सर्वव्यापी ध्येयधोरणाच्या प्रभावापासून तिला अलिप्त राहता येणार नाही. या दृष्टीने सामान्य लोकभाषेच्या अथवा साहित्यिक भाषेच्या प्रादेशिक परंपरेशी सर्वतोपरी एकरूपता राखणे तिला शक्य होणार नाही. इतिहासावरून निष्पन्न होणारे व शास्त्रीय कसोटीवर उतरू शकणारे तिचे स्वरूप शासनव्यवहाराच्या गरजांना प्राधान्य देणारे आहे. त्यामुळे केवळ सामान्य व्यवहारभाषेच्या व वाङ्मयीन भाषेच्या शब्दसंग्रहावर तिचे काम भागणार नाही. पूर्वासारखीच तिला आपली वेगळी परिभाषा निश्चित करावी लागेल. राज्यकारभाराचे आजचे विस्तारलेले क्षेत्र लक्षात घेता तिचे स्वरूप पूर्वाहिन अधिक परिभाषाश्रयी व लोकाभिमुख होईल. ही परिभाषा प्रशासनाइतकीच तंत्रविज्ञानवादी विषयांशी संबंधित असल्यामुळे ती निश्चित करताना शास्त्रीय पद्धतींचा अवलंब करावा लागेल व त्यावरोबरच तिची एकरूपता सांभाळावी लागेल. या दृष्टीने समान अशी भारतीय स्वरूपाची परिभाषा विकसित झाल्यास प्रसंगी आणखी नवे वळण स्वीकारून तिला ती आत्मसात करावी लागेल.

राजभाषा म्हणून मराठीचा विकास व्हावयाचा तो वरील दिशेनेच होईल.^{२५}

मुद्दामच इतका दीर्घ मजकूर येथे उद्धृत केला. ह्या मजकुरात वऱ्याच गोष्टी काळजीपूर्वक तपासण्यासारख्या आहेत. त्या तपासताना भारतीय संविधान, पूर्वीच्या मध्यप्रदेश राज्याची पारिभाषिक शब्दावली आणि महाराष्ट्र शासनाचा पदनाम कोश यांचा उपयोग केला पाहिजे. कारण असे की, शासनव्यवहारात मराठी ह्या पुस्तकातील भूमिका पदनाम कोशाच्या संदर्भात मांडली असून, ती मांडताना संविधानाचा आणि शब्दावलीचा आवर्जन उल्लेखही करण्यात आला आहे. पहिली गोष्ट अशी लक्षात येते की, लोकभाषेहून परिभाषेची भिन्नता ही फारच जोर देऊन मांडण्यात आली आहे. मागे स्पष्ट केल्याप्रमाणे ही भिन्नता राहणार हे खरे असले तरी संविधान, शब्दावली आणि कोश यांच्या उदाहरणांवरून पाहता वरीचशी परिभाषा ही जवळजवळ संपूर्ण वेगळी भाषा ठरत आहे. राज्यव्यवहाराची भाषा तरी लोकशाहीत इतकी वेगळी असावयास नको. कोशाचे पहिले पान लिहिताना महाराष्ट्र राज्याचे त्या वेळेचे मुख्य मंत्री श्री. यशवंतराव चव्हाण यांनी लिहिले होते : सामान्य माणशाला पेलेल, रुचेल आणि नित्याच्या व्यवहारात सहज रूढ होईल अशीच राज्यकारभाराची भाषा

२५ शासनव्यवहारात मराठी, पृ. ८२-८४.

असणे आवश्यक आहे. परंतु कोशकारांना आणि “ मराठी ” भूमिका मांडणाऱ्यांना सामान्य माणसाचे मान पुष्कळच ठिकाणी राहिले नाही.

संविधानातील मराठी :

“ मराठी ” कार संविधानातील भाषिक प्रयोग आदर्श समजतात. त्या संविधानातील भाषा कशी आहे त्याचे उदाहरण कोणत्याही पानावर सापडेल. कलम ३१ हे एक महत्त्वाचे कलम आहे, ते उदाहरणासाठी पाहा :

“ कोणतीही व्यक्ती, विधीच्या प्राधिकाराव्यतिरिक्त, तिच्या संपत्तीपासून वियुक्त केली जाणार नाही.

कोणत्याही संपत्तीचे, सार्वजनिक प्रयोजनाव्यतिरिक्त व अर्जित वा अधिगृहीत केलेल्या संपत्तीकरिता प्रतिकार देण्याचा उपबंध करणाऱ्या आणि एक तर प्रतिकाराची राशी निश्चित करणाऱ्या किंवा ज्या तत्त्वांवर व ज्या रीतीने प्रतिकार ठरवावयाचा ती तत्त्वे व ती रीत उल्लेखिणाऱ्या विधीच्या प्राधिकाराव्यतिरिक्त, सक्तीने अर्जन वा अधिग्रहण केले जाणार नाही; आणि अशा कोणत्याही विधीद्वारा उपबंधित केलेला प्रतिकार पर्याप्त नाही या आधारावर तो विधी न्यायालयात प्रश्नास्पद केला जाणार नाही.”

पहिल्या वाक्याचे वळण मराठी नसून इंग्रजी किंवा संस्कृत आहे. हे वळण मराठी भाषिकांना रुचेल असे नाही. इतर वाक्यांतील संस्कृत शब्दांची पेरणी एवढी आहे की मराठी नाममात्र शिल्लक राहाते. ह्या भाषेत “ मराठी ” कारांची तथाकथित “ लोकाभिमुखता ” फक्त अभावाने आहे. पुढील शब्द संविधानातील (मराठी रूपांतर) आहेत. ते टिकतील काय, टिकल्यास ते मराठीच्या स्वभावाशी सुसंगत आहेत काय ?

प्रस्तावना बनविण्याकरिता, to constitute

समायोजन, provision

विधायिनी शक्ती, legislative powers

अनर्हता, disqualification

उधारग्रहण, borrowing

उपबंध, provisions

योग्यता, ability

आकाश, air

गुप्तशलाका, ballot

अनुसमर्पित होणे, to be ratified

मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे. स्वतंत्रपणे.

कुसुम... 104330

क्रि: ... 10/1/19

क्रि: ... 9139

क्रि: ... 9/1/36

विविध शाखे आणि मराठी भाषा : ५१

अपसारित करणे, to cancel
प्रवर्तनात येणे, to operate
प्रतिविमर्श, to consult
उत्प्रवासून, Emigration
बहिर्निष्कासन, Expulsion
सपरिषद् अधिराज, His Majesty In Council
उद्ग्रहण, Levying
उन्माद, Lunacy
चिरनिवर्तन, Permanent return
अध्यासीन, Presiding

प्रशासनिक भाषेची जर ही कथा तर विज्ञान-तंत्रविषयक भाषेचे काय होईल ?

एकरूप परिभाषा

सरकारी परिभाषा नको तितकी संस्कृतनिष्ठ असल्यामुळे ती परिचित भाषेपेक्षा भिन्न वाटते. कुसुमाग्रजांनी मडगाव येथील साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षपदावरून पदनाम कोशा विषयी जेथे शक्य तेथे गौरव करूनही प्रश्न विचारला, “भूतकाळच्या थडग्यात शिरण्याचा हा खटाटोप कशासाठी ?” ह्या खटाटोपामागे काही तत्त्वे आहेत. मागे सांगितल्याप्रमाणे ती काही बाबतीत आणि काही मर्यादेपर्यंत पाळावीच लागतात. पण तीच इतर बाबतीत काही मर्यादेनंतर, आक्षेपार्ह आहेत असे म्हणावे लागते. सरकारी “मराठी” कारांनी काही खास तत्त्वे मानली आहेत असेही दिसते.

केंद्रीय शासनाच्या भाषेशी सांधा जोडण्यासाठी आणि भारतीय संदर्भ साधण्यासाठी हा खटाटोप चालला आहे. अचूक अर्थ साधण्यासाठी अपरिचित किंवा क्लिष्ट शब्द वापरणे लागतात ते वापरलेच पाहिजेत. पण “मराठी” कारांनी दिलेल्या ह्या कारणांसाठी असे शब्द वापरणे मूळ उद्दिष्टास विघातक आहे. सर्व समाज आपुलकीने एकजीव व्हावा, समाजातील व्यवहार सोपे व्हावे. समाजाच्या सर्व थरांत सर्व माहिती पोचावी, ज्ञान पोचावे, भाषेची अडचण अभ्यासकाला किंवा संशोधकाला येऊ नये, असे मूळ उद्दिष्ट आहे. ह्या उद्दिष्टासाठी खास अशी अखिल भारतीय परिभाषा बनविण्यास जावे तर प्रत्येक प्रदेशात ही भाषा कळणारा आणि ही भाषा न कळणारा असे दोन खंड पडतील ! प्रत्येक प्रदेशात असे दोन खंड पडले असता भारतीय एकात्मतेची कल्पना शिळक राहत नाही. भारतीय एकरूप परिभाषेसाठी

अशा पद्धतीची भाषा वनविण्यापेक्षा सोप्या हिंदीचा स्वीकारही कमी त्रासाचा आणि सामाजिक ऐक्याच्या दृष्टीने अधिक परिणामकारक ठरेल असे वाटते.

एकरूप परिभाषा निर्मितीचा सिद्धांत तसा जुना आहे. राज्यघटनेतील ३५.१ व्या कलमान्वये केंद्र सरकारची जी भाषा हिंदी ती संपन्न करण्यासाठी संस्कृत आणि राज्यघटनेने मान्य केलेल्या चौदा भाषांचा उपयोग करावयाचा आहे. 'सरकारी भाषामंडळा' ने ह्यास पुस्ती जोडली आहे ती अशी : "हिंदी भाषेकरिता शोधले जाणारे पारिभाषिक शब्द सर्वांना समान असे असावेत एवढ्यानेच काम भागणार नाही, तर हिंदी भाषेसाठी जे पारिभाषिक शब्द निश्चित केले जातील तेच शब्द जास्तीत जास्त प्रयत्नाने इतर प्रादेशिक भाषांसाठी पारिभाषिक शब्द म्हणून घेतले जावे असे प्रयत्न झाले पाहिजेत. त्या क्षेत्रात काम करणारी राज्यातील मंडळे व विद्यापीठे यांच्या कार्याशी केंद्र सरकारच्या मंडळाची एकसूत्रता असली पाहिजे."^{२६} प्रादेशिक भाषेत शब्द सापडत नाही म्हणून संस्कृत शब्दाकडे धाव घेतली असे नमून प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय हिंदी भाषेत एकरूपता आणण्यासाठी संस्कृत शब्दांचा वापर होतो असे दिसेल !

"मराठी"कारांनी मध्यप्रदेशाच्या राजभाषेचा आवर्जून उल्लेख केला. त्यात त्यांनी दोन गोष्टी स्पष्ट केल्या आहेत. एक अशी की संविधानाच्या मराठी अनुवादासाठी निश्चित करण्यात आलेली परिभाषा जशीच्या तशीच राजभाषेत समाविष्ट करण्यात आली. दुसरी गोष्ट अशी की मध्यप्रदेशातील मराठी आणि हिंदी भाषिकांसाठी तयार केलेली परिभाषा संस्कृताश्रयी झाली. "मराठी"कार पुढे लिहितात : "मध्यप्रदेशातील शासनप्रमुक्ता मराठीत काही उणीवा असतीलही; परंतु स्वातंत्र्योत्तर भारतीय परिस्थितीच्या व्यापक संदर्भात आणि आधुनिक शासन-व्यवहाराच्या सर्वस्पर्शा गरजा लक्षात घेता राज्यकारभारातील मराठीचा तोंडवळा कसा राहील, सामान्य व्यवहारभाषेशी तिचे साधर्म्य आणि वैधर्म्य कसे आणि किती राहील, याची कल्पना मध्यप्रदेश शासनाच्या मराठी राजभाषेच्या प्रयोगावरून निश्चितपणे यावी."^{२७} ही नवी परंपरा आहे. पण ती कालप्रवृत्तीशी अनुरूप म्हणावी तर कालप्रवृत्ती ही अशी आहे कशावरून ?

"मराठी"कार असेही मानतात की कोशादी ग्रंथाद्वारे आणि राज्यकारभारातील वापराद्वारे नव्या प्रशासनिक भाषेचे आणि परिभाषेचे नियमन शासनसत्ता करू शकेल. होय; पण शासनकृत भाषा-परिभाषा फार अवघड आणि अपरिचित असली तर ती प्रत्यक्षात कितीशी टिकाव धरू शकते ? कदाचित ह्या भाषेमुळे सरकारबद्दलच

२६ सरकारी भाषामंडळ अहवाल, पृ. ६७.

२७ शासनव्यवहारात मराठी, पृ. ८१.

दुरावा निर्माण होईल. किंग कॅन्यूटसारखी अधिसत्तेविषयीची अपेक्षा नव्या परिभाषाकर्त्यांनी न धरणे वरें “ राजा कालस्य कारणम् ” हे भाषेच्या बाबतीत फारसे खरे नाही. इतकेच नव्हे तर ही परिभाषा रूढ झालीच तरी मराठीची प्रकृती सांभाळून हे यश मिळविले असा दावा मांडता येणार नाही.

पदनामकोशावरील टीका

काही इंग्रजी शब्द समाजात रूढ असले तरी पदनामकोशात ते टाळण्याचा आटोकाट प्रयत्न केलेला दिसतो. एरव्ही हा आग्रह ठीक असला तरी जेथे संस्कृत भाषांतर अतिशय अपरिचित किंवा अवघड किंवा दीर्घ वाटते तेथे ते टाळणे वरें. मोटर, लिफ्ट, पोलीस, वॅड, कंपनी, रेडिओ, प्लॅटून, सर्जेंट, नोटीस, रेल्वे, इंजिन, समन्स, सॉलिसिटर, विल असे इंग्रजी शब्द कोशात येऊन गेले असले तरी पुढील मराठी-संस्कृत शब्दांच्या ऐवजी मूळ इंग्रजी शब्द असते तर वरें झाले असते. सर्जन = शल्यचिकित्सक, इंजिनिअर = अभियंता, कंट्रोलर = परिवारप्रबंधक, होमगार्ड = नगरसेना, वायरलेस = बिनातारी यंत्र, टेलिफोन = दूरध्वनि, डेपो = आगार, गॅसहॅट = गॅसयंत्र, इलेक्ट्रिशियन = वीजतंत्रज्ञ, वायरमन = तारतंत्रज्ञ, बॅटरी = विजेरी, बेकरी = रोटीखाना, वेल्डर = संघाता, एंवर = नळकारागीर, वायंडर = बांधणीकार, बोअरिंग = विंधण, डेअरी = दुग्धशाला, बॉयलर = बाष्पक, ट्रॅक्टर = कर्षक, बुल्डोजर = बलविर्द्धयंत्र, ड्रेसर = व्रणोपचारक, जे थोडे इंग्रजी शब्द ठेविले आहेत त्यातील काहींचे मराठी रूप प्राकृत वाटत असूनही ठेविले हे वरें झाले. उदा. अडली, गोदाम. पण त्याच न्यायाने मैलकुली घ्यावयास काय हरकत होती? श्री. व्यंकटेश माडगूळकरांनी मैलकुलीला मराठीत स्थान मिळवून दिले आहे. त्यासाठी मैलहमाल कशाला हवा? भाषांतर करताना मूळ अर्थ साधण्याच्या दृष्टीने शब्द दिले हीही गोष्ट चांगली आहे. उदा. इंटरप्रीटर = दुभाषी, टर्नर = कातारी किंवाहुना, संदर्भाप्रमाणे एकाच इंग्रजी शब्दाचे वेगवेगळे मराठी प्रतिशब्द दिले हे योग्य होय. उदा. सुतारकामातील टर्नर म्हणजे कातारी, आणि टाइलटर्नरमधील टर्नर म्हणजे शाकारी; सरकारी खात्यातील रजिस्ट्रार म्हणजे प्रबंधक आणि विद्यापीठातील रजिस्ट्रार म्हणजे सचिव. उलटपक्षी नको तेथे शाब्दिक भाषांतर आले आहे. उदा. कागद टंकलिखित झाल्यावर तो तपासणारा इंग्रजीत कॅपेर असला तर मराठीत रुजवातलिपिक कशासाठी? ह्या कामासाठी नुसता तपासनीस चालेल. किंवाहुना काही इंग्रजी नावांना अजिवात फाटा देऊन त्याऐवजी सुटसुटीत मराठी शब्द वापरावा हे वरें. उदा० अटेन्डन्टचे भाषांतर परिचर असे करण्याऐवजी नोकर म्हणावे. प्रेझरला गुराखी म्हणून मोकळे व्हावे. मिडवाईफला प्रसाविका म्हणण्याऐवजी प्रसूतिदाई म्हणता येते. पार्ट टाईमला अंशकालिक न म्हणता अर्धवेळी म्हणता येते. मूळ इंग्रजी शब्द हवाच होता असे समजून त्याचे भाषांतर करण्यात

काय अर्थ आहे? भाषांतरात काही सामान्य माणसांना व वस्तूंना संस्कृत शब्द वापरून अगडवंव मोठे केले आहे तर काही भाषांतरे मूळ शब्दांच्या मानाने कम-कुवत किंवा सामान्य वाटतात. वेल्डर हा संघाता झाल्याने विधात्याशी स्पर्धा करतो आणि सर्वेयर हा सर्वेक्षक वनून सर्वसाक्षी परमेश्वरच बनतो. पॉवर हाऊस मात्र विचारे वीजघर वनून राहते.

काही ठिकाणी संस्कृत शब्दावर नको तितका भर आहे. ते वरील काही उदाहरणांतही दिसेल. वॉटरथॉय हा उदकी असण्यापेक्षा पाणक्या वरा झाला असता. क्लार्कचा लिपिक करताना मूळ शब्दात जेथे कारकून आहे तेथे तरी त्याला ठेवावयास हरकत नव्हती उदा. उतारा कारकून उतारा लिपिक करण्याची जरूरी नाही. संस्कृतच्या पद्धतीने समास करून प्राप्तानुदान (शाळा) न म्हणता साध्या मराठी पद्धतीने अनुदानी (शाळा) असे म्हणता येते.

“कोश”कारांनी काही शब्द निश्चित केले आहेत (उदा. लिपिक) आणि काही शब्दांची उतरंडही निश्चित केली आहे उदा. पर्यवेक्षक, अधीक्षक, निरीक्षक अवेक्षक, सर्वेक्षक. काही ठिकाणी फजिती होते. खंड हा शब्द डिव्हिजनसाठी ठेवल्यामुळे ‘रेन्ट’ला सारा म्हणावे लागेल. काही ठिकाणी एकाच अर्थास दोन शब्द वापरताना त्यातील भेद अनवधानाने आला की अपेक्षित आहे ते कळत नाही. उदा. प्रबंध आणि निबंध; महिला कल्याण अधिकारी आणि स्त्री तुहंगाधिकारी. पदनाम दोन शब्दांचे असेल आणि त्या दोन शब्दांत तोल नसला तर ते पदनाम कानास खटकते. उदा. पाळी अभियंता, पाळी प्रभारी, तबेलापरिचर.

अर्थाप्रमाणे शब्दांचे भेद करणे आवश्यक आहे. असे शब्द अवघड-अपरिचित वाटतात. तरी ते टाळता येत नाहीत. पदनामकोश अवघड वाटण्याचे हे कारण टीकाकारांनी लक्षात घ्यावे हे वरे. उदा० उपसाचिवानंतर अवर-सचिव येणारच. कृषी अधिकारी असला तर कृषिक्षेत्र अधिकारी वेगळा असवा लागतो. भूमीहून मृद् वेगळी आहेच! इलेक्ट्रॉ-इन्सेफॅलोग्राफ रेकॉर्डिस्ट इतकाच मस्तिष्कविद्युल्लेखपाल हा शब्द अवजड आहे.

प्रशासन वाक्प्रयोग

प्रशासन वाक्प्रयोगात इंग्रजी टाळण्याचा प्रयत्न कोशापेक्षा अधिक झाला असे वाटते. चेक = धनादेश, मेमो = नाप, टेंडर = निविदा, लायसेन्स = अनुज्ञप्ती यांतील मूळ इंग्रजी शब्द शिळक ठेवण्यास हरकत नव्हती. उलटपक्षी इंग्रजी पद्धतीचे वाक्प्रयोग खूप आहेत. भाषेतील विघाड परिभाषेतील शब्दांपेक्षा वाक्प्रयोगांनी होतो हे लक्षात घ्यावे. परभाषेतील शब्द आपल्या भाषेत वसविता येईल. पण परभाषीय वाक्प्रयोगाने आपल्या भाषेतील संबंध वाक्य मिशनरी

पद्धतीचे होते. भाषा शब्दापेक्षा वाक्यात आहे. ह्या दृष्टीने पाहिले तर प्रज्ञासन वाक्प्रयोगातील बरेच वाक्प्रयोग आक्षेपाहूँ वाटतात. शून्य काळ (झिरो अवर) असे म्हणण्याची जरूरी नाही. “लेटर अंडर कन्सिडरेशन”, “लेटर अंडर रेफरन्स” म्हणजे अनुक्रमे ‘पत्र विचाराधीन आहे’ किंवा ‘संदर्भाधीन पत्र’ असे न म्हणता, “पत्रावर विचार चालू आहे” आणि “अमुक संदर्भाचे पत्र” असे म्हणणे बरे. “नावे अंकित करण्यात यावे” असे न म्हणता “नावे करण्यात यावे” असे म्हणावे “टु धी बेस्ट ऑफ जजमेंट” आणि “टु धी बेस्ट अॅविलिटी” ह्या वाक्प्रयोगांची “पराकाष्ठा निर्णयानुसार” आणि “सामर्थ्याची पराकाष्ठा करून” ही भाषांतरे मराठी स्वभावाला धरून नाहीत. पुढील वाक्प्रयोग सोपे करता आले असते.

“कार्यमुक्तीचे व पदग्रहणाचे प्रतिवेदन प्रतीक्षित.”

“ज्ञापात विहित केलेल्या कार्यपद्धतीची विभागात नोंद केली जाईल.”

“अन्यथा नमूद केले असेल त्याखेरीज हे खर्च प्रतिस्वाक्षरित आकस्मिकता असल्याप्रमाणे विनियमित करण्यात यावे.”

“वित्त विभागाने मान्य केलेल्या नियमान्वये विभागांना शक्ती प्रदान केली असेल तेवढी मर्यादा खेरीज करून.”

ह्या वाक्प्रयोगांनी मराठीचे वळण सोडले आहे !

डॉ. रघुवीर व केंद्रसरकारची परिभाषा

डॉ. रघुवीर यांचे दोन प्रचंड कोश आहेत. हे काम पाहिले म्हणजे छाती दडपून जाते. डॉ. भटनगर यानी ह्या कामाचे वर्णन केले आहे : “The work is a colossal one both in concept and execution.” हे वर्णन अक्षरशः खरे आहे. मागे रघुवीरांच्या परिभाषेविषयी काही उल्लेख येऊन गेलाच आहे. रघुवीरांची संबंध योजना तार्किक दृष्ट्या संपूर्ण सुसंगत आहे. एका मूळ शब्दापासून अनेक संबंधित शब्द तयार करता आले पाहिजेत. म्हणजेच कोणत्याही शब्दाचा सुटा सुटा विचार करून चालत नाही आणि एखादा शब्द कोणत्याही ज्ञानशाखेत गेला तर त्याच्या अर्थात सुसंगती राहिली पाहिजे ही रघुवीरी परिभाषेची वैशिष्ट्ये आहेत. रोमन लिपीतील चिन्हांचा त्याग करताना रघुवीर अशोकाच्या ब्राम्ही लिपीचाही उपयोग करतात. पण रघुवीरांचे हे पर्वतप्राय प्रयत्न वाया जाणार. रघुवीरांचे संस्कृत शब्द विज्ञानाच्या आंतरराष्ट्रीय देवघेवीस आणि विचारविनिमयास उपयोगाचे नाहीत. तसेच प्रादेशिक भाषेच्या पलीकडे न जाणाऱ्यांसही – म्हणजे अक्षरशः करोडो माणसांना निरुपयोगी आहेत.

मध्यवर्ती सरकारने १९५० साली परिभाषा मंडळ नेमले. १९६१ साली परिभाषा आयोग नेमला. मधल्या काळात हिंदी डायरेक्टोरेट काम करित होते. त्यांनी पारिभाषिक शब्दसंग्रह तयार केला आहे आणि परिभाषेची तत्वेही दिली आहेत.^{२९} हा कोश राष्ट्रीय हिंदी भाषेचे उद्दिष्ट डोळ्यांपुढे ठेवून तयार केला आहे. म्हणून त्यात काही प्रादेशिकही शब्द दिसतात. ही परिभाषा सर्व राज्यांमध्येही उपयोगात यावी अशी अपेक्षा आहे. नाही तर प्रत्येक राज्याची वेगळी परिभाषा झाली तर त्यांच्यात सुसंवाद निर्माण करणे अवघड जाईल. ह्या परिभाषेत आंतरराष्ट्रीय शब्द जशास तसे ठेविले आहेत हे लक्षात घेण्याजोगे आहे. आंतरराष्ट्रीय शब्द म्हणजे जे तीन किंवा अधिक युरोपीय भाषांत रूढ आहेत ते. रूढ इंग्रजी, पोर्तुगीज आणि इतर शब्द ठेविले आहेत. रघुवीरांच्या कोशांच्या मानाने हा कोश अधिक उपयोगी आहे. परंतु ह्या कोशावरही संस्कृताची गाढ छाप आहे. सर्व प्रादेशिक भाषांना साधारण अशी परिभाषा करताना हा दोष संभवतो. ही अखिल भारतीय भाषा प्रादेशिक भाषेच्या प्रकृतीशी जेथे जमत नाही तेथेही ती घेणे प्रादेशिक भाषेला विघातक आहे. उदा. निवेश (investment) हा शब्द मराठीला परका आहे. ताप (temperature), उष्णता (heat) आणि वाहिनी (battalian) यातायात (traffic) आणि ग्राम्य (rural) हे शब्द मराठीला मंजूर होणार नाहीत. ह्या दृष्टीने पुणे विद्यापीठाची परिभाषा अधिक जवळची वाटावी. पुणे विद्यापीठाने ही परिभाषा तयार करताना आतापर्यंतची मराठी परिभाषा विचारात घेतली आहे. परंतु कोणतीही परिभाषा त्या त्या विषयाच्या अभ्यासकांपैकी अधिकांत अधिक लोकांशी चर्चा करून नंतर कायम करणे बरे. पुणे विद्यापीठाच्या प्रयत्नात ही उणीव आहे.

भाषेने समाज सांधावा

ह्या सर्व प्रयत्नांकडे पाहताना महत्त्वाची अशी गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे की, आपला उद्देश शाखांची वाढ आणि त्यांचा प्रसार झाला पाहिजे हा आहे ह्या उद्देशाला भाषा आड येता नये. त्यासाठी परिभाषा असणे आवश्यक आहे. ही परिभाषा समाजास शक्य तितकी अधिक समजणारी असावी. शाखे जितकी जवळची वाटतील तितकी त्यांच्यामध्ये समाजाकडून भर पडण्याची अधिक शक्यता. शाखांचा प्रचार दोन कारणांसाठी आवश्यक आहे. एक असे की, शाख थोडीफार जाणणारे आणि इतर असा आज समाज दुभंगला आहे. प्रत्येक विभागांत आणखी उपविभाग आहेत. पण बरील विभागणी मोठी आहे. ह्या विभागाच्या जणू दोन वेगळ्या संस्कृती आहेत. पाश्चिमात्य देशात शाखेज आणि साहित्यज्ञ यांच्या दोन वेगळ्या संस्कृती

असल्याचा दावा सी. पी. स्नो ह्याने मांडला आहे.^{३०} सामाजिक शास्त्रांची तिसरी संस्कृती मानावयासही तो तयार आहे. पण ही तिसरी संस्कृती पहिल्या दोघींइतकी इतरांविषयी असहिष्णू नाही. आमच्या देशात सर्व प्रकारची शास्त्रे जाणणारे एका बाजूस आणि साहित्यिकासकट वाकीचे दुसऱ्या बाजूस असा प्रकार दिसतो. आधीच जातींनी विघटित झालेल्या समाजात ह्या भाषाभेदाने भर पडेल. सामाजिक ऐक्यासाठी हा भाषाभेद कमी करणे आवश्यक आहे. तसे झाले नाही तर पंडिती परिभाषा हा ऑर्वेलच्या न्यू स्पीक चा एक प्रकार ठरेल.

दुसरे कारण असे की, लोकशाहीमध्ये शास्त्रज्ञांचे महत्त्व फार वाढ देता नये. समाजातले अधिकार अधिकाधिक त्यांच्या हाती जाण्याची प्रवृत्ती आहे. तिला आवर घालण्यासाठी, शास्त्रज्ञांचे नियंत्रण करण्यासाठी, इतरांनाही शास्त्रे थोडीफार समजली पाहिजेत, 'Scientists at tap, not on top' हे आजच्या लोकशाहीचे आधारभूत तत्त्व आहे. इतरांनी शस्त्रावर हुकुमत ठेवावयाची तर त्यांना शास्त्राची थोडीफार माहिती असावी लागेल. येथेही भाषेचा उपयोग होतो.

विज्ञानिकांचे स्थान

शास्त्राची परिभाषा तयार करताना हा दृष्टिकोण ठेवणे आवश्यक आहे. पाश्चात्य देशांत शास्त्रज्ञ आणि इतर यांमधील भेद भाषेने तरी थोडा कमी होतो. शास्त्रातील अनेक शब्द भाषेत रूढ झाले आहेत आणि शास्त्रातील अनेक कल्पना भाषेत वाक्-प्रचार म्हणून रूढ आहेत. मराठी भाषेत असे झाले नाही असे मागे म्हटले आहे. शास्त्रे येथील समाजात जन्मली नाहीत आणि त्यांचा येथे फारसा उपयोग केला गेला नाही, ती समाजजीवनात नाळेच्या संबधाने बांधलेली नाहीत. त्यामुळे ती समाजाच्या भाषेत आली नाहीत. त्याचप्रमाणे शास्त्रज्ञांनीही समाजाच्या भाषेत लक्ष यावे इतके लिहिले नाही. आरंभी म्हटल्याप्रमाणे इंग्रजीत हाल्डेन, हक्स्ले, स्नो, व्हाइटहेड, रसेल, हार्डी, एडिंग्टन आणि जीन्स ह्यांनी जसे शानदार लेखन केले तसे करणारे आपल्याकडील कोणी शास्त्रज्ञ, चांगले लेखक नाहीत. सामाजिक शास्त्रांवरही लिहिणारे लास्की आणि मॅकायव्हर ह्यांच्या तोडीचे लेखक नाहीत. त्यामुळे शास्त्रांचा परिणाम येथे आतापर्यंत मराठी भाषेवर झाला नाही अशा परिस्थितीत शास्त्रांची परिभाषा संपूर्णपणे अपरिचित अशी तयार झाली तर एकाच समाजात दोन भाषा हा धोका मोठा आहे.

उलटपक्षी, विज्ञानाची वाढ व प्रसार होण्यासाठी भाषेनेही बदलेले पाहिजे, हेही खरे. भाषा अडून राहिली तर ती समाजाच्या प्रगतीच्या आड येईल आणि त्यात भाषेची कर्तव्यच्युती आहे. जागतिक स्पर्धेच्या रेट्यामुळे येथील विज्ञाने

भविष्यकाळात मागे राहिली नाहीत तर हटवादी भाषा तरी मागे सारली जाईल. म्हणून मराठीने इंग्रजीचा लवचिकपणा अंगी बाणविला पाहिजे.

हे भाषिक ऐक्य केवळ भाषेपुरते जन्मास येत नाही. त्यामागे वैज्ञानिक आणि इतर ह्यांची एकमेकांकडे पाहण्याची दृष्टी बदलावी लागते. त्यांच्यामधील भेद आल्डस हक्सलेने अगदी थोडक्यात सांगितला आहे : "Public and private. Objective and Subjective. The world of concepts and the multitudinous abyss of immediate experience. The simplified jargonised purity of scientific discourse and the magical manimangled purity of literature."^{३१} समाजाच्या ह्या दोन्ही विभागांनी वरील द्वंद्यांचा संयोग साधला पाहिजे.

• • •

— ल. ना. गोखले

मराठी भाषेत वृत्तपत्रे निघाल्यापासून फारच मोठी भाषाविषयक घडामोड सुरू झाली; त्यातून दैनिक सुरू झाल्यापासून ती विशेष वाढली. परंतु, वृत्तपत्रांच्या मराठी भाषेचा विचार पद्धतशीरपणे झाला नाही. क्वचित् झाला तो भाषाशुद्धीच्या आणि नवशब्दनिर्मितीच्या अनुषंगाने झाला. त्यात काही पक्ष पडले व त्यांचे थोडेबहुत अभिनिवेशही उत्पन्न झाले. कोणी वृत्तपत्रांमुळे मराठी भाषा विघडल्याची तक्रार केली तर कोणी वृत्तपत्रांमुळेच स्व-भाषेचे अनेक प्रकारांनी संवर्धन झाले असल्याचा दावा केला. मराठी भाषेच्या सौष्ठवाची वृत्तपत्रांमुळे हानी झाल्याचा आरोप करणाऱ्यांचा आवाज आजही अधूनमधून ऐकू येतो. वृत्तपत्रांच्या भाषाव्यवहाराचे स्वरूप खरोखरीच कसे असते? लोकांमधील कोणत्या भाषेचे प्रतिबिंब त्यात पडते? प्रमाणभाषेच्या जडणघडणीशी वृत्तपत्रांमधील भाषाव्यवहाराचे कोणते नाते असते? सध्याच्या सामाजिक व वैज्ञानिक संक्रमणाच्या संदर्भात मराठी भाषेचा पुनर्विचार करावयाचे म्हटले तर त्यात वृत्तपत्र-भाषेच्या विषयास किती महत्त्व द्यावयाचे?... अशा काही प्रश्नांचा विचार थोडा खोलात जाऊन केला पाहिजे.

लेखनाचा प्रघात वाढला

१८३२ साली दर्पण निघाले तेव्हा त्याच्यापुढे तरी भाषासंवर्धनासारखे ध्येय प्रमुखत्वाने नव्हते. दर्पणाच्या पहिल्या अंकात म्हटले होते, “स्वदेशीय

लोकांमध्ये विलायतेतील विद्यांचा अभ्यास अधिक व्हावा आणि या देशाची समृद्धि व येथील लोकांचे कल्याण याविषयी स्वतंत्रतेने व उचड रीतीने विचार करावयास स्थळ व्हावे या इच्छेने क्रित्येक मुंबईत रहाणारे लोकांचे मनांत आहे की, “ दर्पण” या नावाचे एक न्यूसपेपर म्हणजे वर्तमानपत्र छापून प्रसिद्ध करावे. ” या पत्राच्या “ पहिल्या कागदा ”च्या प्रस्तावातील ही भाषाही लक्षात घेण्यासारखी आहे. दर्पणकारांनी न्यूसपेपर शब्द वापरला आहे. पेशवाईच्या अखेरीस तो न्यूसपीपर होता. तेव्हा इंग्रज लोकांकडे इंग्रजी वर्तमानपत्रे येत. त्यास त्या वेळच्या पत्रव्यवहारात न्यूसपीपर असे संबोधलेले आढळते. पुढे आपल्याकडे छापखाने आले. मासिके व अन्य नियतकालिके निघू लागली. त्यांस प्रारंभी नुसते पत्रच म्हणत. पुढे पेपर हा शब्द रूढ झाला. लोकमान्य टिळकांनीही “ आमच्या पेपरां ”त असे प्रारंभी लिहिलेले आढळते. आजमुद्धा “ पेपर आला नाही”, “ काय म्हणतो पेपर?” असे ऐकावयास मिळते. या “ पेपर ” चे पत्र वनण्यापूर्वी चक्र कागद हे स्व-भाषेतले रूप रूढ होते. ‘ वर्तमानपत्र, वृत्तपत्र ’ हे शब्द पुष्कळ उशिरा व्यवहारात आले. संपादक हा शब्द प्रथम आगरकरांनी रूढ केला. त्या जागी अगोदर पत्रकर्ते महाराज, पत्रकर्ते राव असे म्हणत. एडिटर हा शब्द लोकमान्य टिळकांना विशेष आवडे. केसरीत त्यांच्या काळी या शब्दाचा अनेकदा वापर केलेला आढळतो.

दादोवा तखंडकरांनी महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण तयार करण्यापूर्वीच दर्पण पत्र निघाले. १८२६ च्या सुमारास जांभेकर, फडके आणि तखंडकर यांची व्याकरणे प्रसिद्ध झाली. दादोवांनी आपल्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत मराठीच्या पहिल्यावहिल्या वृत्तपत्राचा उल्लेख केला. भाषेचा व्यवहार जसजसा वाढू लागला तसतशी वाढणारी तिजसंबंधीची जबाबदारी दादोवांना अशी जाणवली :- “ दर्पण व तदनंतर प्रभाकर हीं वर्तमानपत्रे निघाल्यापासून मोठा लाभ हा झाला कीं त्यांच्या द्वारे लोकांस ज्ञान होऊन येथील लोकांत मराठीमध्ये गद्यरूपानें लिहिण्याचा प्रचार चांगला वाढत चालला आहे. तेव्हा अशा समयी व्याकरणद्वारांनं भाषेचे नियमच करणें कृती आवश्यक आहे हें सुज्ञ पुरुष जाणतच असतील. आजपावेतों जिला नियमांत आणण्याविषयी कोणी प्रयत्न केलाच नाही म्हणोन अत्यंत विस्खलित झालेली व व्याकरणरूप फणीने जिला कोणी विंचरलेंच नाही म्हणोन जीत अनेक ग्रंथि जमून फारच गुंतलेली अशी जी ही मराठी भाषा तिला काही तरी नियमांत आणावी आणि दीर्घ काळ ग्रथित जी तिची गूत ती हाती घेऊन तिचे पदर सोडवून कांहीं तरी उकलण्याच्या धोरणांत आणून बसवावी. ” दर्पण, प्रभाकर इत्यादी वर्तमानपत्रे निघाल्यापासून मराठीमध्ये लिहिण्याचा प्रघात कसा वाढू लागला आणि भाषेच्या लेखनाच्या नियमांची आवश्यकता कशी तीव्रपणे वाढू

लागली हे दादोवांच्या या प्रस्तावनेवरून स्पष्ट होते. “ हा भाषारूप समुद्र फार विस्तीर्ण होय ” ही दादोवांना जाणीव होती. परंतु, व्याकरणाच्या आधाराने आणि त्याच एकमेव साधनाने भाषेसंबंधीचे ज्ञान होईल असा त्यांना विश्वास वाटत होता.

अलीकडच्या काळातील स्वभाषेचे लेखन सुमारे एकशे पस्तीस वर्षांपूर्वी वृत्तपत्रांच्या द्वारा वाढीस लागले आणि त्यांत शिस्त निर्माण करण्यासाठी लगेच नियमांची मालिका सिद्ध झाली असली तरी तेवढ्यामुळे काही प्रमाणभाषा तयार झाली असे म्हणता येणार नाही. दादोवांनी आणि त्यांच्या वेळच्या अन्य व्याकरणकारांनी आपल्या सवयीची मराठीची एक प्रमुख बोली निवडली होती. ती साहजिकपणेच राजकारणी व विद्वान लोकांच्या बोलण्यातली होती; जनसाधारणांच्या बोलण्याची नव्हती. “ पश्चिम महाराष्ट्राचा मध्य भाग जो पुणे प्रांत ” त्यामधील शिष्टांच्या भाषेचे अनुसरण करून नियम वांधण्यात आणि त्या आधारे “ त्या विस्तीर्ण समुद्रातील संचारास उद्युक्त होण्यात ” आपण संपूर्ण समाजाच्या बोलण्याच्या भाषेपासून वेगळे काही करित आहो, याची दादोवांना जाणीव असावी असे वाटते. कारण, त्यांनी म्हटले आहे, “ अहो, व्याकरण म्हणजे शास्त्र होय; आणि भाषा बोलणें ही केवळ व्यावहारिक आणि स्वाभाविक गोष्ट होय; म्हणोन या उभय गोष्टींमध्ये फार अंतर आहे. ”

वृत्तपत्रांच्या प्रकृतीमुळे बदल

दादोवा जी व्यावहारिक आणि स्वाभाविक गोष्ट असल्याचे सांगतात. तीच भाषेची मूळ प्रकृती होय. बोलली जाते तीच वस्तुतः ‘ भाषा ’ असल्याने तिची ही मूळ प्रकृती तिच्या बोली स्वभावामध्येच व्यक्त होणार. परंतु, मुद्रण-व्यवहारामुळे म्हणजे वृत्तपत्रे, मासिके आदी अन्य नियतकालिके आणि पुस्तके यांच्या प्रकाशनामुळे जी भाषा तयार होत गेली तिचा साहजिकच एक साचा बनला. गतिरूप बोली भाषेचे हे काहीसे स्थितिरूप स्वरूप सिद्ध होण्यास प्रमाण बोली, साहाय्यक बोली आणि प्रतिष्ठेचो कल्पना या गोष्टी आधारभूत असतात. परंतु अशा साचेबंद भाषेतही कालांतराने होणारा बदल तिच्या मूळ बोली स्वभावामुळेच होत असतो. एका पक्षी बोली स्वभावाच्या चैतन्यामुळे भाषेत जिवंतपणा येतो आणि दुसऱ्या पक्षी बोलणाऱ्याच्या मुखयंत्रातून व्यक्त होणारे ध्वनिरूप लिपीच्या संकेतात अवतरते तेव्हा भाषेस बंदिस्तपणा प्राप्त होतो. या दोन्ही प्रक्रियांमध्ये, भाषा बोलणाऱ्यांचे स्वभाव, जीवनातील त्यांनी साध्य केलेला आवाका आणि त्यांच्या आकांक्षा म्हणजेच त्यांचा एकंदर सांस्कृतिक दर्जा मुळाशी असतोच. भाषेस समाजशास्त्रीय आणि मानसशास्त्रीय अधिष्ठान असते ते या वस्तुस्थितीमुळेच प्राप्त झालेले असते. फार मोठ्या प्रमाणावर समाजात भाषाव्यवहार करणाऱ्या वृत्तपत्रांचा अथवा पुस्तकांचा विचार, त्यांचे या व्यापक पार्श्वभूमीवरील स्थान नेमके ठरवूनच केला पाहिजे.

भाषेस स्थितिरूप देण्यात मुद्रणाचा वाटा मोठा असला तरी पुस्तकांचे मुद्रण आणि वृत्तपत्रांचे मुद्रण यांच्या प्रकृतीमधील ठळक भेद लक्षात घेतले पाहिजेत. पुस्तकांचे मुद्रण सामान्यतः एकाच लहान टाइपात असते. वृत्तपत्रामध्ये मजकूर लहान टाइपात असला तर शीर्षके, पोटमथळे यांसाठी आणि एकेक वातमीच्या अथवा लेखाच्या प्रारंभी वेगळा मोठा टाइप असावाच लागतो. अर्थात हे सर्व आताच्या काळातील वृत्तपत्रांस अनुलक्षून म्हणावयाचे. दादोवांच्या काळी असणारी चार-दोन चिमुकली पत्रे पुस्तकपेक्षा वेगळी होती ती त्यांच्या आकारमानामुळे आणि विशिष्ट कालिक प्रकाशन स्वरूपामुळे. आज वृत्तपत्रांची संख्याच खूप वाढली आहे असे नव्हे तर त्यांच्या बहिरंगात आणि अंतरंगात फार मोठा बदल झालेला आहे. बहिरंगातील बदलाचा सर्वात प्रमुख दृश्य भाग म्हणजे मथळे व प्रस्ताव म्हणून होत असलेला मोठ्या टाइपाचा वापर. हे मोठे टाइप वृत्तपत्रांत एकाच वेळी निशाणी व निष्कर्ष म्हणून वापरले जातात. त्यांचा संसार नियुक्त जागेत थाटलेला असतो आणि वृत्तपत्र हातात धरायचे की नाही याची पहिली प्रेरणा ते देतात. एरवीच्या कोठल्याही लेखनात सामान्यतः शेवटी निष्कर्ष अथवा तात्पर्य निष्पन्न होत असते तर वृत्तपत्रात ते मजकुराच्या प्रारंभी मथळ्याच्या रूपाने अवतरते. हे मथळे वाचकास गुंतवतात व गुंगवतातही. त्यांची भाषा जेवढी स्पष्ट, नेमकी आणि गोळीवंद तेवढा वाचकांवरील वृत्तपत्राचा परिणाम वाढणार. याचाच अर्थ असा की वृत्तपत्राची भाषा काही केवळ त्यातील मजकुराची भाषा नव्हे. मथळ्यांच्या भाषेचाही वृत्तपत्रांच्या भाषेत मोठा सहभाग आहे. वृत्तपत्रातील मजकुराच्या भाषेकडे नेणारे, मथळ्यांची भाषा हे एक अनन्यसाधारण वाहन आहे. मथळे नेमक्या वेचक शब्दांचे असतात, त्यांचे टाइप खूप मोठे असतात, वाचकांच्या डोळ्यांत ते घुसतात आणि डोक्यात थैमान घालतात. यामध्येच वृत्तपत्रांच्या द्वारा होणाऱ्या वाचकांसमवेतच्या संवादाचे प्रमुख सूत्र अनुस्यूत आहे. वेगाने जाणाऱ्या मोटारहाक्यास रस्त्याकडेच्या फलकांवरील वाहतूकविषयक सूचनांचे जे महत्त्व तेच वृत्तपत्राच्या वाचकास मथळ्यांचे महत्त्व. लोकमतनिर्मितीस वृत्तपत्रांचे मथळे म्हणजेच या मथळ्यांची भाषा मोठ्या प्रमाणावर कारणीभूत झालेली आहे. वृत्तविद्येच्या अभ्यासात मथळ्यांच्या तंत्राच्या ज्ञानास विशिष्ट स्थान आहे. सगळेच मथळे वातम्यांचे सारांश सांगत नाहीत; काही त्यासंबंधीचे कुतूहल जागृत करतात. त्यांच्यामुळे मजकुराच्या वाचनाचा एक प्रकारे क्रम ठरविला जातो. मथळ्यांची ही प्रयोजने वृत्तपत्रांच्या भाषेशी निगडित आहेत. वृत्तपत्रांची भाषा कित्येकदा हेंगाडी अथवा अर्थशून्य वाटते त्यास हे मथळेही कारण ठरतात. एकेका वृत्तपत्राचे स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व निर्माण होण्यातही मथळ्यांचा मोठा वाटा असतो. 'हेड-लाईन्स' चा वृत्तपत्र-प्रकाशनाच्या डेडलाईन्सशी निकटचा संबंध असण्यामध्ये त्यांचे स्वतंत्र महत्त्व आहे ते वेगळेच होय. वृत्तपत्राचा चढाईखोरपणा अथवा बढाईखोरपणा, त्याची विश्वासाहता, प्रतिष्ठा आणि वाचकाशी सलग

करण्याची त्याची वृत्ती शीर्षकात अथवा मथळ्यात व्यक्त होत असते. या मथळ्यांच्या टाड्यांच्या शाखात अधिक न शिरता येथे एवढेच नमूद करावयाचे आहे की, केवळा अग्रलेखाची भाषा म्हणजे वृत्तपत्राची भाषा नव्हे.....वृत्तपत्रांच्या भाषेचा, त्यातील मथळे हा एक अंगभूत भाग आहे. पुस्तकातल्याप्रमाणे वृत्तपत्रांमध्ये तळटीप देण्याची सोय नसते; जो काही खुलासा अथवा संदर्भ द्यावयाचा असेल तो सारा मूळ मजकुराच्या मांडणीतच असावा लागतो. साहजिकच, मथळ्यांसह वृत्तपत्राची भाषा साधी, सोपी आणि सुबोध असली पाहिजे.

लोकव्यवहारात भाषेचा प्रवेश

भाषेच्या माध्यमातून वृत्तपत्रांना वाचकांच्या मनावर काही परिणाम करावयाचा असतो. माहिती देणे व मते घडविणे हे वृत्तपत्रांचे मुख्य उद्दिष्ट. ते योग्य प्रकारे साध्य व्हावयाचे तर, पत्रकत्यानि वाचकांची सहानुभूती संपादन केली पाहिजे. वाचक आणि पत्रकार यांच्यामध्ये जर भाषिक अंतर असेल तर अर्थातच ही सहानुभूती निर्माण होणार नाही. दोन माणसांना सामान्यपणे माहित असलेल्या भाषेतले बोलणे जेव्हा “ समजत नाही ” तेव्हा हे जाणावे की त्यांच्या शब्दांचे अर्थ वेगवेगळे आहेत. व्यापक जीवनाची ओळख भाषेस होते तेव्हा तिजमधील शब्दांच्या व शब्दप्रयोगांच्या अर्थात घोटाळा वा वेगवेगळेपणा नसतो ती भाषा पायाशुद्ध असते. तिलाच प्रमाण भाषा म्हटले पाहिजे. असंस्कृत शब्दांना मराठी प्रत्यय लावल्याने किंवा इंग्रजीसारख्या परदेशी भाषेतील शब्दांसाठी अवघड किंवा कर्णकट्ट शब्द संस्कृतच्या आधाराने बनविल्याने प्रमाण अथवा पायाशुद्ध भाषा उत्पन्न होणार नाही. भाषेचे मूळ स्वरूप संस्कृत असले आणि सोन्याच्या खाणीतील मातीप्रमाणे असणारे ते स्वरूप व्याकरणसंस्काराने शुद्ध बनविल्याशिवाय भाषा प्रमाण होऊ शकत नाही या म्हणण्यातही अर्थ नाही. प्रत्येक बोलीची शब्दयोजना, संकेत आणि शैली वेगळी असते आणि बोलींना सामाजिक प्रतिष्ठा मिळवून देताना त्यांचे मूळ रूपच पुढे आले पाहिजे. मात्र, बोलींच्या सरधोपट संमिश्रणातून प्रमाण भाषा बनत नाही. मराठी मुलखात निरनिराळ्या विभागांमध्ये चालणारी मराठी वृत्तपत्रे आपल्या वाचकांशी ज्या भाषेतून संवाद करतात ती प्रमाण मराठी होय. हीच भाषा अखिल महाराष्ट्रास व महाराष्ट्राबाहेर असणाऱ्या सर्व मराठी माणसांस परिचित आहे. “ वर्तमानपत्री ” म्हणून तिजवर निकृष्टपणाचा शिक्का मारणे योग्य होणार नाही.

संस्कृतप्रचुर, विलष्ट व जोजड भाषेने आपल्या वृत्तपत्रसृष्टीत पुष्कळ दिवस संचार केला. विसाव्या शतकाच्या आरंभापर्यंत वृत्तपत्रे ज्या स्वभाषेचा उपयोग करीत तिचे नमुने वाचले असता आज आपणास हसू येईल. गेल्या सत्तर वर्षांत मात्र वृत्तपत्रांच्या भाषेमध्ये कांती झाली आहे. भाषा कशी सुडौल, अर्थवाही आणि प्रसादपूर्ण असू शकते किंवा परिपक्व मतांप्रमाणे कमावलेली, प्रौढ, सुसंस्कृत, धारदार,

तेजस्वी अथवा मनोहारी असू शकते याची असंख्य उदाहरणे, गेल्या सत्तर वर्षांतील मराठी वृत्तपत्रांतून काढून दाखविता येतील. भाषेच्या कोंदणात विचार वसविणे म्हणजे काय आणि ती भाषाही ओघवती, लालित्यपूर्ण, नादमधुर कशी असते हे वृत्तपत्रांच्या जुन्या-नव्या फाईली चाळून दाखवून देता येईल. परंतु विलोभनीय भाषा-विलास आणि दिपविणारे अथवा थक्क करून सोडणारे भाषावैभव एवढ्या-पुरताच आपणास वृत्तपत्रांच्या भाषेचा विचार करून चालणार नाही. तिच्या स्वरूप-वदलातील ठळक चढउतार अधिक जवळून पाहिले पाहिजेत.

इंग्रजांचे ज्ञान-विज्ञान ऐतदेशीयांना समजावून सांगण्यासाठी अवतार धारण केलेल्या वृत्तपत्रांनी साहजिकपणे इंग्रजीच्या भाषांतरावर भर दिला. प्रारंभी तर शब्दाला शब्द आणि वाक्याला वाक्य ठेवून देण्याचा प्रकार फार झाला. वास्तविक इंग्रजी भाषेची वाक्यरचना इंग्रजांच्या विचारक्रमाला धरून विकास पावलेली आहे. तिचे स्वतंत्र तर्कशास्त्र आहे. रचनेचा तो क्रम जसाच्या तसा मराठीमध्ये आणणे अयोग्य होते. मराठीच्या स्वभावधर्मावर याच काळात ठायी ठायी आघात झाला. इंग्रजी रचना मराठीत देऊ पाहणाऱ्यांनी भाषेमध्ये चमत्कारिक कृत्रिमपणा निर्माण करून ठेवला. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी मात्र मराठी भाषेच्या स्वभावास अनुरूप अशी पल्लेदार वाक्यरचना शोधून काढली. ती गुंतागुंतीची होती. परंतु 'सूक्ष्म व संपन्न विचार व्यक्त करण्याचे तेंच मोठे साधन आहे आणि अशा वाक्यरचनेवद्दल समजूतदारपणा न दाखविणें म्हणजे बुद्धीच्या दुबळेपणाचें तें लक्षण होय. असा एक विलक्षण दबदबा शास्त्रीयुवांनी निर्माण करून ठेवला होता. मराठीला स्वतःचे वैचारिक राज्य निर्माण करण्याची पात्रता निबंधमालाकारांनी संपादिलेल्या गुंतागुंतीची वाक्यरचना करण्यातील यशामुळे आली असेही म्हटले गेले आहे. परंतु, विचारवंतांना भाषा मिळण्यापेक्षाही लोकव्यवहारात भाषेचा प्रवेश होणे आणि लोकांची भाषेस मान्यता असणे हे अधिक महत्त्वाचे होय.

लवचिक आणि प्रवाही भाषा

ह्या वावतीत अनुभव काय आला?.....संस्कृतप्रचुरता व वोजडपणा या गोष्टी हलके हलके वाढतच गेल्या. त्यास काही प्रमाणात भाषाशुद्धीची मोहीम कारणीभूत झाली. भाषेच्या संकेताव्दलचे अज्ञान, एक प्रकारचा ब्रेजवावदारपणा आणि चमत्कारिक हट्ट यांचे मध्यंतरीच्या काळात असे निरंकुश राज्य स्थापन झाले की भाषेच्या विद्रुपतेविरुद्ध आणि निरर्थकतेविरुद्ध चळवळच सुरू झाली. "भाषिक धरणीकंपाची पाहणी" करण्याची भाषा यातूनच पुढे निघाली. १९३८ मध्ये मुंबईस झालेल्या मराठी साहित्य संमेलनात मुख्यतः मराठी वृत्तपत्रांस अनुलक्षून कैलासवासी भास्करराव जाधव यांनी ठराव मांडला. त्यामध्ये म्हटले होते..... "अलीकडे जीवन-व्यवहार व्यापक होत असल्यामुळे नवीन नवीन शब्दांची नड

वाटत आहे, म्हणून चटकन समजू शकतील आणि व्यवहारात सहज उपयोगात आणिता येतील असे सोपे, साधे व अर्थवाही शब्द शक्यतो मराठी वळणाचे बनवावेत आणि अनावश्यक असे संस्कृत किंवा इतर भाषांतील दुर्बोध शब्द बळे बळे घालू नयेत असे या संमेलनाचे मत आहे.” या ठरावावर आपण करताना भास्करराव जाधव म्हणाले, “ हल्ली मराठीत प्रसिद्ध होणारी पुस्तके व विशेषतः वर्तमानपत्रे वाचणाऱ्यांचा वर्ग फारच थोडा आहे. त्याचे कारण आपल्या पुस्तकातली व वर्तमानपत्रातलीही भाषा सामान्य लोकांना कळण्यासारखी नसते. आपण जी भाषा बोलतो त्या भाषेत व आपण लिहितो त्या भाषेत इतके महदंतर असते की ह्या दोन्ही भाषांचा परस्पर संबंध नसावा असा प्रघातच पडला आहे असे वाटू लागते. प्रासादिकतेमुळे, आज रामायण खेडेगावात वाचून दाखविले तर ते सर्वांना समजते, पण आपली वर्तमानपत्रे जर खेडेगावात वाचून दाखविली तर त्यांची भाषा मात्र फारच थोड्यांना कळते, ही परिस्थिती योग्य नाही. मराठी भाषा बहुजन समाजाला समजण्याची शक्यता असावी ह्या उद्देशाने हा ठराव मांडला आहे. ” (या ठरावास कै. माधवराव पटवर्धनांनी अनुमोदन दिले होते.).....यावरून हे स्पष्ट होते की अगदी अलीकडच्या काळात, निरनिराळ्या गरजा भागविण्याच्या दृष्टीने भाषा कशी लवचिक ठेवावयाची हेही वृत्तपत्रे पार विसरली होती आणि त्या परिस्थितीचा मराठी साहित्य संमेलनासारख्या मध्यवर्ती संस्थेस विचार करणे भाग पडले.

भाषेचे स्वरूप व कार्यपद्धती थोड्या तटस्थपणे पाहिली तर असे दिसून येते की समाजातील कोणत्याही एखाद्याच वर्गासाठी भाषेचे अस्तित्व नसते. सर्व वर्गांच्या उपयोगी पडणारी, समाजाच्या सहजीवनाची ती एक साहजिक अशी व्यवस्था आहे. सामाजिक व्यवहाराच्या गरजा कोणत्याही परिस्थितीत भागविणे हे तर भाषेचे मुख्य काम होय. ते करताना भाषा आपले स्वरूप बदलते आणि परिवर्तनशील समाजाच्या इच्छाआकांक्षांशी एकरूप होते. नानाविध घडामोडींनी भरलेल्या जीवनाचे सर्वांगीण दर्शन जर वृत्तपत्रांमध्ये प्रकट व्हावयाचे तर त्या कामी भाषेचे प्रवाही स्वरूपच उपयोगी पडणार. ज्या लोकशाहीच्या कारभारपद्धतीशी आपल्या देशाने एकरूपता प्रस्थापित केली आहे तिचा व्यवहार किंवा समाजाच्या तळाशी असणाऱ्यांची उन्नती, लोकभाषेच्या सार्वत्रिक उपयोगाशिवाय प्रत्यक्षात येणार नाही. मराठी भाषा आपल्या स्वतःच्या नियमांनी चालणारी जिवंत भाषा आहे याचा विसर तिचा प्रतिदिनी भरघोस उपयोग करणाऱ्या पत्रकारांना तरी होऊ नये. छोटी अर्थवाही वाक्ये आणि त्यांत नित्याच्या वापरातले चालू शब्द असतील तर भाषेची सरणी आपोआप सोपी वनेल. परंतु या व्यवहाराकडे थोडे जाणीवपूर्वक लक्ष दिले पाहिजे. नव्या नव्या कल्पना व्यक्त करायला नवनवीन शब्द लागतात. ते मराठीच्या समास-पद्धतीने मराठी घटकापासूनच तयार झाले व त्यांचीच रूढी पडली तर मराठीमध्ये

आपोआपच असंख्य नवे शब्द येतील. मात्र सूक्ष्म अर्थच्छटा व्यक्त करण्याचा सतत प्रयत्न झाला पाहिजे.

इंग्रजी तारांची भाषांतरे

वृत्तपत्रांना टेलिप्रिंटरवर येणाऱ्या इंग्रजी भाषेतील तारांची भाषांतरे झटपट करावी लागतात. त्यामुळे कित्येकदा चमत्कारिक शब्दांची निर्मिती होत राहते. पाठीमागे वाच लागल्याची या व्यवसायात कायमच अवस्था असते. परंतु त्या कारणाखातर किंवा दैनिक वृत्तपत्राचे आयुष्यच एका दिवसापुरते, या सबबीसाठी प्रमाणभाषेची मोडतोड पत्रकारांनी चालू ठेवली तर निष्कारणच अनवस्था प्रसंग उत्पन्न होईल. भाषेच्या वाढत्या उपयोगाबरोबर आवश्यक असलेली काळजी न घेण्यामुळे, या बाबतीत परिस्थिती पहिल्यासारखीच आहे. आजही कालच्याप्रमाणेच अर्थहीन अथवा विकृत भाषांतरांचा जमाना चालू आहे. हे म्हणणे निवडक उदाहरणांनी स्पष्ट करता येईल.

मद्रासकडील एक बातमी अलीकडेच वाचनात आली. बातमी अशी की, मद्रास राज्यात भटर्जींच्या पौरोहित्याशिवाय होणाऱ्या स्वयंवर पद्धतीच्या विवाहास मान्यता देणारे विधेयक विधानसभेमध्ये संमत झाले. मूळ इंग्रजीतील बातमीत स्वयंवर-पद्धती स्पष्ट करणारा 'सेल्फ-रिस्पेक्ट मॅरेजेस' असा शब्दप्रयोग वापरला आहे. धर्मग्रंथ अथवा वैदिक मंत्र यांची साक्ष न घेता वधूवरांनी स्वतःच्या (सेल्फ) अंतः-प्रेरणेच्या वळावरच परस्परांस वरायचे म्हणजे स्वयंवर करायचे ही आपल्या देशातील कित्येक जमातींमध्ये किती तरी वर्षे चालू असलेली रूढी. मद्रास भागात तिला इंग्रजी-मध्ये 'सेल्फ-रिस्पेक्ट मॅरेज' म्हटले जाते. बहुतेक सर्व मराठी वृत्तपत्रांनी त्याचे भाषांतर " स्वाभिमानी विवाहपद्धती " असे केले. मूळ इंग्रजी बातमीत स्वयंवर-पद्धती वर्णन करणारा सर्व खुलासा होता एवढेच नव्हे तर, प्रेस ट्रस्टच्या तारेमध्ये " स्वयंवरित " असा शब्दही स्पेलिंग करून अवतरणामध्ये दिलेला होता. अर्थात तो काही तरी तामीळ भाषेचा शब्द असेल असे रात्रपाळीच्या उपसंपादकांना वाटले असावे ! त्यांनी " सेल्फ रिस्पेक्ट " म्हणजे " स्वाभिमान " एवढेच लक्षात घेतले आणि आपल्या वाचकांस ही बातमी त्या शब्दाचा उपयोग करून देऊन टाकली.

भाषाशुद्धीच्या दृष्टीकोनातून भाषांतराच्या या विषयाचा विचार अभिप्रेत नाही. भाषाशुद्धीसंबंधी गेल्या तीस-पस्तीस वर्षांत आपल्याकडे खूप चर्चा व खडाजंगी वादविवाद झाले आहेत; आणि रूढ झालेले शब्द मराठीत वापरावेत, अन्यभाषीय शब्द, वर्णविकार, विभक्तिप्रत्यय, सामान्यरूप वगैरे संस्कारांनी मराठीशी एकजीव झाले असतील तर ते मराठीच मानावेत आणि नवे शब्द तयार करताना सामान्यतः मराठी वळण लक्षात घ्यावे यांसारखे काही निष्कर्ष सर्वमान्य झाल्यासारखे आहेत.

त्याचबरोबर मराठीमध्ये लेखन करणाऱ्यांना ते मुद्रित स्वरूपात प्रकट करणाऱ्यांना मराठी भाषेच्या व्यवहाराचे, तिच्या मोडणीचे, प्रकृतीचे सर्वसामान्य किमान ज्ञान असले पाहिजे अशी अपेक्षाही स्पष्ट झाली आहे. आज आम्ही अनवधानाने अथवा अज्ञानाने कित्येकदा भलतेच शब्द वापरतो, प्रमाण भाषेच्या स्वरूपाकडे किमान लक्षही देत नाही, कित्येकदा इंग्रजी शब्द उगोचच जसेच्या तसे ठेवतो. “मुंबईचेंड फ्रॉटियर मेलमध्ये चोरी” असे एका वातमीच्या मथळ्यात व वातमीत म्हटले आहे. इंग्रजी शब्दांच्या अर्थवट उपयोगाने पत्रकार चमत्कारिक सामासिक शब्द वनवितात आणि अशा अनेक प्रकारांनी मराठी भाषेकडे दुर्लक्ष करतात.

काही गुळगुळीत, काही विपरीत

विशिष्ट शब्दप्रयोग गुळगुळीत करण्यातही वृत्तपत्रांचा वाटा मोठा असतो. “कॉग्रेस हायकमाण्ड” साठी मराठीत “कॉग्रेस श्रेष्ठी” असा शब्द सुचणे व तसाच प्रथम वापरला जाणे अगदी शक्य होते. परंतु “श्रेष्ठी” म्हणजे जर “शेटजी” तर कॉग्रेसच्या प्रमुख नेत्यांना तसे संबोधणे आपोआपच गैर ठरते हे एखाददुसरेच अपवादात्मक वृत्तपत्र ओळखते; आणि “श्रेष्ठी” ऐवजी “श्रेष्ठ” हा नेमका शब्द वापरते आणि कॉग्रेस पुरस्कर्त्या म्हणजेच स्वपक्षाच्या नेत्यांना शेटजी वनविण्याची ज्यांची मुळीच इच्छा नाही अशा वृत्तपत्रांपासून सारीच पत्रे सर्रास “कॉग्रेस श्रेष्ठी” असाच प्रयोग करीत राहतात! “टु टेक डिसिजन”चे मराठीत भाषांतर “निर्णय घेणे” एवढे पक्के झालेले आहे की तसे ते प्रथम करण्यापूर्वी जणू काही आपल्यात कशाचा कधी निर्णय करणे अथवा काही ठरविणे कोणास माहीतच नसावे! खरे तर अशा तऱ्हेच्या शब्दप्रयोगांकडे इंग्रजीची भाषांतरे झाली तेव्हाच लक्ष गेले होते. “माझे सर्व मुद्दे मी आपल्यापुढे थोडक्यात मांडतो” असे टेवलावर हात आपटून टेक्यात म्हणणाऱ्या वक्त्यास सुमारे नव्वद वर्षांपूर्वी, अध्यक्षस्थानी वसलेल्या एक थोर स्व-भाषाभिमानी व्यक्तीने, “ते थोडे सावकाशही मांडा, नाही तर येथून घरंगळून खाली पडतील” असे विनोदाने सुनाविले होते. परंतु तरीही सभास्थानी आज सुद्धा वक्त्याचा परिचय करून देणारे, “मी आपल्या उत्सुकतेच्या आड येऊ इच्छीत नाही” असा स्व-भाषेचा प्रयोग न करता “मी आपल्या व वक्त्याच्या मध्ये उभा राहू इच्छीत नाही” असले इंग्रजी धाटणीचे बोलतात. साहजिकच आज “कायदा धुडकावून लावला” न म्हणता इंग्रजी शब्दांसाठी मराठी शब्द ठेवून “कायदा हाती घेतला” असे बोलले वा लिहिले जाते! काही शब्दांची उचल कोटून, कशी होते याचाही पत्ता लागत नाही. “लंडनच्या वस्तुरक्षागृहातून १० लाख पौडांचा ऐवज लंपास” झाल्याचे नुकतेच प्रसिद्ध झाले आहे. हा “लंपास” शब्द कोटून आलेला आहे?

इंग्रजीचे भाषांतर करण्याचे काम वृत्तपत्रीय कचेरीत फारच गर्दीगडवडीमध्ये होते हे मान्य केले तरीही इंग्रजी आणि मराठी या भाषांच्या सर्वसामान्य व किमान ज्ञानाची गरज आणि आपण लिहीत असलेले शब्द व वाक्यप्रयोग यांकडे मुद्रणापूर्वी चाईगर्दीच्या समयीही पुनः एकदा लक्ष देण्याची आवश्यकता ध्यानात घेतली जाईल तर किती तरी चमत्कारिक प्रकार टक्क शकतील. एकाने लिहिलेले दुसऱ्याच्या नजरेखालून जाण्याची शिस्त काटेकोरपणाने अमलात येईल तरीही ढोवळ व हास्यास्पद चुकांचे प्रमाण घट्ट शकेल. स्वातंत्र्यप्राप्तीपूर्वी या चुका एका विशिष्ट प्रकाराने होत. आता त्यात दुस्तुती होण्याऐवजी आणखी काही नवे प्रकार येऊन मिसळले आहेत! पूर्वी सर वेजवुड वेन यांनी ग्रेट ब्रिटनच्या मंत्रिपदाचा राजीनामा दिला तेव्हा आपल्याकडे शांतावेन, मणीवेन यांच्यासंबंधीच्या वातम्या दरोज दिल्या जात होत्या. त्यामुळेच की काय कोण जाणे, वेन यांच्या राजिनामा-वातमीत मुंबईच्या एका वृत्तपत्राने सर वेजवुडसाहेबास स्त्री वनवून टाकले! हैदराबादच्या निजामाला पदभ्रष्ट करण्याची चळवळ जोरात चालू होती तेव्हा कोणाच्या तरी भाषणात आलेल्या “नायझम शुड वि सॅकड” याचे भाषांतर पुण्याच्या एका दैनिकात “ निजामाला पोत्यात घातले पाहिजे ” असे झाले. ‘ युअर एक्सलन्सीज स्पीच इज टॅक्सिग अवर व्रेन ’ या वॅ. जमनादास मेथा यांच्या भाषणातील वाक्याचे भाषांतर “ व्हाईसरॉयसाहेबांची मेंदूवर कर वसविण्याची योजना ” असे एका दैनिकात प्रसिद्ध झाले!

काही खुणगाठी मनाशी बांधाव्यात

भाषाव्यवहाराकडे दुर्लक्ष होण्याची कोणती कोटो वृत्तपत्रांनी प्रसंगी गाठली हे नमूद करणे एवढेच ही आणि ह्यापुढची उदाहरणे सांगण्याचे उद्दिष्ट आहे. इंग्रजी न समजल्यामुळे नाना चुका आम्ही करतो आणि काही इंग्रजीच्या परिणामांतून आलेल्या वैधळेपणामुळेही करतो. “ तुम्ही जा ” किंवा “ तुम्ही जायला हरकत नाही ” असे साधे मराठी न बोलता “ तुम्ही जाऊ शकता ” असे काही तरीच जर आपण धोळ तर त्यास काय म्हणायचे? त्याच चालीवर “ मी आत येऊ शकतो काय? ” असे मोठा सौजन्ययुक्त चेहरा करून कोणी विचारले तेव्हा त्यास “ ते तुझ्या तंगड्यांनाच विचार ” असे उत्तर मागे एका मराठीप्रेमी सदृशहस्थाने दिले होते. ‘ मी आत येऊ! ’ किंवा “ आत यायला मला परवानगी आहे ना? ” या साध्या मराठीसरणी विसरायच्या आणि कोठला तरीच “ शकतो ” चा प्रयोग करायचा! अशा वेळी त्यास सदृशहस्थाने राग आला तर त्याचे नवल मानायला नको. रोजची वृत्तपत्रे वाचताना आपल्यालाही किती तरी भाषा प्रयोग खटकतात, कित्येकांबद्दल राग येतो. काहीमुळे आपण मोकळेपणाने हसतोही. “ मॅग्नेटिक स्टोर्स ”चे भाषांतर एक दैनिक ओळीने दोनतीन दिवस “ चुंबनीय वादळे ”

असे देत होते. हा प्रकार अद्यापही कमी झालेला नाही. 'अमुक शाळेचा एस्. एम्. सी. चा परिणाम ५० टक्के लागला आहे.' असे कोणी मराठीमध्ये म्हणेल काय ? परंतु तेही अलीकडेच छापून प्रकाशित झालेले वाचावयास मिळाले.

काही शब्दप्रयोग, काही नावे आणि काही विशिष्ट ध्वनिसंकेत लक्षात घेऊनच उच्चारणाची व लिहायची असतात. हे लक्षात घेतले जात नाही. नावांचे उच्चारण व लेखन वाचकांच्या मनावर जसे ठसलेले असेल तसेच व्हावयास पाहिजे. तेथे भाषा-शुद्धीचा अथवा राजकीय मतांचा संबंध येऊ नये. सेनापती वापटांच्या निधनानंतरच्या अप्रलेखात एका काँग्रेसवादी दैनिकाने लिहिले, "ते (वापट) परदेशी उच्च शिक्षणासाठी गेले. तेथे श्रीयुत तात्यासाहेव सावरकर यांचा त्यांचा स्नेह जमला!" हे वाक्य तीन पदव्या असलेल्या एका सुशिक्षितास सावकाश वाचून दाखवून एकदम विचारले, "काय समजले?" तेव्हा तो म्हणाला, "हं, हं, सेनापती वापटांची स्वातंत्र्यवीर सावरकरांच्या भावाशी दोस्ती झाल्याचा हा काही तरी उल्लेख दिसतो! श्रीयुत तात्यासाहेव सावरकर या नामकरण-लेखनाचा तो त्या क्षणापुरता पहिला परिणाम होता! असाच प्रयोग आपण साहित्यसम्राट केळकरांचे नाव उच्चारताना करून बघा. त्यांना तात्याराव म्हटले तर ऐकणाऱ्याचा अथवा वाचकाचा क्षण अर्धा क्षण तरी घोटाळा होईलच. तेव्हा केळकर हे तात्यासाहेबच, सावरकर हे तात्यारावच आणि वापट हे नुसते तात्याच! थोडे इकडचे तिकडे कोणत्याही कारणाने केले की व्यक्तिविषयक समजूत पटण्यात अल्पसा व्यत्यय येणार हे लक्षात घेतले पाहिजे. रोजच्या रोज नानाविध लेखन करणाऱ्यांनी अशा वारकाव्यासंबंधीच्या काही खुणगाठी मनाशी वांधाव्या लागतात. युरोप-अमेरिकेतील दैनिकांमध्ये नावे, शब्द, पदव्या, लघुरूपे, ग्रामनामे आणि विशिष्ट भाषाप्रयोग ठराविकच कसे करावयाचे हे ठरवून देणाऱ्या छोट्या पुस्तिका एकेका वृत्तपत्राने आपापल्या परंपरेप्रमाणे तयार केलेल्या असतात. या पुस्तिकेस "स्टाइल बुक" म्हणतात. संपादक-मंडळातील प्रत्येक बटाकास या पुस्तिकेची एकेक प्रत दिलेली असते. "स्टाइल बुक" चा वापर आवर्जून केला जातो. त्यामुळे विशिष्ट बुका हमखास टळतात. आपल्या वृत्तपत्रांमध्ये अशी काही तरतूद व्हावयास पाहिजे. तशी ती व्हावयाची तर तिचे महत्त्व संबंधित पत्रकारांना पटले पाहिजे. निर्दोष लेखनाचा प्रयत्न सतत करीत राहण्याची आवड आणि एक प्रकारची पोटतिडीक त्यांस वाटली पाहिजे.

एकका शब्दाचा नेमका अर्थ

पत्रकारांच्या काही संस्था आहेत "मराठी पत्रकार परिषद", "श्रमिक पत्रकार संघटना" अशांसारखी त्यांची नावे आहेत. त्यातील पत्रकार-परिषद हे नाव पत्रकारांच्या संमेलनास, अधिवेशनास अनुलक्षूनच वापरले जाते - जावयास हवे. परंतु आजकाल गंमत अशी होत आहे की, पत्रकारांनी घेतलेल्या कोणाच्याही

मुलाखतीस अनुलक्षून “ पत्रकार परिषद ” हा शब्दप्रयोग सर्रास केला जातो. मुख्य मंत्र्यांची पत्रकार परिषद, जिल्हाधिकाऱ्यांची पत्रकार परिषद, शंकराचार्यांची पत्रकार परिषद, अमुक तमुक नटीची पत्रकार परिषद, पोलिसप्रमुखांची पत्रकार परिषद — अशा प्रकारे आपल्या संस्थेचे नावच पत्रकार हरवून बसतील तर...

मुंबईत अलीकडे, लेखन करणाऱ्या स्त्रियांसाठी “ इंदु साक्कीकर कथास्पर्धा ” दरसाल होत आहे. स्पर्धेचे यंदाचे तिसरे किंवा चौथे वर्ष होते. प्रत्येक वर्षी या स्पर्धेसाठी “ स्त्री-लेखिका ” ना आवाहन केले जात आहे. पारितोषिक-वितरण प्रसंग नामवंतांच्या तोंडूनही “ स्त्री-लेखिका ” हाच शब्दप्रयोग आणि त्यासंबंधीच्या वृत्तपत्रीय वृत्तांतातही स्त्री-लेखिकाच ! “ विदुषी ” हा संस्कृत शब्द वापरण्याऐवजी “ विद्वान स्त्री ” असे मराठीत म्हणावे असे एकीकडे डॉ. कोलते सांगत असतानाही स्त्री-लेखिका शब्दप्रयोगावद्दल “ स्त्रियांचे ” अथवा (म्हणायचेच झाले तर) “ पुरुष-लेखक-लेखिकांचे ” काहीच कसे म्हणणे नाही ? एक वेळ स्त्री-लेखक म्हणा, किंवा लेखिका शब्द टाळावयाचाच असेल तर “ लेखन करणाऱ्या स्त्रिया ” काही म्हणा, परंतु स्त्री-लेखिका हा प्रकार बंद करा, असे सांगण्याची वेळ आली आहे. याउपरही स्त्री-लेखिका म्हटले जाईल तर सदर अथवा तःसम इतर स्पर्धा “ स्त्री ” मासिकात लेखन करणाऱ्या स्त्रियांसाठीच आहे असे मानले जाईल !

पत्रकारांना कित्येक भाषाविषयक इष्ट प्रथा व संकेत प्रस्थापित करता येतील. मराठीत सध्या ‘ शास्त्र ’ हा शब्द भाषाविज्ञान, समाजविज्ञान आणि सायन्स ह्या दोहोंसाठी वापरला जातो. अनेक शास्त्रांच्या आणि विज्ञानांच्या सर्वांगीण अभ्यासाच्या दिवसांत आता एकेका शब्दास त्याचा असा नेमका अर्थ करून दिला पाहिजे.

“ डीव्हॅल्युएशन ऑफ द रुपी ” यासाठी रुपयाचे “ अवमूल्यन ” का “ अवमूलन ” म्हणायचे ? का “ अवोमूल्यन ” सारखा तिसरा शब्द काढायचा ? हे ठरविणे अवघड व्हावयास नको. मात्र “ अवमूलन हा शब्द संस्कृत व्याकरणदृष्ट्या बरोबर आहे ” असे म्हणण्यासारखा उफराटा आप्रहू कोणी करू नये. संस्कृत व्याकरणविदांनी “ अवमूलन ” हा शब्द अशुद्ध व निरर्थक असल्याचे केव्हाच सांगून टाकले; तरीही एखादे प्रतिष्ठित पत्र तेवढे त्या शब्दास चिकटून राहते आणि इतर पत्रे अन्य दोन शब्दांचा उपयोग करीत राहतात तेव्हा स्थिर काहीच होत नाही. पत्रकार-परिषदांच्या अधिवेशनांसारख्या ठिकाणी या वादग्रस्त बाबींचा निवाडा का केला जाऊ नये ?

गुळगुळीत वनण्यामुळे ज्यांच्यावद्दल चटकन काही लक्षात येत नाही अशी आणखी काही उदाहरणे सांगता येतील. वृत्तपत्रांत येणारी सामान्यतः कंणतीही निधनवार्ता वाचा. “ निधनसमयी त्यांचे वय ९५ वर्षांचे होते ” असे म्हटलेले

असते. या वाक्यातील ' वय ... वर्षांचे ' होते हा शब्दप्रयोग बोलण्याच्या घाटणीतला म्हणून दुर्लक्षिला तरी निधनसमयी अमुक वय असल्याचा निर्देश करणे टाळल्यास बरे नाही का? त्याऐवजी " ते ९५ वर्षांचे होते " हे अधिक बरे दिसावे. यामध्ये अलग केलेला " समय " शब्द प्रत्यक्षतः मृत्युप्रसंगी कोण हजर होते हे सांगण्यासाठी वापरला जावा हे सांगण्यात तसे म्हटल्यास नवे काहीच नाही. कारण, वृत्तपत्रे तो तसा वापरतातही. " निधनसमयी त्यांच्याजवळ त्यांचा एकुलता एक मुलगा व नातवंडे होती. " अशासारखा जे कोणी हजर असतील त्यांचा उल्लेखही केला जातो. म्हणूनच असे म्हणावेसे वाटते की, " समय " शब्दाचा उपयोग वयनिर्देशासाठी करावयाचा नाही आणि संनिध असलेल्यांसाठीच करायचा असे काही ठरवून टाकले तर ?

मध्येच काही खटकू नये

सामान्यतः असे पाहायचे की नव्याने वाचायला शिकलेल्यांपासून भाषा-विषयक विचार काही एका दिशेने केलेल्या जाणकारांपर्यंत कोणासही वृत्तपत्राचे वाचन करताना मध्ये मध्येच काही खटकणार नाही. आंबेमोहोर तांदळाच्या स्वादिष्ट भाताच्या घासात एकदम खडा लागावा तशी कित्येकदा वृत्तपत्रवाचकांची अवस्था होते. अतिशय सरस व गोड दूध असावे परंतु ते गळक्या अथवा फुटक्या खापरतून पिण्यासाठी दिले जावे तसे किती तरी अप्रलेखांच्या अथवा चूपलेखांच्या (फीचर्सच्या) वाचनाच्या वेळी वाटत राहते. व्याकरणाचे साधे नियम धुडकावण्याने लिहिणाऱ्यास कोणता आनंद लाभतो कोण जाणे ! जपानमधील गैषागृहात आमचा अस्सल पुणेरी माणूस जातो आणि तेथील वर्णन लेखनात करताना म्हणतो " एकीहून एक सरस अशा त्या सुंदऱ्या " ... परीचे अनेकवचन पऱ्या होईल, पण सुंदरी कितीही असल्या तरी त्या सुंदरीच. " शिक्षकिणींना वाईट वागणूक " - शिक्षकीण म्हटले की नायकीणसारखा शब्द उगीचच आठवतो - तेव्हा " शिक्षिका " हा रूढ शब्दच वापरला पाहिजे. श्रोत्यांच्या अथवा वाचकांच्या मनात प्रसन्नता उत्पन्न करणे हाही शब्दांच्या समर्पक योजनेचा एक अपेक्षित परिणाम असतो. तो परिणाम अथवा प्रभाव सहजपणे साधता तेव्हाच येतो की जेव्हा आपापल्या नवनवीन अर्थच्छटांनी नानाविध शब्द व्यवहारात प्रचलित केले जातात. शब्दांचा हा प्रभाव जसजसा संपुष्टात येतो तसतसा त्यांचा विशिष्ट अर्थाने होणारा उपयोग शबल होत जातो व शेवटी तो बंदही होतो आणि विशिष्ट अर्थाचा विशिष्ट शब्दाचा उपयोगही केवळ अमुक एका काळातील वाङ्मयीन ठेव ठरते. समाजाच्या स्थितीत कालावधीने अंतर पडते तेव्हाही कित्येक शब्दांचे प्रयोजनच एकप्रकारे संपुष्टात येते. डॉ. माधवराव पटवर्धन म्हणत की उपनयनाचा संस्कार पूर्णपणे लोपला की, " मुंज ", " जानवे " हे शब्द आपोआप लुप्त होतील; " लंगोटी " हा शब्द मात्र तिच्या गरजेमुळे टिकून राहील !

वृत्तपत्रांच्या अग्रलेखांची भाषा आता पूर्वाश्रितकी संस्कृतप्रचुर नसेल, परंतु वाचकाचे चित्त भाषेने वेधून घेणारे फार थोडे अग्रलेख प्रसिद्ध होतात. आधीच वातम्यांच्या मानाने अग्रलेखास कमी वाचक लाभतात आणि तेही विचारे चमत्कारिक अथवा घोटाळ्याच्या वाक्यप्रयोगांमुळे कित्येकदा बुचकळ्यात पडतात. कित्येकदा अग्रलेख-लेखकास काय म्हणायचे आहे, काय सूचित करावयाचे आहे ते वाचकास कळते. परंतु त्या छोटयाशा म्हणण्याखातर उगीचच गुंतागुंतीच्या वाक्यांची उतरंड लावली जाते. कशातून काहीही काढून दाखविले जाते. वाक्यरचनेत व्याकरणाचा तर काही वेळा पत्ताही नसतो. देशातील अराजकसदृश परिस्थितीचा धोका वृत्तपत्रांनाही कसा अनुभवावा लागत आहे हे सांगताना एका दैनिकाने एका परिच्छेदाच्या प्रारंभीच म्हटले आहे.....“ही स्थिती या देशात यावयास नको असेल, व्यक्तीला आपले स्वातंत्र्य हवे असे वाटत असेल तर त्या स्वातंत्र्याचा खरा रक्षक आणि नाना तऱ्हांनी विचाराची साधने उपलब्ध करून जनतेचे विचारस्वातंत्र्य शक्य करून देणारे वृत्तपत्र हे सर्वांत प्रभावी साधन आहे. परंतु हा उपदेश केवळ जनतेला करून भागणार नाही.....” इ. इ. दुसऱ्या एका दैनिकाने तात्या वापटांसंबंधीच्या मृत्युलेखात म्हटले आहे, “.....डॉक्टर श्री. व्यं. केतकर यांच्या ज्ञानक्रोशातही त्यांनी काम करून ज्ञानाच्या खोलीतही आपली अगाधता आहे हे लोकांच्या प्रत्ययास आणून दिले.”

भाषा ‘अखंड सौभाग्यवती’ नको

लिहिण्याच्या भरात आणि “रात्रंदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग”, अशा कायमच्या अवस्थेमुळे असे काही वचनित प्रसंगी दैनिकात आले तर आपण ते क्षम्य मानू. परंतु तुलनेने ज्यामधील मजकुराच्या लेखनास व संपादनास थोडा अधिक वेळ मिळतो त्या साप्ताहिकात किंवा अन्य नियतकालिकात भाषाज्ञानाची प्रसंगी अशीच अगाधता व्यक्त होते की आपण थक्क होऊन जावे! एका नामांकित साप्ताहिकातील वाचकप्रिय प्रमुख सदरात प्रारंभीच असा मजकूर आहे...“कशी काय गेली दिवाळी मंडळी? खंडित भारतात सौभाग्याने जन्म पावलेल्या ज्या मुली प्रथमच अखंड सौभाग्यवती झाल्या असतील त्यांचे थंदा पहिलेच दिवाळसण झाले असतील. दिवाळसण करून जावयाला खूप करताना त्यांच्या वडिलांच्या तोंडाला कदाचित्त दम आला असेल! परंतु इतरांना दिवाळी ठीक जायला काहीच हरकत नाही” इ. इ. हेही लेखन अनवधानाने झालेले म्हणून सोडून घ्यायचे काय? “अखंड सौभाग्यवती” चा आजवर रूढ असलेला अर्थ लेखकास माहीत नाही असे समजायचे का त्याने तो शब्दप्रयोग मुद्दामच केला आहे असे मानायचे? येथे माधवराव पटवर्धनांचे एक भाषण आठवते. त्यांनी आपल्या भाषाशुद्धीची भूमिका मांडून समारोप करताना म्हटले होते. “भाषाशुद्धी हा शब्द वापरला की काही लोकांना आता

सोवळे ओवळे माजणार अशी भीती वाटते. त्यांना ज्या सोवळ्या-ओवळ्याची चिंता वाटते ते आमच्याजवळ नाही. मराठी भाषेला आम्हांला “ सोवळी ” करावयाची नाही असे आश्वासन आम्ही देतो. परंतु ती “ अखंड सौभाग्यवती ” झालेलीही आम्हांला पाहावणार नाही. उद्या भाषेतून “ सोवळी करणे ” ह्या शब्दप्रयोगाची मुंज, जानवे या शब्दांसारखीच गत होईल. ती अवस्थाच नष्ट झाल्यावर शब्दप्रयोगाचा उपयोग तरी कशासाठी होणार ? परंतु “ अखंड सौभाग्यवती ” हा शब्दप्रयोग मात्र भाषेत कायम होऊन राहणार !” मात्र त्याचा वरील उताऱ्यातल्यासारखा उपयोग १९४७ नंतर जन्म झालेल्या मुलींच्या नुकत्याच झालेल्या विवाहाच्या अनुषंगाने केला जाईल असे कधी कोणी सांगितले तर ते विश्वासाई वाटले असते काय ?

पद्धतशीर योजना आखावी

आगरकर, टिळक, हरिभाऊ आपटे, केळकर, खाडिलकर या सर्वांनी आपली लेखणी वृत्तपत्रांच्या कामात झिजवली आणि मराठी भाषा त्यांनी संपन्न व समृद्ध केली. मराठीतील कित्येक नामवंत साहित्यिकांनी लेखणीच्या कौशल्याचे पहिले धडे वृत्तपत्रांच्या आखाड्यातच घेतले. रोजच्या रोज अनेक विषयांचा खल करावा लागत असल्यामुळे वृत्तपत्रांच्या संपादकवर्गाला एकेक विषयास नीट गवसणी घालण्याइतकी भाषा संपन्न व सज्ज ठेवावी लागते. साहजिकच यातून भाषेचे ऐश्वर्य वाढते. परंतु, भाषेकडे थोडेसेही दुर्लक्ष झाल्यास, प्रसंगी अनर्थांच्या कब्जावरून लोढून दिल्यासारखी अवस्था होऊन जाते.

संस्कृतमधून शब्द वा त्यांचे प्रत्यय घेण्याने किंवा इंग्रजी धर्तीची वाक्यरचना करीत राहण्याने भाषा कधीही संपन्न होणार नाही हे आतांच्या काळात तरी पत्रकारांनी लक्षात घ्यावेच. आज मराठीमध्ये ४० हून अधिक दैनिके प्रकाशित होतात व त्या सान्यांचा मिळून खप सहा लक्षांहून अधिक आहे. सरासरीने दैनिकाचा एक अंक नऊ-दहा वाचक वाचताना असे म्हटले तरी रोजच्या रोज ५० ते ६० लक्ष लोकांचे हात वृत्तपत्रांना लागतात व त्यांच्या नजरा त्यांवरून फिरतात. मराठीतील साप्ताहिके, मासिके व अन्य कालिके अशी एकूण संख्या ५००च्या घरात जाते. यातील वार्षिके, षाण्मासिके, त्रैमासिके, मासिके, पाक्षिके, एवढी सगळी वगळली आणि दैनिकांपासून साप्ताहिकांपर्यंतच्या कालिकांनाच वृत्तपत्र संबोधले तरी त्यांचा केवढा मोठा पसारा व प्रभाव मराठी मुलखात आज नांदत आहे त्याचा विचार केला पाहिजे. आपला देश स्वतंत्र झाल्यानंतर सामान्य माणसाचाही लोकशाहीमधील सहभाग वाढला आहे. शासकीय व्यवहाराच्या कक्षा राज्यकर्त्यांनी कारभाराची भाषा म्हणून मराठीचा अंगीकार केल्यामुळे किती तरी रुंदावल्या आहेत. गेल्या वीस वर्षांत तरी लोकजीवन सर्वच अंगांनी ढवळून निघत आहे. साक्षरतेचे प्रमाण व वाचनाचे वेड समाजात रोज वाढत आहे. एक प्रकारे, सामाजिक जीवन चैतन्यशाली व जिवंत

झाले आहे. वाहने, रेडिओ, बोलके चित्रपट आणि नियतकालिके-वृत्तपत्रे यांमुळे भाषाव्यवहार खूपच वाढला आहे. आता इंग्रजीच्या आश्रयाने किंवा अरबी-फारशीच्या साहाय्याने शब्दनिर्मिती करण्यापेक्षा लोकांच्या ज्या अनेक बोलभाषा आहेत त्यांच्याकडे धाव घेणे सोपे व आवश्यक झाले आहे. बोलींचा अभ्यास स्वतंत्रपणे जसा व्हावा तसाच तो प्रमाणभाषा समृद्ध करण्याच्या इराद्यानेही व्हावा. रोजच्या रोज ज्यांना भाषाव्यवहार मुद्रित स्वरूपात प्रकट करावयाचा असतो त्यांना या कामी पद्धतशीर योजना आखून कल्पकतेने पुढे कार्य करता येईल. निरनिराळ्या बोलींमधील निवडक शब्द मराठी लेखनात विचारपूर्वक योजून त्यांना सर्वमान्यता मिळवून देण्याच्या अनुषंगाने कांही वर्षांपूर्वी श्री. अ. का. प्रियोत्कर यांनी, रत्नागिरी येथील “ वलवन्त ” साप्ताहिकाच्या संपादकांस चिठ्ठापावनी बोलीतील कथा, शब्द, गाणी, म्हणी मिळवून ते साहित्य मधून मधून प्रसिद्ध करण्याची विनंती केली होती. मराठी मुलखातील निरनिराळ्या सर्वच बोलींचा त्या त्या भागातील नियतकालिकांनी असा काही विचार केला तर भाषासमृद्धीचा राजमार्गच खुला झाल्यासारखा होईल आणि स्व-भाषेचे खऱ्या अर्थाने मराठपण वाढेल. मग मराठीचे संस्कृतीकरण अथवा इंग्रजीकरण होत असल्याबद्दलच्या तकारी कोठल्या कोठे नाहीशा होऊन जातील.

लोकजीवनाचा जोम आणि जिव्हाळा

सर्वकाळ बोलण्याचे साधन असणारी भाषा वृत्तपत्रे अधिक परिणामकारक आणि कार्यक्षम बनवू शकतात त्याचप्रमाणे, लेखनिविष्ट होण्याने बंदिस्त बनणारी प्रमाणभाषाही वृत्तपत्रांमुळेच ठाम व ठसठशीत होऊ शकते. मनोगत नेमके व सोपेपणाने व्यक्त होण्यातच या उभय भाषिक विकासांचा प्रत्यय आला पाहिजे. आजच्या माणसाचा एकूण उद्योग वाढलेला असल्याने बोलण्याचा व्यवहार साहजिक पूर्वाच्या किती तरी पटीने अवाढव्य झाला आहे. मात्र आजचा माणूस म्हणजे शहरातील सुशिक्षित पांढरपेशा नव्हे. आजचा माणूस खरा नानाविध व्यावसायिकांत, दूरवर पसरलेल्या ग्रामीण समाजात आहे. वंगालमध्ये जाताना न्यायमूर्ती रानडे यांनी वंगाली भाषा शिकविण्यासाठी कोणाही भाषाविदाची नेमणूक केली नाही तर दाढी करण्यासाठी रोज येणाऱ्या न्हाव्याकडून त्यास रोज तास तास वसवून घेऊन त्यांनी वंगालीचे पाठ घेतल्याचे रमाबाई रानडे यांनी आपल्या आठवणींमध्ये नमूद करून ठेवले आहे. त्याचे मर्म आता कोणाच्याही लक्षात येईल. बहुजनसमाजाच्या जीवनाचा जोम आणि जिव्हाळा भाषेत जसजसा भिनेल तसतशी तिची गोडी वाढलागेल. भाषेतील हरएक तऱ्हेच्या गोडीशी पत्रकारांचे व लेखकांचे तादात्म्य अपेक्षित आहे. तरच बहुजनसमाजात आजवर साहजिकपणे निद्रित व अव्यक्त असलेला प्रसाद जागृत होईल.

मात्र वृत्तपत्रांच्या द्वारा भाषाव्यवहार करणाऱ्यांनी आपली जबाबदारी नेमकी ओळखली पाहिजे. वृत्तपत्र-संपादकत्वाचे स्थान हे विक्रमादित्याच्या सिंहासनासारखे आहे. त्या सिंहासनास न्यायाची प्रतिष्ठा प्राप्त झाली होती. त्यावर पाय ठेवणाऱ्या राजाला ते एकच नेमका प्रश्न विचारी - तो असा. "तू या सिंहासनावर चढतो आहेस पण तुझे मन न्यायदान करण्यास शुद्ध व समर्थ आहे काय?" तसाच प्रश्न पत्रकारालाही विचारला जाईल, "तू या सिंहासनावर चढला आहेस खरा, पण माहिती प्रसृत करण्याचे व मतप्रदर्शनाचे जे एकमेव साधन भाषेच्या रूपाने तुझ्या हाती आलेले आहे त्याच्या विकसनशील स्वरूपाची तुला पुरती ओळख आहे का?"

भाषादूषणाची उदाहरणे देताना येथे मुद्दामच कोणत्याही वृत्तपत्राचे नाव घेतले नाही. त्याचे मुख्य कारण हे की कोणावरही आपण कसलाच शिक्का मारू नये. कारण रोज जन्म पावण्याचे दैनिक वृत्तपत्राचे सामर्थ्य अनन्यसाधारण आहे. त्यास रोजच्या रोज दुरुस्त होण्यास वाव असतो. पाठीचा कणा ताठ असल्याने माणसास खंबीरपणा वाटतो. वृत्तपत्रव्यवहाराला भाषिक जाणिवेच्या कण्याची आवश्यकता आहे. त्या-संबंधीची तोंडओळख येथे पत्रकाराच्या आत्मनिरीक्षणाच्या भूमिकेमधून करून दिली आहे.

— दि. के. वेडेकर

भाषा ही नुसती सोय किंवा साधन नाही. व्यक्तीच्या आणि समूहाच्या मनो-व्यापारांचा तो आरसा आहे. तोही निर्जाव आरसा नाही. भाषेमध्ये सामर्थ्य आहे. मनोव्यापारांना प्रकट करतानाच त्यांना आकार व वळण देण्याची शक्ती भाषेत आहे.

भाषेवद्दल आपल्याला प्रेम असतेच, शिवाय एक पूज्यभाव असतो तो या सामर्थ्याच्या जाणीवेमुळे. वाणीला देवता मानले गेले ते या खोल भावनेमुळे. “ बोलत तैसा चाले, त्याची वंदावी पाउले ” या तुकारामाच्या वचनात असे गर्भित आहे की आपण बोलतो कसे यावद्दल माणसे जागरूक असतात; पण वागण्यावद्दल तेवढी जागरूक नसतात. तेव्हा बोलण्याप्रमाणे वागेल तो संतच होईल.

भाषेवद्दल प्रेम, आदर व पूज्यभाव ठेवून तिच्या शुद्धतेवद्दल व शुचितेवद्दल काळजी घेतली जाते. मनाच्या शुद्धतेवद्दल व देहाच्या स्वच्छतेवद्दल माणूस काळजी घेतो. त्याहूनही जास्त आस्था भाषेच्या शुद्धतेवद्दल आपण घेतो. ही गोष्ट चांगलीच आहे. पण यामुळे कधी कधी असे विपरीत घडते की भाषेच्या शुद्धतेचा, गोडव्याचा व सभ्यपणाचा वुरखा घेऊन मनाची मलिनता व दुष्टपणा लपविला जातो. भाषा आणि प्रत्यक्ष मनोव्यापार व वर्तन यातील जिव्हाळ्याचे नाते तोडून राहिलेली नुसती भाषेची

शुद्धता म्हणूनच फसवी ठरते हा धोका मनात वागविला पाहिजे. आणि तरी भाषेच्या शुद्धतेवद्दल आस्था वाळगिली पाहिजे.

भाषेची परिवर्तनशीलता

भाषेच्या शुद्धतेची काळजी घेतानाच तिच्या परिवर्तनशील स्वभावाचे भान आपण ठेवले पाहिजे. साचलेले पाणी कुजते व वाहते पाणी चांगले राहते, त्याप्रमाणे स्वतःला कोंडून घेणारी भाषा जड होते आणि वाढत्या भाषेचे सामर्थ्य वाढत जाते. आज संपन्न असलेल्या भाषा वाढत्या भाषा आहेत; उलट, ज्या भाषा समाजाच्या मनोव्यापारांपासून विलग झाल्या त्यांचे आंतरिक सामर्थ्य खुंटलेले दिसते. अशा खुंटलेल्या भाषेत निर्माण झालेले साहित्य धार्मिक प्रभावामुळे पवित्र मानले जाईल, पण ती भाषा मात्र मृतप्राय ठरेल. वैदिक संस्कृत ही भाषा अशी आहे. वेदांचे पावित्र्य तेवढे टिकून आहे. मोहोजोदरोची भाषा नुवती मृतपाय नसून मृतच आहे.

शुद्धता व परिवर्तनशीलता या दोन गोष्टी सुसंवादी आहेत का? वाढत्या भाषेचे निरीक्षण केले तर असे म्हणावे लागेल की, केवळ शुद्धता व केवळ परिवर्तनशीलता या अतिरेकांना टाळून मध्यम व साक्षेपी मार्गाने भाषा वाढव जाते व या वाढीमुळे तिच्या शुद्धतेला व सामर्थ्याला धक्का पोचत नाही. उलट पक्षी, या दोन्ही अतिरेकांमुळे भाषेची शुद्धता, लवचिकपणा व सामर्थ्य क्षीण होते.

या प्रास्ताविक भूमिकेच्या आधारेने यापुढे भाषेतील निषिद्धतेच्या प्रश्नाचा विचार करावयाचा आहे. प्रथम एकंदर भाषेच्या दृष्टीने व नंतर ललित साहित्यातील भाषेच्या संदर्भात हा विचार करावा लागेल.

निषिद्धतेची गरज

व्यक्तीला आणि समूहाला काही सवयी पत्करून जगणे सोपे असते, या सवयींना आपण संकेत म्हणतो. संस्कार लाभलेला माणूस सुसंस्कृत असतो असे आपण मानतो, यातही सवयी व संकेत यांचे पालन करण्याचे महत्त्व मानलेले असते. वागणे, बोलणे आणि विचार करणे या सर्व बाबतींत आपण विधिनिषेध पाळतो. अमूक वेळी, अमूक जागा अमूक गोष्टी करणे किंवा बोलणे चांगले, व तमूक गोष्ट करणे किंवा बोलणे वाईट असा संकेत मानला जातो.

मनोव्यापारांचे स्वातंत्र्य मानून देखील विधिनिषेधाच्या मर्यादा मानाव्या लागतात. मन "अचपळ" आहे एवढेच एक तत्त्व उराशी धरून कोणी वागू म्हणेल तर त्याचे वागणे इतरांना तापदायक होईलच, पण स्वतः तोही नीट वागू शकणार नाही. भाषेच्या बाबतीत हा अनुभव अगदी सहज दिसू शकेल. भाषेचे विधिनिषेध न पाळणारा माणूस त्या भाषेचा वापरच करू शकणार नाही; इतरांनाही त्याचे

बोलणे समजणार नाही. भाषेप्रमाणे इतर सर्वच मानवी व्यवहारांत विधिनिषेधाच्या मर्यादा ह्या उपकारक ठरतात. अपायकारक बंधने ठरत नाहीत.

मानवी मनाची प्रकृती प्रेरक व निरोधक अशा दुहेरी शक्तींच्या समन्वयाने बनलेली आहे. हे तत्त्व विधिनिषेधाच्या बाबतीत लक्षात ठेवावे लागते. मनाचा कोणताही अनुभव, किंवा व्यापार, हा 'कोरा' असत नाही. अनुभव ललित असो की विमर्शात्मक असो त्यात प्रेरक व निरोधक अशा घटकांचा समतोल असतोच. मनाचे व्यापार विकल्पात्मक, म्हणजे अमूक हवे, तमूक नको अशा निवडीनुसार असतात. अशा निवडीनंतर मनाचा संकल्प होतो. म्हणजे निवडलेल्या गोष्टीचा स्वीकार निश्चित होतो. भाषेच्या बाबतीत मनाचा हा व्यापार आपण सवयीने, नकळत व सहजपणे करीत असतो. आपल्या मायबोलीत बोलताना आपण सहज 'शुद्ध' बोलतो; पण या सहजतेत विधिनिषेधांचे अवधान पक्के असते.

भाषेतील निषिद्धतेचे प्रकार

भाषिक मनोव्यापारात निषिद्धतेचा संकेत येतो तो इतर मनोव्यापारांच्या संदर्भानेच येतो. मनाला वांच्छनीय वाटणाऱ्या काही प्रवृत्तींचा निरोध माणसाला इष्ट वाटतो. या प्रवृत्तींना माणूस सर्वस्वी त्याज्य समजत नाही. पण काही प्रसंगी त्याज्य व निषिद्ध समजतो; किंवा एखादी प्रवृत्ती जितकी इष्ट, लोभावगारी व आकर्षक असेल तितका तिचा निषेधही तीव्र असतो. आकर्षण व भय यांचा एकत्र अनुभव मन घेते व भयाच्या पोटी निषेधाला धार येते. सुरताला आपण मंगल मानतो, सर्व रतींमध्ये स्त्रीपुरुषांच्या रतीला सुरत असे नाव देऊन गौरवितो. पण या सुरताचे माणसाला भयही वाटते व म्हणून सुरतासंबंधीचे निषेध फार तीव्र असतात. हाच न्याय निषेधांच्या सौम्य व तीव्र संकेतांवद्दल सांगता येईल.

आता, भाषिक व्यापारात मानले गेलेले निषेध किती प्रकारचे असे शकतात ते पाहू. निषेधांचे पुढील प्रकार संभवतात :

- (१) भाषेतील स्वगत निषेध
- (२) यातु-संबद्ध निषेध
- (३) सुरत-संबद्ध निषेध
- (४) परभाषा-संबद्ध निषेध
- (५) स्तरीय निषेध
- (६) समूहांश-संबद्ध निषेध

या सर्व निषेधांच्या बाबतीत असे म्हणता येईल की निषेध स्थलकालसापेक्ष असतो; केवळ निषेध नसतो. उदाहरणार्थ, सुरताविषयी किंवा सुरतांगाविषयी शब्द

किंवा वाक्ये भाषेत निषिद्ध मानलेली नसतात, शब्दकोशातून असे शब्द असतात आणि वैयकीय व मानसशास्त्रीय ग्रंथांतून शब्द, वाक्ये व वर्णने असतात. निषेध मानला जातो तो ललित किंवा विमर्शात्मक लेखनात व संभाषणात. मग त्यातही स्थलकालपरत्वे अपवाद मानले जातात. सारांश, सर्व निषेध भाषेच्या विशिष्ट उपयो-जनेपुरतेच मर्यादित असतात; ते शब्दांना संदर्भनिरपेक्ष तऱ्हेने लावले जात नाहीत.

आता, वरील निषेध-प्रकारांचे स्पष्टीकरण करू :

भाषेतील स्वगत निषेध

हे तिच्या रचनेचे उल्लंघन करण्यावद्दलचे असतात. “ राम गेली ”, “ राम चांगली आहे ” अशी वाक्ये निषिद्ध मानली जातात. “ चांगला ” व “ चांगली ” अशी विशेषणाची रूपे लिंगभेदपरत्वे करणे मराठीत आवश्यक मानले आहे, म्हणून ही निषिद्धता. बंगालीत ही रूपे होत नाहीत, तेव्हा त्या भाषेच्या रचनेत हा निषेध संभवत नाही. सारांश, व्याकरणदृष्ट्या हे स्वगत निषेध आहेत. इतर संदर्भांतले निषेध मानून हे निषेध मानले गेलेले नसतात. शुद्ध कसे बोलावे व शुद्ध कसे लिहावे हे व्याकरण शिकल्याने कळते. या विधानात अभिप्रेत असलेली भाषेची शुद्धता अशी स्वगत आहे. अर्थात ही शुद्धता मातृभाषा शिकताना आपण सहज प्राप्त करून घेतो व व्याकरण मुळीच माहीत नसताही माणसे शुद्ध रीतीने मायबोलीत बोलत राहतात. म्हणून स्वगत निषेधांचे उल्लंघन मातृभाषिकांकडून क्वचित होणारे व परभाषिकांकडून बहुधा होणारे असते. लहान मुलांच्या तोंडूनही भाषेतील स्वगत अशुद्धता घडते पण लवकरच ती सुधारली जाते.

यातुसंबद्ध निषेध

हा भाषेच्या परिसरात आंगुलक असतो. यातु म्हणजे वस्तूंच्या अंगी मानवाने कल्पिलेली पवित्रता आणि अपवित्रता; तसेच पवित्र किंवा अपवित्र गूढ सामर्थ्य. मंत्र हे भाषेतले शब्दच, पण त्यांना हे गूढ सामर्थ्य लाभले आहे, अशी श्रद्धा असते.

तेव्हा, वस्तू किंवा वस्तूंची नावे यांच्या बाबतीत यातुसंबद्ध निषेध उत्पन्न होतात ते या सामर्थ्याच्या आकर्षणामुळे व भयामुळे. ‘ वांगडी फुटणे ’ व ‘ वांगडी वाढविणे ’ या दोन शब्दप्रयोगात तसा भाषिक भेद नाही. पण ‘ वाढविणे ’ हा शब्द न वापरता ‘ फुटणे ’ हा शब्द सुवासिनीच्या वांगडीवद्दल वापरणे निषिद्ध मान जाते. ‘ वाढविणे ’ किंवा ‘ वाढणे ’ हा शब्द वापरण्याने समृद्धीचा उच्चार होतो व उच्चाराचा मंत्रसदृश यातुप्रेरित प्रभाव पडतो ही कल्पना या निषेधाच्या मागे आहे. अन्न वाढताना ‘ वाढणे ’ ही क्रिया होत नाही, ते घडते. पण भाषेचा संकेत असा झाला आहे की पानात वाढताना (शिजवलेले सर्वच) अन्न “ वाढणे ” युक्त असते.

निरोप घेताना माणूस 'येतो' म्हणतो व निरोप देणारा 'या' म्हणतो यातील सौजन्याचा व जिज्ञाह्याचा भाव शब्दांच्या मानलेल्या सामर्थ्यामुळे प्रकट होतो.

शब्दांच्या ठिकाणचे यातु सामर्थ्य लक्षात घेऊन 'सर्प' या शब्दाऐवजी 'जनावर' असा शब्द वापरला जातो. सर्प हा भयंकर प्राणी, म्हणून 'सर्प' हा शब्द वापरणे निषिद्ध मानले जाते. मृत्यूच्या भयामुळे मरणाचा उल्लेख असाच निषिद्ध मानला जातो व अमूक 'मेला' असे न म्हणता तो 'देवाघरी गेला', किंवा तुसताच 'गेला' असे म्हटले जाते.

या संदर्भात यातु-निषिद्धतेचा एक दुसरा पैलू भाषेत दिसून येतो. प्रत्यक्ष अशुभ किंवा संकट टाळण्यासाठी अशुभदर्शक शब्द वापरून विघ्नकारक शक्तीला शब्दाचा 'बळी' ठेऊन शांत करण्याचे तंत्र माणसे वापरतात. मुले वाचत नसलेली स्त्री नवस करून मुलगा झाला तर त्याचे नाव 'दगळ्या' किंवा 'धोंब्या' असे ठेवते. असे अभद्र नाव ठेवल्यामुळे मूल नसल्यासारखे आहे असे वाटून विघ्नकारक शक्तीची विनाशक दृष्टी त्या मुलाकडे जाणार नाही असा त्यात हेतू असतो. आपल्याला अत्यंत प्रिय असलेल्या व्यक्तीला संरक्षित ठेवण्याच्या या पद्धतीतून निषिद्ध शब्दांचा वापर मुद्दाम त्या व्यक्तीला उद्देशून केला जाण्याचा संभव असतो. वायकांच्या तोंडी 'मेल्यांनो!' असे उद्गार स्वतःच्या मुलांना उद्देशून येतात, त्यांच्या मागे ही प्रक्रिया संभवते. एरवी मृत्यूचा उल्लेख कटाक्षाने टाळला जातो आणि प्रिय व्यक्तींच्या वावणीत तो सहज, किंवाहुना कौतुकानेही केला जातो याचे हे रहस्य असावे.

यातुसंबद्ध निषिद्धतेच्या एका संदर्भात एका प्राचीनतम विधीचा व मंत्राचा उल्लेख करता येईल. यजुर्वेद संहितेमध्ये (वाजसेनीय-माध्यंदिन-शुक्ल) तेविसाव्या अध्यायात २० ते ३२ हे अश्वमेधाहुतीचे मंत्र अश्लील आहेत. ३२ व्या मंत्रात ह्या मंत्रांच्या अश्लीलतेमुळे आलेली अशुद्धता यज्ञाने धुतली जावी अशी प्रार्थना आहे. येथे अश्लीलतेची जाणोव असूनही हे मंत्र विविपूर्वक म्हटले जातात, याचे कारण येथे यातुसंबद्ध यज्ञविधी करावयाचा असतो. पुत्रप्राप्तीसाठी किंवा शेतजमिनीचा पिकाळपणा वाढविण्यासाठी केलेले अश्लील विधी, मांगल्यवृद्धीच्या दृष्टीने खोदलेली मिथुन शिल्पे इत्यादींचा विचार अशाच यातुसंबद्ध दृष्टीने केला म्हणजे प्राचीन वाङ्मय आणि आचार यांतील काही अश्लील भागाचा वास्तविक अर्थ ल.गू. शकतो. ही यातुसंबद्ध निषिद्धता सुरतापुरती मर्यादित नसून ती भाषेला फार मोठ्या प्रमाणात व्यापणारी आहे. एवढेच येथे निर्देशित करावयास हवे.

या पार्श्वभूमीवर कालिदासाने केलेले उभेचे वर्णन जरी नंतरच्या टीकाकारांनी आक्षेपार्ह मानले असले तरी त्याचे समर्थनही करता येईल. शिवशक्ति किंवा शिव-पार्वती यांच्या संदर्भात मिथुनभावाचे व सुरतांगाचे वर्णन करताना प्राचीनतम यातुपरंपरेचा आधार कालिदासाला वाटला असल्यास नवल नाही.

सुरत-संबद्ध निषिद्धता

आपल्या मानसिक व शारीरिक व्यापारांना पशुजीवनाच्या स्तरावरून अलग करण्याचा आणि वर नेण्याचा प्रयत्न माणसाने सतत केला आहे. यातच त्याचे मनुष्यत्व आहे. पण मानवाचे पशुत्व त्याला झुगाहून देता येत नाही; जितके ते अलग करावे तितके जास्तच ते त्रास पाहते. पशुत्वाला पार झुगाहून दिले आहे, अशा कल्पनेत माणूस दंग असतो. तेव्हा त्याला दुसरी जाणीव होते की पशुत्वाबरोबरच आपले मनुष्यत्वही आपण गमावले आहे.

अशा या द्वंद्वात माणसाचे मन सतत व्यग्र असते, याचा पुरावा सुरतविषयक भाषिक निषिद्धतेत सापडू शकतो. सर्व भाषांमध्ये अपशब्द आहेत व त्यापैकी पुष्कळसे सुरताशी संबद्ध आहेत. सुरताला मानवी स्तरावरून खाली ओढणारे हे अपशब्द असतात. सुरताच्या निषिद्ध, विकृत व पाशवी स्वरूपाचा त्यात निर्देश असतो. पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये या अपशब्दांनी स्त्रीची अवहेलना केलेली असते. क्षेत्रवीज कल्पनेचा आधार घेऊन पुढ्यालाही त्याच्या आईवरून हिणविलेले असते.

भाषेमध्ये सुरताला व सुरतागांना उल्लेखनीय मानलेले नाही, याचे वर एक कारण दर्शविले. तो उल्लेख अपशब्दासाठीच जणू काय राखला गेला! दुसरे एक कारण असे की निवृत्तिपार धर्मविचारांमुळे सुरताला भोग म्हणून हलके मानण्याची प्रवृत्ती दृढ झाली व भाषेत सुरताला निषिद्धता आली. याशिवाय तिसरेही एक कारण महत्त्वाचे आहे. सुरताला मंगल मानून देखील त्याला गोपनीय मानण्याची मानवी मनाची सहज प्रवृत्ती आहे. त्या प्रवृत्तीमुळे सुरताची किंवा सुरतांगाची वर्णने भाषा व्यवहारासारख्या सार्वजनिक उघड व्यवहारात टाळणे इष्ट मानले गेले.^१

अपशब्द म्हणून निषिद्ध मानलेले शब्द, भोगदर्शक म्हणून निषिद्ध मानलेले शब्द आणि गोपनीयतेसाठी मानलेली निषिद्धता, अशा तीन भिन्न कारणांनी सुरतसंबद्ध निषिद्धता भाषेत दृढ झालेली आहे. यांपैकी गोपनीयतेसाठी आलेली निषिद्धता सतत भाषेमध्ये राहिल; परंतु दुसऱ्या कारणासाठी (निवृत्तिप्रवण धर्मविचारांसाठी) मानलेली निषिद्धता युरोपीय साहित्यात क्षीण होत गेलेली दिसते. साहित्यातील अश्लीलता व तिचे कायद्याने नियमन करण्याचा प्रयत्न यासंबंधीच्या प्रश्नांचा विचार पुढे करू.

येथे सुरतसंबद्ध निषिद्धतेचा वेगळ्या एका संदर्भात थोडा विचार करता येईल. सुरताचे मानवी मनाला जे आकर्षण आहे त्याचा फायदा घेऊन बाजारी लंपट लेखन आज सर्व देशांतून विकले जात आहे. पोर्नोग्राफी सर्व भाषांच्या माध्यमांतून पसरत आहे. या लेखनात मानवी सुरताला केवळ पशूंच्या सुरताची अवकळा आणलेली

१. प्रा. स. रा. गाडगीळ, जीवशास्त्रीय सत्य आणि श्लीलाश्लील त्रिवेक, प्रतिष्ठान डिसेंबर १९६७.

दिसते. मुजाण अभिरुचीच्याच नव्हे तर साधी वाचनाची रुची असलेल्या माणसालाही या बाजारी लेखनाची किळस येते. तरी अशा लेखनाला तरुण, वृद्ध असा वाचकवर्ग लाभतोच. या पोर्नोग्राफीचा प्रश्न सामाजिक नियमनाचा व मानसिक आरोग्य-रक्षणाचा आहे. पण या प्रश्नाकडे लक्ष न देता साहित्यातील अश्लीलतेवर जास्त लक्ष केंद्रित केले जाते. परिणामतः पोर्नोग्राफीचा गंभीर सामाजिक प्रश्न मोकळाच वाजूला राहतो.

परभाषा-संबद्ध निषिद्धता

प्रत्येक भाषासमूहाचा परभाषिकांशी संबंध येतो. त्यामुळे परभाषेतील शब्द, आणि इतर भाषिक वैशिष्ट्ये, यांचा भाषेवर परिणाम होऊ लागतो. परभाषिक राज्यकर्ते असले तर हा परिणाम कसा होता याचा अनुभव फारशी व इंग्रजी भाषांच्या प्रभावा-मुळे आपल्याला आलेला आहेच.

राजकीय, सामाजिक व इतर कारणांमुळे परभाषेचे आक्रमण होऊ नये ही इच्छा उत्पन्न होते. याचे कारण, असे आक्रमण होऊ लागलेले असते व भाषेला परभाषेची 'ओढ' लागलेली असते अशा वेळी स्वभाषेच्या प्रेमाने व आदाराने परभाषेच्या शब्दांना निषिद्ध मानले जाऊ लागते. प्राण गेला तरी 'यावनी भाषा' वोलू नये, असा दंडक पूर्वी कोणी घातला होता. तर आधुनिक काळात इंग्रजी विरुद्ध तसा दंडक घातला जावा अशी भूमिका आहे.

परभाषेसंबंधीची ही भावना काही मर्यादितच राहते तोपर्यंत रास्त व व्यवहार्य असते. स्वभाषेला विरूप होऊ न देणे हे कर्तव्यच असते. परंतु, पुष्कळादा ही मर्यादा ओलांडून भाषिक 'शुद्धीकरणाची' भावना वळावते व तिचा अतिरेक होऊ शकतो. ज्ञानविस्ताराच्या गरजेसाठी स्वभाषेमध्ये परभाषिक शब्द आणणे ही कोणत्याही भाषेची गरज असते. इंग्रजीसारखी भाषाही परभाषेतून शब्द घेऊन समृद्ध बनली आहे. ग्रीक व लॅटिन, जर्मन व फ्रेंच, तसेच फारशी व हिंदी अशा भाषांतून इंग्रजीने शब्द घेतले आहेत. उलट, आजची इंग्रजी भाषा लॅटिन व ग्रीक या भाषांतील शब्दांनाही भलती प्रतिष्ठा न देता स्वतःचे स्वरूप टिकवीत आहे.

परभाषा-संबद्ध निषिद्धता ही रास्त असूनही तिचा अतिरेक टाळणे हा मध्यम मार्ग मराठी भाषेच्या विकासाला पोषक ठरेल. या वावतीत मराठीने सर्वच इतर भाषांकडे आदराच्या दृष्टीने पाहून आपला विकास केला पाहिजे. इंग्रजीने आपला विकास साधताना लॅटिन व ग्रीक या प्राचीन भाषांचा व फ्रेंच ह्या युरोपमधील प्रभावी भाषेचा साक्षेपी, उदार व सावध रीतीने, आपल्या भाषेची स्वतंत्रता ठेवून उपयोग करून घेतला. प्राचीन भाषांना डोक्यावर वसू दिले नाही व परभाषा समृद्ध म्हणून तिला वरचढ होऊ दिले नाही. संस्कृत व इंग्रजी या भाषांच्या वावतीत मराठीलाही

हे तारतम्य ठेवावे लागेल. मध्ययुगामध्ये संस्कृत व फारशी यांच्या वावतीत हे धोरण मराठीने ठेवलेले दिसते. नव्या संदर्भात तेच आज उपयुक्त ठरेल.

स्तरीय निषिद्धता

मराठी भाषिक समाजात नागर व ग्रामीण, तसेच जातीय स्तर आहेत. हे स्तर मध्ययुगात होतेच. आज जुने स्तर आहेत व शिवाय नव्या स्तरांची त्यात सरमिसळ झालेली दिसते. या स्तरांच्या जोडीला आणखी असे लहान लहान समूह आहेत की ज्यांची आपापली बोली आहे. ह्या स्तरीय समाजजीवनाच्या भाषिक व्यवहारांत अगदी एकजिनसीपणा संभवत नाही व संपूर्ण अभिसरणही सहज होत नाही. प्रमाण मराठीचा वापर ग्रंथ, वृत्तपत्रे व शिक्षण या प्रमुख क्षेत्रांतून व इतरही प्रचारमाध्यमातून होत जातो, व त्यामुळे असा समज होऊ शकतो की कालांतराने सर्व समाजाची भाषा प्रमाणभाषाच होईल.

स्तरीय निषिद्धतेची कल्पना या समाजावर अवलंबून असते. प्रमाणभाषेपासून कोणत्याही बोलीकडे भ्रंश झाला की तो निषिद्ध मानला जातो. उलट, प्रमाणभाषेतच संस्कृत किंवा इंग्रजी शब्दांचा वापर करणे हे नागरप्रतिष्ठेचे लक्षण मानले जाते.

ही निषिद्धतेची कल्पना, इतर निषिद्धतेच्या कल्पनांप्रमाणेच, एका मर्यादिपर्यंत वाजवी व व्यवहाराला आवश्यक आहे. परंतु, आपल्या समाजात शिक्षणाचा व ज्ञानाचा प्रसार आजवर कुंठित व संकुचित होता व आताच कोठे तो मुक्त होऊ लागला आहे, याचे भान ठेवावयास हवे. या स्तरीय निषिद्धतेमुळे नव्या जिज्ञासू वर्गाची व जातींची जिज्ञासा व शिक्षण यावर प्रतिकूल परिणाम होत असेल तर त्या निषिद्धतेलाच आवर घातला पाहिजे. निषिद्धताच निषिद्ध ठरण्याइतकी कोती असू नये.

शुद्धलेखनासंबंधीच्या चर्चेत व वृत्तपत्रीय लेखनातील प्रमादांच्या चर्चेत स्तरीय निषिद्धतेचा प्रश्न वारंवार आला व तो सोडविताना प्रमाणभाषेची शुद्धता व परिवर्तनशीलता यांतील तारतम्य कसे राखावयाचे, हाच प्रश्न मुख्य ठरला. सुदैवाने, या तारतम्याची गरज बहुतेक सर्वांना आज जाणवलेली दिसते.

स्तरीय निषिद्धतेचा प्रश्न साहित्यातील ग्रामीण बोलींच्या वापराच्या संदर्भात येतो. त्या प्रश्नाचा विचार साहित्याच्या संदर्भात होऊ शकेल.

समूहांश निषिद्धता

समाजातील वर्ग व जाती, तसेच नागर व ग्रामीण हे भेद आणि प्रादेशिक भेद, यातून निर्माण होणारी निषिद्धता वर लक्षात घेतली. या भेदांमध्ये न बसणारे समूहांश आजच्या समाजात नांदत आहेत व भाषेच्या निषिद्धतेबाबतचा विचार त्यांच्या

संदर्भातही करावा लागतो. एक ठळक उदाहरण घ्यावयाचे तर पार्लमेंटचे घेता येईल. पार्लमेंटच्या सभागृहात सदस्यांना “ असंसदीय ” शब्द वापरता येत नाहीत- ते निषिद्ध व दंड्य मानले जातात.

पार्लमेंटचे सभासद हा समूह आपण केवळ उदाहरण म्हणून घेतला. तो समूह फार लहान आहे व त्यांच्या संसदीय व्यवहारापुरताच भाषिक निषिद्धतेचा प्रश्न मर्यादित आहे. पण, समाजात दुसरे असे मोठमोठे समूह आहेत की ज्यांच्या संदर्भात भाषिक निषिद्धतेचा प्रश्न महत्त्वाचा ठरतो. यात व्यावसायिक समूहांचा समावेश करता येईल.

वैद्यकीय व्यवसायातील व्यक्तींचा समूह आपण उदाहरणादाखल घेऊ. डॉक्टर किंवा वैद्य, नर्सस, मिडवाइफ्ज, रोगप्रतिबंधक कार्यातील कर्मचारी, कुटुंबनियोजन-कार्यातील कार्यकर्ते या सर्वांना आपसात बोलताना, रोग्यांशी व त्यांच्या नातेवाईकांशी बोलताना व साधारण लोकांशी बोलताना काही भाषिक संकेत पाळावे लागतात. कुटुंबनियोजनाचा प्रचार घरोघर जाऊन करणाऱ्या नर्सला कुटुंबातील स्त्रीपुरुषांच्या सुरताविषयी, गोपनीय अंगाविषयी व निश्चिन्नाच्या साधनांविषयी माहिती देणे भाग असते. तिला जी भाषा वापरावी लागते ती तरुण स्त्रीच्या तोंडी संभाषणात निषिद्ध मानली गेलेली असते. परंतु, अगदी खेड्यातील माणसेही ती भाषा ऐकून तिच्यावर टीका करित नाहीत. टीका करण्याचे त्यांच्या मनात येत नाही, कारण एरवी निषिद्ध मानलेले शब्द तिच्या व्यावसायिक कार्याच्या संदर्भात निषिद्ध नाहीत हा समज त्यांना असतो. खेड्यातील चाहटळ माणसांनी तिच्यावर भाषेबाबत टीका केली तर समजस माणसे त्यांना गप्प करतात.

डॉक्टर किंवा नर्स रोग्यांशी बोलताना जे शब्द वापरतात, ते एरवी निषिद्ध मानले जाणारे असतात. पण ते निषिद्ध मानून न वापरणेच त्या व्यवसायात अशक्य असते. स्पष्ट नेमक्या शब्दांत रोग्यांशी न बोलणारा डॉक्टर काही निषिद्धपणे वागत व बोलत आहे, असे उलट मानले जाईल. बोलण्याच्या बाबतीत जे आतापर्यंत पाहिले तेच वैद्यकीय ग्रंथांबद्दल व प्रचार-पुस्तिकांबद्दलही म्हणावे लागेल. अशा ग्रंथांतून व पुस्तिकांतून जर एरवी निषिद्ध मानलेले शब्द टाळले तर मोठी अनवस्था ओढवेल. क्रिवहुना, प्रचाराच्या व अभ्यासाच्याही पुस्तकांतून जरूर तेथे गोपनीय अंगांच्या आकृती व छायाचित्रे घालणे भाग पडते.

वैद्यकीय व्यावसायिकांचा समाजातील सर्व माणसांशी संबंध येतो. वैद्यकीय ग्रंथ व प्रचारसाधने (पुस्तिका, पोस्टर्स वगैरे) सर्वांच्या हाती पडण्याची शक्यता असते. ठराविक माणसांच्यापर्यंतच समजा कुटुंबनियोजनाचा प्रचार पोचावा, असे ठरविले, तरी तो अविवाहित तरुण मुलांमुलींपर्यंत न पोचणे अशक्यप्राय असते तेव्हा

असेच मानावे लागते की, अशा प्रचाराचा जो आरोग्याच्या संदर्भातच उपयोग आहे तो तरुण वाचकांनाही समजेल.

वैद्यकीय व्यवसायाचे उदाहरण आपण घेतले. पण, हीच गोष्ट वकिलीच्या व्यवसायातही लागू होते. वलात्काराचे किंवा विनयभंगाचे खटले ऐकण्यास गर्दी होते व दोन्ही वाजूंच्या वकिलांना एरवी निषिद्ध मानलेली शब्दयोजना करावी लागते, ती अशा सावैज्ञानिक रीतीनेच करणे भाग पडते. अर्थात, एक व्यावसायिक गरज म्हणून लोक जी भाषा वापरतात, तिला कोर्टाच्या संदर्भात निषिद्ध मानणे चूक असते.

डॉक्टर, वकील, शिक्षक इत्यादी व्यावसायिकांना तसे पाहिले तर सर्व समाजाच्या आरोग्याचा, न्यायदानाचा किंवा शिक्षणाचा विचार करावयाचा असतो व कृती करावयाची असते. त्यांचे व्यवसाय विशिष्ट व मर्यादित असले तरी तत्त्वतः त्यांचे कार्यक्षेत्र सर्वव्यापी असते. म्हणून, त्यांचा इतरांशी संपर्क येतो तो व्यापकच असतो. इतरेजनांच्या निषिद्धतेच्या मर्यादा त्यांना मोडता येतात त्या व्यावसायिक मर्यादितच. पण ही त्यांची “अमर्यादा” किंवा उल्लंघन साऱ्या समाजापुरते होते. यामुळे निषिद्धतेच्या दोन कसोट्या व्यावसायिकांना मानाव्या लागतात. एक, व्यवसायाची विशिष्ट कसोटी व दुसरी सामान्य कसोटी. समाजही त्यांच्यापुरत्या या दोन कसोट्या मानतो.

आता, आपण एका विशिष्ट व्यावसायिक समूहाचा वरील संदर्भात विचार करू. संगीत, चित्र, शिल्प इत्यादी कलांची व साहित्याची निर्मिती करणारांना एक व्यावसायिक समूह मानले पाहिजे. इतर कलांचा प्रश्न तूर्त वाजूला ठेवून साहित्य-निर्मितीच्या व्यवसायाकडे पाहू. याला “व्यवसाय” म्हणणे बरोबर नाही. असा आक्षेप घेतला जाईल. पण, हा आक्षेप बरोबर नाही. साहित्याची पोच व परिणाम सर्व समाजावर होतो, हे खरे. पण तीच गोष्ट इतर व्यवसायांची आहे. इतर व्यवसायांची निर्मिती सर्व समाजापर्यंत पोचते व परिणाम करते. साहित्याचा परिणाम शब्दांच्या द्वारे होतो. हे एक वैशिष्ट्य मानता येईल. पण तेही फारसे बरोबर नाही. शब्दांमार्फतच इतर व्यावसायिकांना आपापल्या कार्यक्षेत्रात लोकांशी संपर्क साधावा लागतो. साहित्याचा परिणाम खरोखर फार व्यापक नसतो. वृत्तपत्रांचा, हरदासी कीर्तनाचा किंवा जाहिरातदारांचा परिणाम आज समाजावर जेवढा होतो त्या मानाने साहित्याचा परिणाम फारच अल्प ठरेल.

साहित्याची निर्मिती व रसग्रहण करणे ह्याला एक विशिष्ट व्यवसाय मानण्यात साहित्याला काही गौणता घेते, असे मानावयाचे खरे सबळ कारण नाही. किंबहुना, साहित्याला व्यवसाय मानले म्हणजे साहित्यातील निषिद्धतेचा प्रश्न मुटण्यास मदत होईल. इतरेजनांनी नेहमी असे मानले आहे की, साहित्याची भाषा ही एरवीच्या भाषेपेक्षा वेगळी असते. ही संमंजस जाणीव समाजाने नेहमीच राखलेली दिसते.

याचे एक ढोवळ उदाहरण महाकाव्याच्या वावतीत देता येईल. महाभारतामधील द्रौपदी ही व्यासांच्या साहित्यातील स्त्री म्हणून आपण पाहिली व म्हणूनच तिचे पाच पांडवांशी झालेले लग्न आपण समजून घेतले. तीच गोष्ट लहानमोठ्या साहित्य-कृतीतील अनेक घटनांवद्दल आणि वर्णनांवद्दल म्हणता येईल.

व्यावसायिकांपुरत्या दोन कसोट्या लावून निषिद्धतेचा विचार केला जातो. ही गोष्ट मागेच आपण पाहिली. तोच नियम साहित्य या व्यवसायालाही लागू पडतो. एखाद्या साहित्यिकाने कलाकृतीत जे शब्द वापरले किंवा जी घटना वर्णन केली ते शब्द तो एरवी उच्चारणार नाही, किंवा त्या घटनेसारख्या प्रत्यक्ष घटनेपासून दूर राहील. समाजदेखील असे अपेक्षित करणार नाही. येथे साहित्याची मर्यादा व वाद्य जीवन यांतील द्वैत ओळखून साहित्यिक वागतो व समाजही वागतो असे दिसेल.

या व्यावसायिक संदर्भात साहित्यातील निषिद्धतेचा प्रश्न आता तपशिलात पाहणे इष्ट होईल.

ललित साहित्यातील निषिद्धता

वस्तुतः, भाषेची, नीतिशिक्षणाची, सुरतविषयक विधिनिषेधांची मीमांसा ही साहित्याच्या कक्षेत न बसणारी आहे. ललित साहित्यात ती मुळीच बसत नाही. विविध विषयांची मीमांसा भाषेचा वापर करून होते खरी, पण मीमांसा करणाराला त्या विषयांची विविधित कक्षा मानावीच लागते.

ही मर्यादा काटेकोरपणे संभाळली तर साहित्याच्या कक्षेत पोर्नोग्राफीचा प्रश्न येत नाही, कारण तो नीतिशिक्षणाच्या व सुरतविषयक आरोग्यरक्षणाचा प्रश्न आहे. साहित्यात निषिद्ध काय मानावे हा प्रश्न साहित्यिक कक्षेतच चर्चिला गेला पाहिजे.

अमूक एक शब्द निषिद्ध किंवा अश्लील आहे हे प्रथम गृहीत धरले पाहिजे. नंतर त्याचा साहित्यात वापर करणे निषिद्ध आहे, हे केवळ एक निगमन मानले पाहिजे, हा विचार योग्य नाही. उलट, असा विचार केला पाहिजे की, अमूक शब्द किंवा वर्णन अमूक एका कवितेत किंवा कथेत वापरले आहे. तेथे ते निषिद्ध आहे काय? यज्ञविधीतील शब्द किंवा वर्णने, किंवा कायद्याच्या व वैद्यकाच्या ग्रंथातील शब्द, आकृत्या व वर्णने, आपापल्या जागी निषिद्ध नसतात; एरवी बाहेर ती निषिद्ध मानावी लागतात. तसेच साहित्यातील शब्द व वर्णने यावद्दल म्हणावे लागेल. केवळ गृहीते व निगमने यांच्याऐवजी प्रत्यक्ष निरीक्षण व साहित्यिक मूल्यमापनच येथेही आवश्यक ठरते.

साहित्यामध्ये विधिनिषेध मानले पाहिजेत हे मानूनच वरील विधान केलेले आहे. विधिनिषेध मानले पाहिजेत म्हणजे काय? ढोवळ मानाने सांगावयाचे तर, इतरत्र निषिद्ध मानलेला शब्द कलात्मक गरज व अपरिहार्यता असेल तर वापरला पाहिजे व तो अपरिहार्य नसेल तर वापरणे निषिद्ध आहे.

अलीकडच्या काही लेखकांनी एरवी निषिद्ध मानलेले शब्द वापरून वाचकाला धक्का देण्यानेच काही कलात्मक उद्देश साधतो असे मानले आहे. धक्का देणे हा उद्देश नैतिक संकेतामुळे साधतो व तो धक्का वाचकांच्या कलात्मक संवेदनेला न वसता नैतिक संवेदनेलाच फक्त वसतो. खरे म्हणजे, एखाद्या कवितेच्या किंवा कथेच्या कलात्मक संवेदनाचा प्रवाह चालत असताना नैतिक धक्का देणारा शब्द किंवा वर्णन त्या संवेदनाला रुद्ध करते, किंवा गारदही करू शकते. उलट, असे असू शकेल, व उत्कृष्ट साहित्यात असे आढळते ही की एखादी नैतिक निषिद्धता पचवून तिलाच कलात्मक आकार व सौंदर्य साहित्यिकाने दिलेले आढळते. इडिपसू राज्याच्या हातून मात्रागमनाचे निषिद्ध सुरत घडते यावरच एक महान शोकनाट्य उभारले गेले आहे. गौतमपत्नी अहिल्येचा अभावित व्यभिचार रामायणातील एका ह्य कथेचा आधार बनलेला आहे. परंतु या उदाहरणांकडे बोट दाखवून केवळ नैतिक धक्के देण्याने कलाकृतीची परिणामकारकता वाढते असे मानणे चूक होईल.

साहित्यातील अमूक ठिकाणी निषिद्धता (किंवा अश्लीलता) आहे, असे सांगणे, इतकेच नव्हे तर तिचा निषेध करणे, ही गोष्ट वाचक व समीक्षक यांनी करावयास हवी. अशा निषेधामुळे साहित्यिकाला स्वतःला न उमगलेली निषिद्धता कळेल; समजून उमजून केवळ उद्धट प्रदर्शनलालसेमुळे ती निषिद्धता मानली जात नसेल, तर तिच्या निषेधामुळे तिची कलात्मक हीनता सर्व रसिकांना कळून येईल. एकंदरीत, साहित्यिक अभिरुची जास्त निकोप, सूक्ष्म व खंबीर होईल. आज साहित्यिक निषिद्धतेवर होणारी काही टीका नैतिक पवित्रा घेऊन केलेली असते, पोर्नोग्राफीची व या निषिद्धतेची अभावितपणे किंवा जाणूनबुजून गळत करणारी असते, आणि सर्वांत वाईट म्हणजे प्रत्यक्ष साहित्यिक संदर्भ धरून केलेली नसते. त्यामुळे, उद्धट प्रदर्शनलालसेचा योग्य प्रतिकार तर होत नाहीच, उलट तिला चव येतो; आणि तिकडे बाजारी लंपट लेखनाला मोकळे रान मिळते. या दोन्ही प्रकाराने समाजाचे व साहित्याचे हित होत नाही हे सर्वांनाच कळते. पण साहित्यिक कक्षा ओळखून केलेली निषिद्धतेची परखड समीक्षा करण्यावद्दलचा आळस सोडणे व गळत करणाऱ्याने लाभणाऱ्या लोकप्रियतेवर पाणी सोडणे, कठीण जाते असे दिसते.

साहित्यातील निषिद्धता, आणि सारेच विधिनिषेध, हे साहित्यनिर्मितीच्या व समीक्षेच्या कक्षेतच समजावून घेतले पाहिजेत. एकंदर भाषाव्यवहारातील व्यापक विधिनिषेधांची कक्षा साहित्याच्या कक्षेपेक्षा फार मोठी आहे. या व्यापक विधिनिषेधांचे भान ज्या मानाने सर्वांना राहिल त्या मानाने भाषेचा विकास होताना ती निकोप राहिल व खऱ्या अर्थाने शुद्ध व पवित्र राहिल.

साहित्य हे वाचण्यासाठी असते. साहित्यकृतीच्या निर्मित्तिप्रक्रियेत वाचक गृहीत घरणे आवश्यक नसले, आणि ललित साहित्याच्या निर्मित्तिप्रक्रियेत वाचक हा एक आवश्यक घटक नसला; तरीही हे साहित्य वाचकांसाठी असल्याने वाचक किंवा वाचन हे गृहीत धरलेले असते. लेखक आणि वाचक या दोहोंमध्ये भाषा हा एक दुवा आहे. भाषा ही संकेतस्वरूप असून ती साहित्याचे माध्यम असते. भाषेच्याच द्वारा साहित्यकृती रूपास येते. आपण निर्मित्तिरत्या साहित्यकृतीचा आस्वाद वाचकाने घ्यावा म्हणून निर्माता जाणीवपूर्वक भाषेची योजना करित असतो. आणि हे साहजिकच ठरते. ललित साहित्यकृतीचा निर्माता देखील वाचकांना लक्षात घेऊन त्याच्या निर्मितीवर काही भाषिक संस्कार करित असतो. हा संस्कार करण्यात तो यशस्वी झाला तर साहित्यकृतीचा घाट न बदलता तो यशस्वीपणे ती साहित्यकृती वाचकांपर्यंत पोचवू शकतो, परंतु वाचक गृहीत धरून साहित्यकृतीचा आशय व्यक्त करताना त्याने साहित्यकृतीचे माध्यम जी भाषा तिच्याकडे अधिक लक्ष देऊन ललितकृतीच्या स्वाभाविक रूपाची तडजोड केली तर साहित्यकृती ही विस्कळित होतेच, परंतु भाषेतील स्वाभाविकता देखील नष्ट होते. वाचकांनी आपली साहित्यकृती वाचावी अशी अपेक्षा वाळगणे रास्त असले तरी आपली ती अपेक्षा पूर्ण सफल व्हावी म्हणून साहित्यकृतीचा बांधेसूदपणा नष्ट करणे आणि तिच्या कलात्मकतेला

वाघ आपणे सयुक्तक नाही. हे मान्य करूनही असे म्हणावे लागेल की साहित्यिक ज्या माध्यमाद्वारे आशय व्यक्त करतो त्या माध्यमाविषयी तो जागरूक असतो. आपण कुणासाठी साहित्य निर्माण करीत आहो याची जाणीव लेखकाला असते. नव्हे ती असणे अपरिहार्य आहे. वाचकाला लक्षात घेऊन वाचकाने आपण निर्माण केलेल्या साहित्यकृतीचा आस्वाद घ्यावा म्हणून साहित्यकृतीच्या कलात्मकतेला वाघ न आणता जाणीवपूर्वक भाषेची योजना केली तर ते स्वाभाविक आहे.

भाषा ही एक सामाजिक प्रक्रिया आहे. समाजाच्या भिन्न घटकांचे त्यांच्या विचारांचे आदानप्रदान भाषेच्याच द्वारे होत असते. समाज हा वेगवेगळ्या घटकांनी युक्त असतो. समाजातील बहुविध संस्कृतीला जोडणारा भाषा हा एकच दुवा असतो. ही भाषा देखील बहुविध असते. या बहुविध स्वरूपांच्या समूहाला आपण भाषा ही संज्ञा देत असलो तरी भाषेला स्वतंत्र असे अस्तित्व नसते. अस्तित्व असते त्यातील बहुविध स्वरूपांना. त्यांनाच आपण बोली म्हणतो.

बोली आणि प्रमाण भाषा

अगदी प्रारंभी लेखन हे संपूर्णपणे बोलीवरच आधारलेले असते. बोलीत लेखन होऊ लागले किंवा तिच्याद्वारे साहित्यनिर्मिती होऊ लागली की तिचे स्वरूप निश्चित आणि स्थिर होऊ लागते. ती निर्विकार वनू लागते. तिचा जिवंतपणा जाऊन त्या टिकाणी जिवंतपणाचा फक्त आभास शिल्लक राहतो. इतर लेखक याचेच अनुकरण करतात. त्यामुळे साहित्याची, लेखनाची एक स्वतंत्र अशी प्रांथिक भाषा अस्तित्वात येते. तीच शुद्ध अशी समजूत पसरल्यामुळे प्रांथिक भाषेचे अनुकरण होते. या भाषेवर संस्कार केले जातात. अशी ही संस्कारित किंवा "संस्कृत" भाषा मूळ बोलीपेक्षा भिन्न रूप धारण करून स्थिर होते. प्रांथिक भाषा प्रत्यक्ष व्यवहारात रूढ असलेल्या बोलींच्या नैसर्गिक परिवर्तनाच्या आड येत नाही.

समाजात प्रचलित असलेल्या बोलीमध्ये साहित्यनिर्मिती होऊन संस्कारित भाषेत किंवा प्रांथिक भाषेत रूपांतर होणे, आणि त्याचबरोबर बोलीचे परिवर्तन होऊन तिचे स्वरूप बदलणे ह्या क्रिया सतत चालू असतात. बोलीची संस्कारित भाषा होणे आणि त्यातून पुन्हा बोली निर्माण होणे अशी भाषेच्या विकासाची प्रक्रिया नसते. कारण स्थिर भाषा आपल्यातून कोणत्याही बोलीला जन्म देऊ शकत नाही.

बोलीला शिष्टसंमत आणि प्रांथिक भाषेचे स्वरूप प्राप्त झाल्यावर ती साचेवंद होऊ लागते. भाषेचा स्वभाव असा असतो की ती हळूहळू साचेवंद होत जाते. तिचा जिवंतपणा, जोरकसपणा कमी होऊन तिची निरोगी वाटचाल थांबू लागते. समाजामधील शिक्षित वर्गाची ही भाषा असल्यामुळे तिला प्रमाण भाषेचे रूप प्राप्त होते.^१ समाजातील

१. सु. ग. पानसे, मराठी भाषेची प्रकृती, य १६ कथा, डिसेंबर, १९६७.

शिक्षितवर्ग हाच प्रामुख्याने लेखन करीत असल्यामुळे त्यांची बोली प्रमाण बोली किंवा भाषा म्हणून स्थिर होऊन त्याच समाजात प्रचलित असलेल्या बहुविध बोलींपेक्षा तिचे स्वरूप लक्षात येण्याइतपत भिन्न वनते. या वेळी स्थिर होत चाललेल्या प्रमाण बोलीच्या साहाय्याला समाजातील इतर बोलींचे साहाय्य लाभले नाही तर ती निर्विकार वनते, तिचा जिवंतपणा नष्ट होऊन ती मृतवत होते. आणि तिच्या स्वरूपात परिवर्तन होत गेल्याने प्रचलित बोलीशी तिचा काही एक संबंध राहात नाही. आणि शेवटी लेखक विकसित झालेल्या बोलीपैकी एका बोलीचे माध्यम साहित्यनिर्मितीसाठी निवडतो. परंतु जर इतर बोलींचे तिला साहाय्य असले तर त्यांच्या प्रभावाने तिचे रूप बदलले तरी ती जिवंत राहते आणि तिचा सतत विकास होतो. अशा वेळी प्रमाणभाषा आणि बोली या परस्परपूरक ठरत असतात. त्या भिन्न असल्या तरी एकमेकांना साहाय्यभूत होतात. भाषेतील जिवंतपणा व तिची सर्जनशीलता मधून मधून तिच्यामध्ये येऊन मिसळणाऱ्या बोलीमुळेच टिकते. ज्या भागात लोक बहुधा नसतात अशा ग्रामीण समाजात प्रचलित असलेल्या बोली तिच्या साहाय्याला येतात. जिवंतपणा, खेळकरपणा, जोरकसपणा हे बोलीचे जन्मजात गुण असून ग्रांथिक भाषेला या बोलीमुळेच एक प्रकारची संजीवनी प्राप्त होते.

प्रमाण बोलीत किंवा ग्रांथिक भाषेत ग्रामीण बोलीतील अनेक वैशिष्ट्ये प्रत्यही सामील होतात. त्याचप्रमाणे प्रमाणबोलीचा किंवा ग्रांथिक मराठीचा प्रभाव ग्रामीण बोलीवर होत असतो. या दोन्हीही क्रिया एकसमयावच्छेदेकरून होतात. प्रमाण भाषा आणि बोली या भिन्न असून परस्परपूरक असतात. बोलीवर प्रमाण भाषेचा प्रभाव अधिक पडला म्हणजेच बोलीला प्रमाण भाषेसारखे स्थिर रूप येऊ लागले की तिचा समावेश प्रमाण भाषेत होतो. आणि प्रमाण भाषेत बोलीतील काही वैशिष्ट्ये ही तिच्या मूळ जिवंतपणासह येऊन मिसळली तर प्रमाण भाषेस नवे चैतन्य प्राप्त होते. बोली प्रमाणित होऊन स्थिर होणे आणि प्रमाण भाषेत बोली मिसळून ती प्रवाही होणे या दोन्हीही क्रिया एका वेळी चालू असतात. मराठी भाषेचा इतिहास पाहिला तर या दोन्हीही क्रिया झाल्या आहेत असे आपणांस दिसून येते. साहित्यामध्ये ग्रामीण बोलीचा वापर भाषेला जिवंत ठेवण्याच्या दृष्टीने उपकारकच ठरत असतो.

प्राचीन साहित्यातील बोली

मराठीचे प्रारंभीचे लेखन लोकांच्या बोलीत झाल्यामुळे तिला वैभव प्राप्त झाले. बोलीला प्रौढत्व येऊन तिला प्रतिष्ठा लाभली. नंतर जसजसे या बोलीत लेखन होऊ लागले तसतसे तिचे स्वरूप सान्नेवंद होऊ लागले. परंतु मराठीला वेळोवेळी ग्रामीण समाजात प्रचलित असलेल्या बोलीपासून संजीवनी मिळाल्यामुळे ही भाषा अनेक अवस्थांतरांतून जिवंत राहिली आहे. स्थिर होऊ पाहणाऱ्या या शिष्टमान्य प्रमाण

प्रांथिक भाषेला ग्रामीण भागात बोलल्या जाणाऱ्या बोलींनी सतत जीवनसत्त्व पुरविले आहे. साहित्यात बोली येणे हे भाषेला उपकारकच ठरते.

महानुभावीय गद्य भाषा ही तत्कालीन बोलीला अधिक जवळची आहे हे सर्वश्रुत आहेच. लीळाचरित्र, गोविंदप्रभु चरित्र, स्मृतिस्थळ, दृष्टांतपाठ यांत त्या वेळची मराठी बोली यथातथ्यपणे टिपलेली आहे. ह्या कृती म्हणजे त्या वेळच्या समाजाचे “ चरित्रचित्र ”. लीळाचरित्रासारख्या ग्रंथातून तेव्हाच्या बोलीचे नमुने विखुरलेले आहेत. एकांकाचा वराचसा भाग प्रत्यक्ष चक्रवरांच्या तोंडचा आहे. आसन वसती, अवस्थान हे त्यातील शब्द त्याचप्रमाणे गोविंदप्रभु चरित्रातील दीजो, येईजो ही रूपे पाहण्यासारखी आहेत. अहोरात्रे घेणे, आड पडणे, आलव पालव ओडवणे, बीजे करणे, वेठी भरणे, सीर जाणणे, वोंव होणे इत्यादी किती तरी त्या वेळच्या बोली भाषेतील वाक्यप्रचार महानुभावीय गद्यात सापडतात. या उपेक्षित मराठीकडे लक्ष दिले तर प्रमाण प्रांथिक भाषा आणि बोली यांचा संबंध स्पष्ट होऊन तत्कालीन बोलीचे रूप पाहता येते.

आज प्रचलित असलेल्या काही ग्रामीण मराठी बोलीमध्ये शब्दांची अशी काही रूपे आढळतात की जी आजच्या प्रमाण भाषेत आढळत नाहीत, परंतु महानुभावीय गद्य वाचताना त्यांची आठवण होते. तत्कालीन बोलीतील शब्दांची ही रूपे नंतर प्रांथिक भाषेत शिल्लक राहिली नाहीत. मात्र बोलीत ती चालत आलेली आहेत. ठाकणे, भावई, दंड, दाटून, गंज इत्यादी अनेक शब्द ह्याचे उदाहरण म्हणून देता येतील.

वारकरी पंथाचे भाषिक कार्य

ज्ञानेश्वरादिकांच्या तात्त्विक विवेचन असलेल्या ग्रंथांतदेखील बोलीतील अनेक शब्द येतात. अभंग हे संतांचे सहजस्फूर्त बोल आहेत. म्हणून हे साहित्य लोकभाषेला खूपच जवळचे आहे. नव्हे त्यांनी बोलीतच लेखन केले आहे असे दिसते. एकनाथांच्या भारुडात तत्कालीन बोलीचे अनेक विशेष प्रकट झाले आहेत. तुकारामांच्या अभंगांतील किती तरी शब्दप्रयोग तत्कालीन बोलीतील आहेत बोडिले, कुचर, हंगळ्याच्या आळी अवधी चिपाडे, थारा, देखीचा पर्वत, मुद्दल, असे किती तरी शब्द दाखविता येतील. वारकरी पंथातील संतकवींनी बोलीशी निकटचे नाते कायम ठेवल्यामुळे मराठी भाषा प्रवाही राहण्याच्या दृष्टीने त्यांच्या हातून मोलाचे कार्य झाले आहे.

शाहिरी रचनेत ग्रामीण बोली

शाहिरींनी जडण-घडणीकडे प्रामुख्याने लक्ष पुरविले आहे. या यमकानु-प्रासात्मक कवनात ग्रामीण शब्द विपुल येतात. काही शाहिरींचा संस्कृत भाषेशी दाट

परिचय असला आणि त्यामुळे त्यांनी भाषेचे संस्कृतीकरण करण्याचा प्रयत्न केलेला असला तरी अशी उदारणे शाहिरांत अपवादभूतच. शाहिरांनी लोकांच्या मनोरंजनासाठी तसेच मनोविनोदनासाठी रचना केली. त्यामुळे त्यांनी लोकांमध्ये रूढ असलेल्या बोलींचा स्वीकार केला. काही शाहिरांच्या कवनात ग्रामीण बोलीतील शब्द येतात असे म्हणण्याऐवजी त्यांच्या कवनात ग्रामीण बोलीचे नागरी रूप दिसते असे म्हटले असता चालेल. परंतु पद्याच्या भाषेचा आदर्श त्यांच्यासमोर असल्यामुळे त्यांची भाषा तत्कालीन बोली आणि प्रमाण प्रांथिक भाषा यांचे मिश्रणरूप अशी अवतरली.

खेडोपाडी आढळणारी कलगी-तुऱ्याची रचना मात्र याला अपवाद आहे. कलगी-तुऱ्याचे शाहीर शिक्षित नसून प्रांथिक भाषेच्या स्वरूपाविषयी अज्ञानी होते आणि आहेत. मला उपलब्ध झालेल्या मराठवाड्यातील कलगीतुऱ्याच्या-शाहिरी रचनेतील भाषेचे स्वरूप पाहिल्यास ही रचना त्यांनी प्रामुख्याने बोलीत केलेली आहे असे दिसते.

“ कोण्या ठिकाणी झाले सांगा सूर्याचे लगीन ”

“ त्याचे नाव न्यारे न्यारे सांग पंडिता. ”

“ मावची शेळी होती वाघ तिला झाला. ”

“ पुस पुसली नागेशाला नाही आवघड. ”

“ मौजेमंदी एक तोच पाहिलो, ध्यान धरा तुम्ही कविराजा. ”

अशी कृती तरी उदाहरणे दाखविता येतील. उस्मानावाद जिल्ह्यातील पाहिलो, केलो किंवा करलो, आणलो, इत्यादी रूपे सहजपणे यांत येतात.

साहित्यामध्ये बोलींचा समावेश मराठीच्या प्रारंभकाळापासूनच होत असल्याचे दिसते. परंतु ही बोली कोणती, तिचे निश्चित रूप कोणते होते त्याविषयी आज आपल्याला काहीच माहिती मिळू शकत नाही. लिखित साहित्यात तिचे जे रूप दिसते त्यावरून काही अंदाज करता येतो तेवढाच. कारण मराठीत लेखन करणाऱ्या सर्व लेखकांची जी बोली होती तीच पुढील प्रमाण भाषेचा पाया ठरली. एखाद्या बोलीचे रूप प्रमाण ठरण्यास ती बोली ज्या भागाची असेल त्या भागाचे राजकीय महत्त्व किंवा त्या बोलीत लेखन करणारा एखादा महान ग्रंथकार निर्माण होणे आवश्यक असते. यादवांच्या राजकीय वर्चस्वामुळे आणि ज्ञानदेवासारखा महान ग्रंथकार निर्माण झाल्यामुळे देवगिरीच्या परिसरातील बोली प्रमाण मराठीला आधारभूत ठरली.

अव्वल इंग्रजीतील भाषेचे रूप

अव्वल इंग्रजी अमदानीच्या काळात आधीपासूनच राजकीय दृष्ट्या महत्त्व असलेले पुणे आणि तेथे निर्माण झालेले श्रेष्ठ साहित्यिक यामुळे तेथील बोली पुढील

प्रमाण मराठीला पायाभूत ठरली. आधुनिक गद्य हे साधारणतः लोकांच्या बोलीत लिहिले गेले असे त्या गद्याचे स्वरूप पाहता दिसते. निबंधमालेच्या पूर्वी मराठीत जे लेखन झाले आहे त्याची भाषा वालवोध स्वरूपाची आहे त्याचे कारण हेच होय.

आधुनिक मराठी गद्याला निश्चित असे प्रमाण स्वरूप अव्वल इंग्रजी अमदानी-पर्यंत आले नव्हते. गद्य लेखकांसमोर प्राचीन काव्य होते. परंतु गद्य लेखकांसमोर प्राचीन पद्याप्रमाणे गद्य-वाङ्मयाची संपन्न परंपरा नव्हती. महानुभावाचे गद्यग्रंथ त्या काळात लोकांसमोर नव्हते. जे काही गद्य होते ते बखरीचे लेखक चांद्रसेनीय कायस्थ यांच्या बोलीवर आधारलेले होते. याचे स्वरूप कोणत्याही एका बोलीसारखे नसून प्रांथिक मराठीला जवळचे होते.

पुण्यातील प्रांथिक भाषेला जवळ असलेल्या या बोलीवर आधारलेली प्रमाण मराठी बोली महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या विभागांत वोलल्या जाणाऱ्या ग्रामीण बोलींना जवळची नव्हती. या ग्रामीण बोलीमध्ये त्याच्या प्रकृतीनुसार परिवर्तन होण्याची क्रिया चालूच होती.

ग्रामीण आणि नागर जीवन

इंग्रजी अमदानीपूर्वी ग्रामीण आणि नागरजीवन यांमध्ये देखील लक्षात घेण्याजोगा फरक नव्हता. दोन्हीही ठिकाणच्या लोकांच्या जीवनात सांस्कृतिक दृष्ट्या फारसा भेद दिसून येत नसे, परंतु इंग्रजी अमदानीत औद्योगीकरण झपाट्याने होऊ लागल्यामुळे केवळ नगरांमधील लोकसंख्याच वाढू लागली असे नव्हे तर तेथील जीवनात आधुनिकतेची आणि नागरी जीवनाची सर्व वैशिष्ट्ये निर्माण होऊ लागली. केवळ लोकसंख्येच्या दृष्टीने ग्रामीण आणि नागर असा दोवळ भेद करता येणे शक्य असले तरी ते युक्त नव्हे. तात्त्विकदृष्ट्या ते चुकीचे ठरेल. एखाद्या मोठ्या नगरात काही माणसे राहत असली तरीही ग्रामीण जीवनच जगत असतात. मोठ्या शहरा-मध्ये अनेक विभाग ग्रामीण जीवन जगणाऱ्या लोकांचे दाखविता येतात. म्हणून लोकसंख्येच्या भेदापेक्षा काही मूलभूत भेदांचा विचार करावा लागतो. सांस्कृतिक दृष्ट्या हे समाज भिन्न पातळ्यांवरील जीवन जगत असतात. ग्रामीण जीवन स्थिर आणि परंपरानिष्ठ असते. परंपरागत रूढ असलेले 'वार फिरविणे', 'मरीआईचा गाडा' इत्यादी विधी पाहिले की खेड्यातील लोकांच्या श्रद्धा, परंपरागत समजुती या कशा स्थिर असतात याची कल्पना येते. साचेबंद आणि पारंपरिक स्वरूपासुळे खेड्यातील लोकांच्या जीवनात नागर जीवनाच्या तुलनेने स्थित्यंतर कमी होते. त्याच्या उलट नागर जीवन औद्योगीकरणामुळे झपाट्याने बदलते. अव्वल इंग्रजी अंमदानीत इंग्रजी शिक्षणाच्या परिणामामुळे शहरातील जीवन झपाट्याने बदलले. इंग्रजी विचारांचा तेथील समाजजीवनावर प्रभाव पडला. परंपरागत विचार सोडून पुरोगामी विचार

रूढ होऊ लागले. समाजसुधारकांच्या प्रयत्नामुळे नवनव्या सामाजिक सुधारणां अमलात आल्या हे सर्व घडत असताना ह्या नवविचारांचे लोण खेडयापर्यंत कधी पोचले नाही.

नागर जीवन जगणारे लेखक साक्षर अशा नागरी लोकांच्यासाठी लिहित होते. या काळात जे निरनिराळे वाङ्मयप्रकार रूढ झाले त्या वाङ्मयप्रकारांत भर घालणाऱ्या साहित्यिकांनी प्रामुख्याने शिक्षित नागरांना नजरेसमोर ठेवूनच लेखन केले. एवढेच नव्हे तर त्यांच्या साहित्यकृतीला ते जगत असलेल्या जीवनाच्या मर्यादा पडल्या. ते ज्या समाजात राहात होते, त्याच समाजाचे चित्रण त्यांनी आपल्या वाङ्मयकृतीत केले. त्यांनी प्रामुख्याने नागर जीवनाच्या निरनिराळ्या समस्या चितारल्या. ग्रामीण जीवनाचे चित्रण या काळात जवळ जवळ झालेच नाही म्हटले तरी चालेल. त्याचे कारण लेखक नागर जीवन जगत असून त्याचा परिणाम ग्रामीण जीवनाशी संपर्क नव्हता हीच होत. त्यांनी नागर वाचकांसाठी साहित्य निर्माण केल्यामुळे नागर लोक जी प्रमाण भाषा बोलत होते त्यातच त्यांनी सर्व लेखन केले.

नागरांचे ग्रामीण जीवनावद्दल कुतूहल

साहित्यकृतीचा वाचक बहुधा नागर असतो. निदान आतापर्यंत तरी होता. ग्रामीण जीवन आणि नागर जीवन यांतील अंतर वाढल्यामुळे त्याच्या मनात ग्रामीण जीवनाविषयी एक प्रकारचे कुतूहल असते. ग्रामीण जीवनाचा अनुभव घेतलेले साहित्यिक किंवा त्या जीवनाचे स्वरूप सूक्ष्मपणे पाहिलेले लेखक आपल्या साहित्यकृतीमध्ये या जीवनाचे चित्रण करतात. हे लेखक ग्रामीण जीवनाविषयी त्यांच्या मनात असलेल्या कुतूहलामुळे ग्रामीण जीवनाकडे आकर्षिते जाण्याची शक्यता असते. नागर जीवन जगत असलेले वाचक स्वतःच्या मनात असलेले ग्रामीण जीवनाविषयीचे कुतूहल पूर्ण करण्यासाठी ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या साहित्यकृतीचा आस्वाद घेत असतात. हे म्हणणे सर्वांथाने खरे नसले तरी वढंशी वरोबर आहे. ग्रामीण साहित्याचा हा नागर वाचक लक्षात घेऊन ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणारे साहित्यिक साहित्यकृतीचे माध्यम जी भाषा तिची योजना करीत असतात. त्याचप्रमाणे हा वाचक ज्या हेतूने ग्रामीण साहित्याचा आस्वाद घेतो तो हेतू पूर्ण करण्याचा प्रयत्न देखील त्याच्याकडून अभावितपणे होण्याची शक्यता असते. लेखकाच्या मनात असलेले ग्रामीण जीवनाविषयीचे कुतूहल पूर्ण करण्यासाठी, त्याचप्रमाणे बहुसंख्य नागर वाचकांच्या कुतूहलपूर्तीसाठी निर्माण झालेले साहित्य त्याचे माध्यम जी भाषा याकडे विशेष लक्ष दिले जाऊन निर्माण होणे स्वाभाविक आहे.

ग्रामीण साहित्याचा वाचक

ज्या जीवनाचे चित्रण ग्रामीण साहित्यकृतीत केलेले असते ते जीवन प्रत्यक्षपणे जगणारे ग्रामीण वाचक या साहित्यकृतीचा आस्वाद नागरांप्रमाणे घेऊ शकतात का

हा खरा प्रश्न आहे. नागर आणि ग्रामीण जीवनामध्ये अंतर वाढल्यामुळे उपरि-निर्दिष्ट कुतूहलपूर्तीचा हेतू नागर लेखक आणि वाचक यांच्यासमोर असतो. ग्रामीण वाचकासमोर हा हेतू असण्याची सुतराम शक्यता नसते. आणि म्हणून स्वतःच्या जीवनाचा परिचय करून देणारे चित्रण तो आस्वादू शकतो की नाही असा प्रश्न निर्माण होतो. भारतीय जीवनाचा परिचय घडविण्याच्या उद्देशाने लिहिल्या गेलेल्या कादंबऱ्या, ह्या जीवनाशी संपूर्णपणे परिचित नसणारे इंग्लंड अमेरिकेचे लोक वाचतात. त्यामागे भारतीय जीवन जाणून घेण्याचे प्रयोजन असते. त्यांच्या दृष्टीने भारतातील जीवनाचे चित्रण करणाऱ्या उत्तम साहित्यकृती आपल्या दृष्टीने सामान्य असण्याची शक्यता असते. अर्थात हा सर्व विचार श्रेष्ठ कलाकृतींच्या संदर्भात करता येत नाही हे निराळे सांगण्याची गरज नाही. मराठीत निर्माण होणारे ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणारे सर्वच साहित्य ग्रामीण जीवनाविषयी असलेल्या कुतूहलपूर्तीसाठी निर्माण होते असेही येथे सुचवावयाचे नाही. मात्र या जीवनाचा परिचय करून द्यावा, नागरांच्या दृष्टीने या जीवनामध्ये असणारे निराळेपण लक्षात आणून द्यावे, या जीवनातील समस्यांचे दर्शन घडवावे किंवा ग्रामीण जीवन जगणाऱ्या वैशिष्ट्यपूर्ण व्यक्तींचे चित्रण करावे असा हेतू समोर ठेऊन मराठी ग्रामीण साहित्यनिर्मिती झालेली आहे असे दिसते. ह्याला अपवाद नाहीत असे नाही. मात्र जे अधिक प्रमाणात दिसते तेच सांगितले. असे चित्रण करीत असता ग्रामीण जीवनातील वैशिष्ट्ये अधिक वैशिष्ट्यपूर्ण करण्याचा प्रयत्न काही लेखकांकडून होतो, किंवा त्या जीवनात घडणाऱ्या नाट्यपूर्ण प्रसंगांची नाट्यमयता वाढविण्याचाही प्रयत्न होतो. खेड्यातील व्यक्तींचे चित्रण करण्या-ऐवजी खेड्यातील वल्लींचे चित्रण केले जाते. खेड्यात एकापेक्षा एक इरसाल अशा वल्लीच आहेत अशी समजूत हे साहित्य वाचल्यानंतर होण्याची शक्यता असते. ह्याचे कारण तरी हेच होय. थोडक्यात म्हणजे खेड्यातील जीवनाचे भडक चित्रण खेड्यात होत असलेल्या बदलाकडे दुर्लक्ष करून करण्यात येते. यामुळे ग्रामीण जीवन जगणारा ग्रामीण वाचक नागराप्रमाणे ह्या कृतींचा आस्वाद घेऊ शकतो किंवा नाही याविषयी शंका निर्माण होते. अनेक वेळा हे आपलेच चित्रण आहे काय अशी शंका त्याला येईल. आणि आपल्या जीवनाचे भडक आणि विकृत चित्रण केल्यामुळे त्याच्या मनात या लेखकांविषयी चीडही निर्माण होऊ शकते.

भाषेची जाणीव

नागराने नागरासाठी निर्माण केलेले नागर जीवनाचे चित्रण करणारे साहित्य आणि नागर जीवन जगणाऱ्या लेखकाने नागर वाचकांसाठी निर्माण केलेले ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणारे साहित्य यांच्या स्वरूपात मूलतःच भेद असतो. आपल्या-भोवती घडणाऱ्या घटना किंवा आपल्याला आलेले जीवनातील अनुभव यांना त्यांचा

स्वयंसिद्ध असा आकार कलापूर्ण रीतीने देण्याचा प्रयत्न साहित्यकृती निर्माण करणारा कलावंत करीत असतो. हा अनुभव किंवा ही अनुभूती ज्या प्रमाणात अस्सल असेल आणि त्या अनुभवाला रूप देताना साहित्यकृतीचे माध्यम जी भाषा याद्वारे तो आशयाशी तडजोड न करता ज्या प्रमाणात कलापूर्ण रीतीने व्यक्त करण्याचा प्रयत्न करतो तितकी ती साहित्यकृती श्रेष्ठ ठरते. परंतु नागर जीवन जगत असता केव्हा तरी खेड्यात जाऊन तेथील जीवनातील काही वैशिष्ट्ये टिपून तेथल्या बोलीच्या साहाय्याने ती व्यक्त करून नागर वाचकांची कुतूहलपूर्ती करण्याचा प्रयत्न केला तर कलादृष्ट्या ती कृती निकृष्ट ठरते हे सांगण्याची आवश्यकता नाही. अनुभव अस्सल असला तरी तो व्यक्त करताना जाणीवपूर्वक ग्रामीण बोलीची योजना करणे हे मुद्दा साहित्यकृतीची कलात्मक पातळी खाली आणते. ग्रामीण वाङ्मय-कृतींच्या निर्मितीसंबंधीचा वरील विचार त्यांच्या भाषेविषयी चर्चा करताना अनावश्यक दिसत असला तरी त्यांच्या निर्मितीमागे असलेले एक प्रयोजन आणि त्यामुळे त्याचा या वाङ्मयकृतींच्या रूपसिद्धीवर होणारा परिणाम स्पष्ट व्हावा म्हणून केला आहे.

प्रमाण भाषा आणि ग्रामीण बोली यांत झालेल्या फरकामुळे ग्रामीण बोलीच्या प्रयोगाची वेगळी जाणीव होऊ लागते. मधून मधून खेड्याच्या जीवनाचे चित्रण करताना ग्रामीण शब्दप्रयोग जाणीवपूर्वक वापरण्यात येऊ लागतात. ग्रामीण वातावरण निर्माण व्हावे म्हणून ग्रामीण बोलीतील शब्दांची पेरणी हेतुपूर्वक करण्यात येते. रविकिरण मंडळाच्या काळात जी जानपद गीते निर्माण झाली त्यांतील भाषेचे स्वरूप असेच आहे. विगी विगी, काय सुदीक, पन, न्याहारी, असे शब्दप्रयोग कवींनी काव्यात वापरले आहेत. या अनुभूतिशून्य जानपद गीतांत ग्रामीण बोलीतील काही शब्दांचा परिचय घडविण्याचेच केवळ कार्य झाले. ग्रामीण जीवनाचे खरेखुरे चित्रण त्यात यत्किंचितही नाही.

ग्रामीण कथेतील बोलीचे रूप

१९४० नंतर मात्र मराठी साहित्यामध्ये ग्रामीण जीवनाचे चित्रण येऊ लागले. १९४१ साली प्रा. श्री. म. माटे यांनी उपेक्षितांचे अंतरंग खुले करण्याचा प्रयत्न केला. उपेक्षितांच्या जीवनातील अनेक कथा त्या जीवनाचे यथातथ्य चित्रण करून त्यांनी सांगितल्या. वंचित मानवसमाजाचे चित्र रेखाटणाऱ्या या शैलीकार साहित्यिकाला आलेला माणुसकीचा गहिवर ह्यांच्या कथावाङ्मयातून प्रकट झाला. प्रा. श्री. म. माटे यांनी हे जीवन वितारताना जीवनाचा चटक जी बोली त्या बोलीचा वापर केला. संवादात सातारी बोली अवतरली. आपण करीत असलेल्या साहित्यनिर्मितीचा वाचक नागर आहे याची जाणीव मात्र माटे यांना होती हे त्यांनी या बोलीचा वापर ज्या पद्धतीने केला आहे त्यावरून दिसते.

सातारा आणि सांगली या विभागातील बोली वि. य. मराठे आणि ग. ल. ठोकळ यांच्या कथावाङ्मयातूनही दिसते. मराठे यांच्या कथांत फर्मास मराठमोळ्या बोलीचे नमुने इतस्ततः विखुरलेले दिसतात. काही ठिकाणी ग्रामीण बोलीतील शब्दांची योजना हेतुपुरस्सर केली आहे असे जाणवते. ग. ल. ठोकळ यांच्या कथेतील संवाद बोलीत आहेत. कधी कधी नागर भाषेतील वाक्यरचनेत शब्दाचे ग्रामीण रूप वापरून ग्रामीण बोली सिद्ध करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केल्याचे दिसते.

“तुझी उट्टी भाकर खायला मी अजून तुझी वाईल न्हाय” या वाक्यात “वाईल”, “न्हाय” या दोन शब्दांची ग्रामीण रूपे योजण्याऐवजी प्रमाण-भाषेतील शब्द योजले तर काय फक्त पडेल? ठोकळ यांनी योजिलेल्या ग्रामीण बोलीतील वाक्यांचा घाट प्रमाण-भाषेतील असून त्यात ग्रामीण शब्दांची योजना केली आहे. म्हणजेच त्यांनी कथांतील बोलीत प्रामुख्याने ग्रामीण शब्दांवर भर दिला आहे असे दिसते. र. वा. दिघे यांच्या कादंबऱ्यांत आकर्षक निसर्गचित्रांप्रमाणेच ग्रामीण बोलीचे मनोरम रूपही दिसते. परंतु त्यांची बोली देखील प्रमाण भाषा आणि बोली यांच्या मिश्रणाने सिद्ध झालेली आहे.

द. मा. मिरासदारांचे किस्से मन रिझवीत असले तरी त्यांतील अतिरंजिता आणि अवास्तवता अस्सल ग्रामीण जीवनाच्या चित्रणापासून कथांना दूर नेते. हास्यकारक किंवा विनोदी कथालेखन करण्यात मिरासदार यशस्वी झाले असले तरी त्यांच्या कथांत ग्रामीण जीवनाचे चित्रण आणि बोलीचे अस्सल स्वरूप शोधणाऱ्याला निराशच व्हावे लागते.

ग्रामीण बोली वापरताना किंवा ग्रामीण बोलीतील शब्द, उच्चारविशेष आणि वाक्प्रचार यांची योजना करताना आपण नागर वाचकांसाठी हे साहित्य निर्माण करीत आहोत ही जाणीव लेखकांनी ठेवल्यामुळे बोली मूळ रूपात अवतरत नाही. ग्रामीण बोली नागरांना समजावी, त्यातील नावीन्य लक्षात यावे, उच्चारविशेषांची कल्पना नागरांना यावी परंतु ती बोली सर्वस्वी अपरिचित राहू नये अशी खबरदारी लेखक घेत असतो. त्यामुळे प्रमाण भाषेतील शब्द बोलीत अभावितपणे वापरले जातात. बोलीतील वैशिष्ट्यांनी युक्त अशी प्रमाण भाषा वापरण्याची प्रवृत्ती वळावते. मराठीत लेखन करणाऱ्या ग्रामीण लेखकांच्या साहित्यकृतीच्या भाषेचे स्वरूप सूक्ष्मपणे पाहिले तर ते आपणांस पटू शकेल. ग्रामीण कथांसाठी तयार केलेली परिणामकारक भाषा असे तिचे स्वरूप वनते.

विशिष्ट भौगोलिक प्रदेशातील माणसांना सजीव करताना त्यांच्या जीवनाच्या वास्तवतेचा महत्त्वाचा घटक जी त्यांची बोली ही नैसर्गिकपणे येते ती वृंकटेश माडगूळकरांच्या कथांत. वृंकटेश माडगूळकरांनी १९४५ साली सागदेशी माणसांची चित्र रेखाटून त्यांना अमर केले. माडगूळकर यांच्या कथानिवेदनातील

“मी” हाच केवळ अल्प राहात नाही, तर कथेतील व्यक्ती बोलत असताना ते त्यांच्या बोलीत व्यत्यय आणित नाहीत. म्हणून त्यांच्या कथावाङ्मयात येणारी ग्रामीण बोली ही अस्सल स्वरूपात येते. त्यांच्या कथानिवेदनात औपचारिकपणाचाच भाग अभावानेच दिसतो. त्यांच्या कथांची भाषा ही बोलभाषा आहे. तिचे स्वरूप ढंगदार आणि गावरान आहे. गावाकडल्या गोष्टीत गावाकडील जीवनावरोबरच तिकडील अस्सल बोलीही येते. माणदेशी बोलीचा हा नमुना—

“दादा, इचार आला म्हंजे आक्रीत वाटतं, आता तुमाला वय कीती ? मलावी इस अन आट झाली. पर तुमी झाला अम्मलदार आन आमी मातर न्हायलो हे असं. जलंभर असंच दळित्री न्हाऊन आमी मसणवाटंला जायाचं. मनात म्हनतो, देवाचंढाळा, कारे असं ?”

—रामा मैलकुली, माणदेशी माणसं

ही लोकांची जिवंत बोली आहे.

शंकर पाटलांच्या कथांत ज्या वातावरणातील जीवन किंवा ज्या भूप्रदेशातील वातावरण येते त्या जीवनाचा एक महत्त्वाचा घटक अशी जी बोली ही तिच्या स्वाभाविक रूपात येते. शंकर पाटलांच्या कथांमधून काही ठिकाणी त्यांनी नागर वाचकांची जाणीव बाळगली आहे असे दिसत असले तरी त्यांनी ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करण्यासाठी परिणामकारक ग्रामीण बोलीचा वापर केला आहे असे दिसत नाही. बोलीची स्वतंत्र अशी जाणीव होत नाही. “त्यांच्या कथेची भाषाही संपूर्णपणे ग्रामीण बोली नव्हे किंवा मुद्दाम ग्रामीण बोलीतील वाक्प्रयोग पेरून ग्रामीण कथांसाठी तयार केलेली ती परिणामकारक भाषाही नव्हे” असे प्रा. वा. ल. कुलकर्णी यांनी त्यांच्या भाषेविषयी मत दिले आहे.

“पोरांच्या भेटी तेवढ्या घडायला पाहिजेत, म्हणजे तिची आशा कशात न्हाणार न्हाई.”

“आता दोन ठिकाणी माणूस धारलंय. पुन्याला तार केलीया आणि काय करायचं आपुन ?”

“आण्णा, धाकल्या लेकात तिचा जीव लई आडिकलाय या. ‘हरगोंडा’ असं नाव घेतलं म्हंजे तेवढं डोळं उघडून बघती म्हणणा.”

“हे सगळं खरं, पर परठिकाणाहून माणूस याचं म्हंजे लगोलग येता ईल का ?”

वरील उताऱ्यात बोलीचे रूप जसे दिसते तसेच शंकर पाटलांनी प्रमाण भाषेचे किंचित मिश्रण त्यात केले आहे हे देखील जाणवते. “पुन्याला” असा उच्चार करणारी व्यक्ती “ठिकाणी”, “माणूस” हे उच्चार मात्र शुद्ध करते.

शंकर पाटलांप्रमाणेच रा. रं. बोराडे, आनंद यादव, बाबा पाटील, बाजीराव पाटील, मधु कुलकर्णी, मुकुंद कृष्ण गायकवाड इत्यादी ग्रामीण कथाकारांनी

आपल्या कथांत ग्रामीण बोलीचे रूप प्रामाणिकपणे आणण्याचा प्रयत्न केला असला तरी अनेक ठिकाणी ग्रामीण भाषा तयार केलेली आहे अशी शंका घेण्यास जागा आहे. एखादी कथा ग्रामीण बोलीत सांगण्याचा अट्टाहास दिसतो. हे लेखक त्यांच्या कथांतील व्यक्तींना ग्रामीण भाषा बोलण्यास भाग पाडतात. यालाही अपवाद नाही असे नाही. प्रमाण भाषेतील निवेदन असलेल्या काही कथांतील माणसे स्वतःची बोली देखील बोलतात. रा. रं. बोराडे यांच्या कथेतील खालील उतान्यावरून मराठवाड्यातील उस्मानाबाद जिल्ह्याच्या बोलीचे स्वरूप स्पष्ट होईल.

“ तरीवी म्या मोप मन मारते सोनाक्का. कवा रातर रातर भुतावनी घरात काम करीत वसते. वाटतं, दोडाचं अस्यानं तरी मन कावूत न्हाईल. मनाला जरा इसर पडल. एकांच्या वक्तो तसं व्हतं वी. पर एकांच्या वारीला सारं अंग जळाया लागतं, आग आग व्हाया लागती अंगाची. मंग येळ काळ ठिवते वाजूला. तस्या टायमाला वदावदा अंगावर पानी वतून घेते. आता तुमीच सांगा. कवर म्या आसं मनाला मारावं ? कवर म्या आसं जिवा आगून दुकनं सोसावं ? ”

—खेळ, मळणी

साहित्यातील बोली

मनोहर तलहार आणि उद्धव शेळके हे दोघेही विदर्भाचे कथाकार. यांच्या कथांतील अस्सल वऱ्हाडी बोलीतील संभाषणांनी वऱ्हाडी बोलीचे स्वरूप कळते. तलहारांच्या कथा-लेखनातील ग्रामीण वातावरण अधिक अस्सल आहे. परंतु अनेक ठिकाणी संभाषणांची ही लय कथेच्या घाटाशी एकरूप होत नाही. उद्धव शेळक्यांच्या कथांत बोलीतील संवाद कथेतील घाटाशी एकरूप होतो. “ ताटाटूट ” या जळजळीत आणि प्रगल्भ कथेत एकमेकांना निरोप देतांना मायलेकरांच्या संवादात बोली जिवंत स्वरूपात येते :

“ कोनी इच्यारन कपडे कोनं घेतले, तं काय मनसीन ? ”

“ काय मनुं ? ”

“ धुतले मना नदीवर ”

“ वरं आनु गंध-भांग दिसन तं ? ”

“ जातांना मोडून टाकजो ”

अशी कृती तरी उदाहरणे शेळक्यांच्या कथांत देता येतील. वऱ्हाडी बोली आत्मसात केलेले दोन्ही विदर्भातले लेखक तेथील बोलीचा उपयोग तारतम्याने करतात. बोली भाषेतील काही खास शब्दांनी तलहार व शेळके या दोघांच्याही कथांना एक निराळीच लजत येते. ‘मोकर टिकल्या’, ‘बह्याताल्डी’, ‘घोईद्र’, ‘उदासघगडी’, असे कृती तरी शब्द यांत सहजपणे येतात. मधून मधून निवेदनात

संस्कृतनिष्ठ शब्द येत असले तरी मनोहर तल्हार आणि उद्धव शेळके निवेदन आणि संभाषण यांच्यामध्ये सतत नाते कायम ठेवण्याचा प्रयत्न करतात.

मधु मंगेश कार्णिक यांनी कोकणच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेल्या कथांत कोकणची विशिष्ट बोली वापरून चित्रणात जिवंतपणा आणला आहे. “तोरण” या संग्रहातील सर्वच कथा या दृष्टीने पाहण्यासारख्या आहेत.

“वावा, काल केदो मोटो हौर यलो होता तू कित्याक नाम वेगींन येवूक ? आमी तजी कितो वाट वगितली ह्यां वध घरांत सगळ्यां पानी इला आमी होडियो सोडनार हातंव पन तू नाय होतस ना ? माकां होडी करूक येयना.”

गेल्या कित्येक शतकांपासून समाजाच्या अन्यायाखात्री दवलेल्या दलितांचे चित्रण श्री. म. माटे यांनी त्यांच्या कथांतून केले आहे. माडगूळकरांनी देखील त्यांच्या कथांतून दलितांविषयीची कणव व्यक्त केली आहे. दलितांची सुखदुःखे या लेखकांनी पाहिली होती. त्यांच्याविषयी या लेखकांच्या मनात सहनुभूती होती. परंतु स्वतः या समाजातील सुखदुःखाचा अनुभव घेऊन ज्या कथाकारांनी दलितांच्या जीवनाविषयी कथा लिहिल्या आहेत त्यातील अससलपणा हा निःसंशय श्रेष्ठ, दलित समाजातील ज्या व्यक्तींनी स्वतःच्या अनुभूतीच्या आधारावर कथालेखन केलेल्यात शंकरराव खरात आणि अण्णाभाऊ साठे हे प्रमुख होत. खरातांच्या हेतुनिष्ठ कथांतून प्रचार नसून प्रामाणिकपणे दलितांचे केलेले चित्रण असते. आणि म्हणूनच त्यांच्या कथेत येणारी प्रामाण्य बोली दलितांची बोली असली तरी नागर आणि प्रामाण्य शब्दांची सरमिसळ कथानिवेदनात होते. प्रमाण भाषेत कथा निवेदन करीत असताना शंकरराव खरात सहजपणे प्रामाण्य बोलीतील शब्द वापरून जातात. ‘काळ पाट’, ‘वान’, ‘जुनियार’, ‘चलितार’, ‘पडाख’, ‘खिनभर’, ‘चितागती’, असे कित्येक शब्द या संदर्भात उद्धृत करता येतील.

प्रादेशिक कादंबरीत मराठी कथेप्रमाणेच रसरशीत प्रादेशिकतेचे दर्शन कादंबरीकारांनी घडविले आहे. प्रादेशिक कादंबऱ्यांचे निर्माते म्हणून श्री. ना. पेंडसे याचा लौकिक आहे. हरणई, मुरुड, अंजलें, ही बंदरे आणि दापोली या गावावर आणि येथल्या निसर्गावर पेंडशांनी हाडामांसाच्या माणसासारखे प्रेम केले आहे. त्यांच्या कादंबऱ्यांत तेथील निसर्ग, सामाजिक जीवन आणि त्यांचे घटक असलेल्या तेथील व्यक्ती सजीव झालेल्या आहेत. या कादंबऱ्यांत तेथील बोलीची वैशिष्ट्ये आपोआप टिपली गेली आहेत. गो. नी. दांडेकर यांच्या प्रादेशिक कादंबऱ्यांमध्ये देखील पात्रे स्वतःची बोली बोलतात. बोली स्वतःच्या स्वाभाविक स्वरूपात व्यंकटेश माडगूळकरांच्या बानगरवाडी या कादंबरीत येते. द. र. कवठेकर, मनोहर तल्हार, उद्धव शेळके, इत्यादींच्या कथाकृतींमध्ये व्यक्तींच्या बोलीत संवादांचे लेखन केले आहे.

बराका प्रथम मंत्रालय व शा. स्वयंसेवक
मनुक्रम ७०५३३० चि: ... शिवाजी
पत्रिका १९३१ नों: ति: ११/३/७०

साहित्यातील ग्रामीण बोली : १०१

नाटकात ग्रामीण पात्रांची योजना करण्याची प्रथा जुनीच आहे. नाटकातील गडी हा खेड्यातील बोली बोलतो. अनेक नाटकांत गड्यांची भाषा ही ठरीव साचाची आढळते. अलीकडे काही नाटकांत प्रादेशिक बोली मूळ स्वरूपात येऊ लागली आहे. पुरुषोत्तम दारव्हेकरांच्या वऱ्हाडी मानसात वऱ्हाडी बोली अस्सल रूपात येते.

रविकिरण मंडळाच्या काळातील जानपद गीतांतील ग्रामीण शब्दांच्या वापरा-विषयी उल्लेख यापूर्वी आला आहेच. त्याशिवाय पां. श्री. गोरे यांच्या जानपद गीतांत केंडणे, वांडजाणे, हडे, रीठ पडणे असे वऱ्हाडी शब्द सहजपणे येतात. अस्सल खानदेशी बोलीतील बहिणाईच्या गाण्यात ग्रामीण बोलीची निराळी अशी जाणीव होत नाही.

“ जिची माया गेली सरी, तिले माय म्हनु नही. ”

“ अशी कशी येळी वमाय. ”

“ पानी ‘ लौक्रीच ’ नित्य प्याले अत्रीताची गोडी. ”

त्याच्या खानदेशी वऱ्हाडी बोलीने त्यांच्या गाण्याची लक्ष्मण खूपच नाडविली आहे. अलीकडच्या काळात काव्यात देखील ग्रामीण बोलीतील शब्द सहजपणे येऊ लागले आहेत. ना. धों. महानोर आणि राजा सुकुंद यांच्या कविता या दृष्टीने लक्षणीय आहेत.

ग्रामीण बोलीचे भ्रष्ट अनुकरण

येथपर्यंत मराठीतील निरनिराळ्या वाङ्मयप्रकारांत ग्रामीण बोली कोणत्या स्वरूपात आढळते हे पाहिल्यावर असा प्रश्न निर्माण होतो की या साहित्यकृतींचा आस्वाद घेताना या बोलीची स्वतंत्र अशी जाणीव होते का? वाङ्मयकृतीमध्ये ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करण्यासाठी तेथील समाजजीवन ज्या बोलीतून व्यक्त होते, त्या बोलीचे रेखाटन करण्याचा प्रयत्न लेखकांनी केला आहे. जेथे ग्रामीण बोली ही वापरली आहे, तिची जाणीवपूर्वक योजना केली आहे अशा ठिकाणी बोलीच्या निराळेपणाची जाणीव होते. ती बोली त्या कलाकृतीच्या घाटाशी एकरूप होत नाही. प्रादेशिक बोलीचा वापर जेथे जेथे आवश्यक, अपरिहार्य असेल तेथे तर व्हावाच; परंतु अनेक ठिकाणी लेखक ही बोली एक नवीन शैली, नवीन चलनी नाणे म्हणून वापरीत आहे असे सारखे वाटत राहते. या बोलीतील रांगडे शब्द योजून लेखक ती बोली आणतो. त्यामुळे लेखकाला ती बोली बोलता येते येवढेच जाणवते. कथेत येणारी ग्रामीण बोली अपरिहार्यपणेच येते असे नाही. एकच लोककथा निरनिराळ्या प्रदेशां-तील लेखक आपल्याला अवगत असलेल्या बोलीचा वापर करून त्या कथेतील वातावरणाला तेथील प्रदेशाचा रंग चढवून लिहितात. हे पाहिले म्हणजे वरील विधानाची सत्यता पटावी. दळण ही कथा द. मा. मिरासदारांनी पंढरपूरच्या

परिसरातील बोलीचा वापर करून लिहिली तर चंद्रकांत भालेराव यांनी त्याच कथेला मराठवाड्यातील वातावरणाचा साज दिला. अशा उदाहरणे पाहिली म्हणजे कथांतील प्रादेशिकतेचा फोलपणा उघडकीला येतो. मूळ कथावस्तू अनेक वेळा प्रादेशिक नसते. लेखक ती साकार करताना तिला प्रादेशिक बोलीतील विशेषांनी नटवितो आणि प्रादेशिक, ग्रामीण ही विरुद्धे लावून वाचकांसमोर मांडतो.

बोलीतून साहित्यनिर्मिती

अलीकडे संपूर्ण कथाच ग्रामीण बोलीत लिहिली जाऊ लागली आहे. आनंद यादव, रा. रं. बोराडे यांच्या काही कथा अशा स्वरूपाच्या आहेत. ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करित असता ते जीवन जगणारी माणसे त्यांची बोली बोलली तर ते स्वाभाविक आहे. ग्रामीण व्यक्ती ही कथेचा निवेदक असेल तर संपूर्ण कथा ही ग्रामीण बोलीत लिहिणे युक्त आहे. परंतु कथेचा निवेदक लेखक असेल किंवा मी असेल आणि तो रोजच्या जीवनात ग्रामीण बोली बोलत नसेल तर कथेचे निवेदन बोलीत येणे हे अपरिहार्य कसे ठरते ? लेखक नागर जीवन जगत असता त्याने निवेदन ग्रामीण बोलीत करण्याचे कारण काय ? वरे, ग्रामीणांसाठी तो लेखन करतो असे म्हटले तरी हे म्हणणे फारसे टिकत नाही. मग ग्रामीण बोलीतील निवेदन ही एक नवी द्रम आहे काय ?

एकाच प्रदेशातील जीवनाचे चित्रण निरनिराळे लेखक करित असता त्यांच्या कृतीतील ग्रामीण बोलीत लक्षात येण्यासारखा फरक दिसला पाहिजे. कारण एका प्रदेशातील बोलीचे स्वरूप सर्वत्र सारखे नसते. त्यामध्ये देशिक भेद असतात. त्या प्रदेशातील निरनिराळ्या लेखकांच्या प्रादेशिक वाङ्मयात येणारी ही बोली सारखीच का भासते ? बोलीत ज्याप्रमाणे देशिक भेद असतात त्याचप्रमाणे स्तरभेद असतात. समाजातील निरनिराळ्या जमातींच्या बोली एकमेकांपामून भिन्न असतात. कथांमध्ये येणाऱ्या भिन्न जमातींच्या व्यक्ती सारख्याच नव्हे एकच बोली बोलतात हे अस्वाभाविक वाटते.

काही वेळा आणखीही एक गमतीची गोष्ट कथांतून आढळते. ग्रामीण जीवन जगत असलेला कथेचा निवेदक कथेचे निवेदन प्रमाण भाषेत करतो. मात्र आपल्या 'वाईली' शी किंवा 'बाशी' बोलताना ग्रामीण बोलीत बोलतो.

'प्रादेशिक', 'ग्रामीण' फक्त विशेषणे

कादंबरीमध्ये किंवा कथेमध्ये एखाद्या विशिष्ट भूप्रदेशातील व्यक्तीचे, तेथील समाज जीवनाचे चित्रण केले तर त्या साहित्यकृतीवरोवरच त्या प्रदेशाचा किंवा वातावरणाचा निर्देश सर्वसाधारणपणे केला जातो. प्रादेशिक कादंबरी, ग्रामीण कथा हे शब्द सर्वसाधारणपणे या अर्थाने वापरता येतात. कथारूपाने प्रकट होणारा

अनुभव ज्या भूप्रदेशाशी व वातावरणाशी संलग्न असतो त्या भूप्रदेशाचा आणि वातावरणाचा निर्देश एवढाच सदर शब्दप्रयोगाचा मूलतः उद्देश आहे, हेच खरे. कोणत्याही प्रदेशातील मानवांचे चित्रण केले तरी शेवटी ती माणसाची कथा असते. प्रदेशपरतवे माणसांच्या स्वभावाच्या तपशिलात भिन्नता असली तरी मूलभूत मानवी स्वरूपाचा एकच असतो. प्रदेशाचा निर्देश हा तो अनुभव कोणत्या भूप्रदेशातील माणसाला आहे एवढेच फक्त स्पष्ट करतो. प्रादेशिक कादंबरी असा स्वतंत्र वाङ्मयकलाप्रकार संभवू शकत नाही. कादंबरीविषयीचे स्वतंत्र असे प्रमाण किंवा कथादर्श निर्माण करू शकत नाही. हेच विवेचन ग्रामीण कथेच्या संदर्भात देखील लक्षात घेतले पाहिजे, नाही तर ग्रामीणता हे कथेचे एक मूल्य वनेल. ग्रामीण कथा ही देखील प्रामुख्याने माणसाची कथा म्हणून लक्षात राहते. ज्या कथेत ग्रामीणत्व अबाधित ठेवून स्वतःची ग्रामीण ही उपाधी वाचकाला विसरायला लावण्याचे सामर्थ्य असते तीच खरोखर श्रेष्ठ कथा म्हणता येईल. ज्याप्रमाणे नागर जीवनाशी संबंधित असलेली कथा हिला आपण नागर कथा म्हणत नाही किंवा नागर कथा म्हणून तिचे आपण स्वतंत्रपणे मूल्यमापन करीत नाही त्याचप्रमाणे केवळ ग्रामीण व्यक्तीच्या जीवनाचे चित्रण करणारी कथा म्हणून त्यात अपूर्वाई निर्माण होऊ शकत नाही. ग्रामीण हा शब्द त्या कथेचे केवळ एक विशेषण आहे. ग्रामीण कथा हा स्वतंत्र वाङ्मयकलाप्रकार असणे शक्य नाही. या दृष्टीने प्रादेशिक कादंबरी किंवा ग्रामीण कथा या शब्दप्रयोगाचा अर्थ एका विशिष्ट भूप्रदेशाशी संबंधित कादंबरी आणि खेड्यातील माणसांची कथा असाच घेतला पाहिजे. कालांतराने त्यांची प्रादेशिक, ग्रामीण ही विशेषणे नष्ट होऊन जातील. ग्रामीण जीवनाचे स्वरूप पाहण्याच्या दृष्टीने आणि ग्रामीण बोलीतील वैशिष्ट्ये अभ्यासण्याच्या दृष्टीने त्याचे मोल मात्र निःसंशय लक्षात घ्यावे लागते.

नव्या युगाचा प्रभाव

शिक्षणाच्या प्रसारामुळे ग्रामीण जीवनामध्ये आज झपाट्याने बदल होत आहे. साहित्याचे ग्रामीण वाचक निर्माण होत आहेत. आजच्या या लोकशाहीच्या युगात समाजातील बहुसंख्य लोकांच्या बोलींना प्रतिष्ठा प्राप्त होत आहे. विकेंद्रीकरणामुळे खेड्यातील लोक शहरात येऊन राहत आहेत, आणि नागर जीवन जगणारी माणसे खेड्यातील विकासाच्या कामाच्या निमित्ताने खेड्यात पोचत आहेत. या सर्वांचा समाजाच्या भावाव्यवहारावर परिणाम होणे अपरिहार्य आहे. ग्रामीण जीवनाचा अनुभव असलेले लेखक निर्माण होत आहेत. ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करीत असताना अससल ग्रामीण बोलीचा साहित्यात वापर करून बोलींना प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. केवळ ग्रामीण बोलीतून वाङ्मयनिर्मिती करण्याचा प्रयत्न देखील काही साहित्यिक करीत आहेत. उपमेयावरोचरच उपमानेही ग्रामीण

जीवनातूनच येत आहेत. ग्रामीण जीवनातील प्रतिमा आणि प्रतीके अपरिहार्यपणे यद्द साहित्यात येत आहेत.

“ सारी भूमीच खेडागत धगधगत होती.

पेवात पडलेल्या धान्यागत माणसाची अवस्था झाली होती.

गणगट्याला चिच्चचा बोळा लावून तो तोंडात रवी फिरल्यागत फिरत रहावा तशा मजेनं ती पोरं चव घेत उभी होती.

उनाची खाई उसळली होती.

पावसानं वंदाट घातलं होतं.

कापसाच वोंड फुटल्यावनी ती हसली.

वाळकाच्या उसन्यावनी झालेली आपली बोटं त्या म्हतारीनं आपल्या कानशिलावरून फिरविली.

हिवानं तडकलेलं त्याचं आंग तरटाच्या तुकड्यावनी दिसत होतं. ”

प्रमाण भाषेतील निवेदनात कपाळावनी, चिच्चचा बोळा, खेडागत, वंदाट इत्यादी ग्रामीण बोलीतील शब्द नकळत येत आहेत.

कोकण, खानदेश, विदर्भ, मराठवाडा या महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या विभागांतील लेखक आपआपल्या प्रदेशातील बोलींना तेथील वास्तव जीवनाचे चित्रण करण्यासाठी गरज म्हणून वापरीत आहेत. हे सर्व लोक मराठीत लिहीत असले तरी मराठीतील विविध प्रादेशिक ढंग प्रमाण भाषेमध्ये आणीत आहेत.

स्थिर होत चाललेल्या प्रमाण मराठी भाषेमध्ये विविध बोलीतील वैशिष्ट्ये येऊन मिळाल्यामुळे तिचे स्थिर रूप जाऊन ती पुन्हा प्रवाही होऊ लागली आहे. त्यामुळे मराठीचा कस वाढत आहे. ती अधिक लवचिक आणि समृद्ध होत आहे. आपल्या भाषाविषयक चुकीच्या कल्पनांमुळे ग्रामीण बोलीतील अनेक शब्दांना, वाक्प्रचारांना आणि भाषेतील वैशिष्ट्यपूर्ण उच्चारवैशिष्ट्यांना नागरी जीवन जगणारे आणि प्रमाण किंवा पुस्तकी भाषा बोलणारे लोक पारखे झाले होते. प्रादेशिक कादंबरीकार आणि ग्रामीण कथाकार यांनी त्यांच्या साहित्यकृतीतून आपल्या या उपेक्षित बोलीच्या ऐश्वर्याची जाणीव आपणास करून दिली. आपली भाषाविषयक जाणीव समृद्ध केली. या दृष्टीने या लेखकांचे कार्य फारच मोलाचे आहे. साहित्यातील ग्रामीण बोलीच्या वापरामुळे प्रमाण भाषेचा विकास होत आहे. प्रमाण भाषा संपन्न होत आहे.

साहित्यातील बोलीच्या भाषिक अभ्यासातील अडचणी

साहित्यातील ग्रामीण बोलींचा भाषाशास्त्रीय अभ्यास करताना मात्र अनेक अडचणी येतात. प्रादेशिक आणि ग्रामीण कथात्मक साहित्यकृतींमध्ये लेखकाने अनेक

वेळा वाचकांना लक्षात घेऊन नागर प्रमाण भाषा आणि ग्रामीण बोली यांचे मिश्रण करून भाषा सिद्ध केलेली असते. काही ठिकाणी बोली ही अस्सल रूपात येत असली तरी लेखकाचे ग्रामीण बोलीत संवाद रंगविण्याचे कौशल्यही दिसते आणि मग अस्सल आणि अनुकरण यामध्ये फरक करून अस्सल बोली शोधून काढणे कठीण होते.

भाषेचे ज्याप्रमाणे कालिक भेद असतात त्याप्रमाणे देशिक भेद देखील असतात. समाजामध्ये जे निरनिराळे स्तर असतात किंवा जी निरनिराळी वर्तुळे असतात त्यांच्या बोलीत भेद असतात. त्यांत एका विशिष्ट समाजाची बोली शुद्ध आणि इतरांची भ्रष्ट किंवा अशुद्ध असे समजता येत नाही. आपण आतापर्यंत भाषेच्या शुद्धाशुद्धतेविषयीच्या ज्या कल्पना वाळगीत होती त्या पुन्हा तपासून पाहणे आवश्यक आहे. बोली या सर्व शुद्धच असतात. कारण त्या जिवंत आणि प्रवाही असतात. त्या स्वतंत्रपणे विकसित होत असतात. ज्याप्रमाणे प्रदेशभिन्नत्व आणि कालभिन्नत्व यामुळे भाषेतील विविध बोलींमध्ये निराळेपणा निर्माण होतो, त्याप्रमाणे एकाच भाषिक प्रदेशात असलेले भौगोलिक भेद, व्यवसायभेद, जातिभेद यामुळे देखील त्यांच्यात ठळक भेद निर्माण होतात. बोलींचा उल्लेख सर्वसाधारणपणे प्रादेशिक आणि जातिवाचक नावे देऊन करण्यात येतो.

भाषाशास्त्रज्ञांचा विचार

समाजातील निरनिराळ्या स्तरांतील, व्यवसायांतील आणि वर्तुळांतील लोकांच्या बोलीत भिन्नता असली तरीही त्या सर्वांनी व्यवहारभाषा म्हणून कोणत्या तरी एका बोलीचा स्वीकार केलेला असतो. सर्वसाधारण प्रकारच्या आणि सर्वमान्य अशा दैनंदिन व्यवहारासाठी त्यातील एखादी बोली ही स्वीकारली जाते. ही व्यवहारभाषा किंवा प्रमाणभाषा एकविध असलीच पाहिजे असे नाही. त्यात वारीक-सारीक भेद असतात. परंतु ती भाषा बोलणाऱ्या सर्व विभागांत तिचे आकलन होऊ शकते. ह्या निरनिराळ्या बोलींतील एखादी बोली मान्य केलेली असली किंवा प्रमाण मानलेली असली तरी इतर बोली अप्रमाण ठरत नाही. त्या बोलींनाही स्वतःचे असे स्थान असते. डॉ. ना. गो. कालेलकर यांनी त्यांच्या भाषाशास्त्रीय लेखनात स्वीकारलेल्या शास्त्रशुद्ध भूमिकेच्या प्रभावाने बोलीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलला असून तिच्याकडे तिरस्काराने किंवा उपेक्षेने पाहण्याऐवजी भाषेला जिवंत ठेवणारी एक प्रभावी संजीवनी या दृष्टीने पाहण्यात येऊ लागले आहे. भाषेला संस्कृतनिष्ठ करण्याकडे जो काही पंडितांचा कल असतो त्याला केवळ विरोधच होत नाही तर संस्कृताच्या प्रभावातून मराठीला मुक्त करण्यासाठी साहित्यसंमेलनाच्या व्यासपीठावरून आवाहन करण्यात येऊ लागले आहे. भाषेचे उच्चारानुसार लेखन व्हावे असा आग्रह धरण्यात येऊ लागला आहे.

वोलीचे स्वरूप समजण्यासाठी बोलींची निरनिराळी व्याकरणे लिहावीत असे मत अलीकडे व्यक्त होऊ लागले आहे, आणि त्याप्रमाणे प्रयत्न देखील झाले आहेत. परंतु बोलींचे व्याकरण लिहिण्यात येणाऱ्या अडचणी लक्षात घेतल्या तर साहित्यामध्ये येणाऱ्या ग्रामीण बोलींचे स्वरूप न्याहाळून व्याकरण लिहिणे अधिक योग्य ठरेल असे वाटते.

आजच्या बदललेल्या परिस्थितीमध्ये ग्रामीण बोलीवर प्रमाण भाषेचा किंवा सर्वमान्य व्यवहार भाषेचा प्रभाव पडून निरनिराळ्या ग्रामीण बोलींतील आणि प्रमाण भाषेतील अंतर कमी होऊ लागले आहे. प्रमाण भाषेला ग्रामीण बोलींचे अनेक विशेष येऊन मिळत आहेत. त्याचप्रमाणे ग्रामीण बोली बोलणारे लोक प्रमाण भाषेचा स्वीकार करू लागले आहेत. ह्या क्रमाने सर्वमान्य अशी प्रमाण भाषा, जी कोणत्याही एका स्तराची नाही किंवा समाजाची नाही, विकसित होऊन त्यात अनेक बोलींच्या छटा येऊन मिसळतील. आतापर्यंत भाषेच्या शुद्धीकरणाच्या नावाखाली जे संस्कृतीकरण होत होते ते मागे पडून “ पायाशुद्ध मराठी ” विषयीची एक नवी जाणीव निर्माण झाली आहे. भाषेच्या विकासाच्या दृष्टीने ही एक महत्त्वपूर्ण घटना म्हणावी लागेल.

लोकसाहित्यातील भाषेचे स्वरूप

लोकसाहित्यातील ग्रामीण बोलीचा मात्र स्वतंत्रपणे विचार करावा लागतो. साहित्यामधील ग्रामीण भाषेचे स्वरूप प्रवाही आणि परिवर्तनशील असते. त्याउलट परंपरागत चालत आलेल्या लोकजीवनाचा आविष्कार ज्या भाषेतून होतो त्या लोकसाहित्यातील भाषेचा प्रयत्न आपली मूळ रूपे कायम ठेवण्याचा असतो. प्रचलित परिवर्तनांनी सिद्ध झालेल्या बोलींचा वाङ्मयकलाप्रकारात प्रयोग केला जातो, त्याउलट लोकसाहित्यातील भाषा स्थिर राहण्याचा प्रयत्न करते.

लोकसाहित्यातील भाषेची स्वतंत्र अशी जाणीव केव्हाच होत नसते. ती नित्याची बोलभाषा असते. ती पालटत नाही असे नाही, परंतु पालटता पालटताही आपले वैशिष्ट्य अबाधित ठेऊन त्यात नवीनाची भर घालून एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीपर्यंत जात असते. यामुळे लोकसाहित्यातील भाषेची दोन अंगे दाखविता येतात. एक आपले रूप नित्य पालटणारे आणि दुसरे आपले वैशिष्ट्य न सोडणारे. यामुळे लोकसाहित्यातील भाषेत जुने शब्द, जुने वाक्प्रचार, व्याकरण-विषयक पुरातन रूपे आढळतात. ह्यांच्या अभ्यासाने आजची शब्दांची घडण कळते.

लोकजीवन ज्या उक्तीतून व्यक्त होते, त्याला लोकसाहित्य असे म्हणतात. ह्या कृतींचा आणि उक्तींचा घनिष्ठ संबंध असतो. लोकसाहित्यातील उक्ती कोणत्या

२. शास्त्रीय चिकित्सेसाठी पाहा. डॉ. अशोक रा. केळकर, भाषेचे नियमन, महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, अंक १६१, १९६७.

त्तरी कृतींशी निगडित असतात. ही क्रिया एखादा विधी असेल, नृत्य असेल, खेळ असेल किंवा दळणासारखे एखादे काम असेल, ह्या कृतींशी संबंध तोडून उक्तींचे रूप पाहता येत नाही. या दृष्टीने विधीगीतांचा अभ्यास हा केवळ वाङ्मयीन अभ्यास न राहता विधींचाही अभ्यास वनतो. शब्दांची भूतकालीन रूपे कळत असतानाच याद्वारे मानवी जीवनातील भूतकालाचे अनेक स्तर शोधता येतात, विधी (Ritual) आणि त्याच्याशी निगडित असलेली गीते आपले परंपरागत रूप कायम ठेवतात. विधींचा अभ्यास करताना ह्या गीतांतील अनेक शब्द त्यांत दडलेले भूतकालातील रहस्य सांगण्याची शक्यता असते. पोतराजाचे गीत उदाहरणादाखल खाली दिले आहे. त्यामध्ये प्राचीन शब्दांची काही रूपे आढळतात.

“ हरहरांत जुपला होता हंकार, आम्ही करणीचे करतार

महादेव जटाचा भार, इवी शिपली होती पाहुण्यावर

मेशी जलमला, मेशीचा अळंकार

पांच खणाची दीपमाळ, तिथं डोंगरी वाहतो वयाचा खळाळ

आसवित महुमाही लाल

तिची कोण माता तिची कोण पीता, सत्य सांगावं सत्वर

मी एक अनजान पोतराज, लोट मारतो वया तुझ्या चरणावर ”

मांगांचे सांगते डकलवार यांच्या पुराणांच्या चूर्णिकेसारख्या गद्यात प्राचीन शब्दांची रूपे तर आढळतातच परंतु त्याबरोबर प्राचीन जीवनाचे अवशेषही त्यांतून डोकावतात.

लम्रविधी, दीक्षाविधी इत्यादी विधींशी संबंधित गीते विधींचे प्राचीन रूप दाखवितात.

“ रुणझुण वाजत्री वाजती — नवरी जितुनी आणीना. ”

या प्रसिद्ध गीतातून राक्षस-विवाहाचे अवशेष दिसतात. मंत्रांचा अभ्यास भाषाशास्त्रीय दृष्टीने महत्त्वाचा असतोच, तरंतु मानववंशशास्त्रीय दृष्टीने देखील उपयुक्त ठरतो. लोकसाहित्यातील भाषेचा केवळ भाषाशास्त्रीय अभ्यास करू पाहणे म्हणजे लोकसाहित्याविषयीचे अज्ञान प्रगट करणे आहे. हा अभ्यास भाषाशास्त्राबरोबरच समाजशास्त्रीय विशेषतः मानववंशशास्त्रीय दृष्टीने करणे आवश्यक ठरते.

—अ. गं. मंगरूळकर

काव्य हे शब्दरूपाने जन्माला येते, हे सांगण्याची आवश्यकता नाही. विचार हा व्यक्त होण्यापूर्वी शब्दबद्ध असतो की नाही, हा प्रश्न तर्त वाजूला ठेवला, तरी एखादी भावना, एखादी वृत्ती, मनाची एखादी लहर ही शब्दांकितच असली पाहिजे, असे नाही. ती शब्दविहीन अशाही अवस्थेत, गूढ धुकट स्थितीत मनामध्ये असू शकेल. परंतु हे मान्य केले पाहिजे की, तो कविमनाचा (— अथवा नुसता मनाचा म्हणा, —) केवळ खाजगी व्यापार होय. संध्याकाळच्या कातरवेळी पाहिलेला प्रशांत समुद्रकिनारा, डोंगराची आकाशातून तरळत जाणारी कड, दूर अंतरावरून ऐकू येणारी एखादी स्वरावली, सकाळच्या मंद झुळुकीत अनिवार थरथरणारे गवताचे इवलेसे पाते, तारेवर किंवा बाभळीच्या झाडावर दिसलेली गवळण पक्ष्यांची अगणित घरटी, चांदण्यात जाणवलेली एखाद्या वठलेल्या झाडाची गूढ आकृती, मऊ-मऊ गवताचा कोमल स्पर्श, गाडी भरधाव जाताना दिसलेले आणि एकमेकांवर केसभर अंतराने टेकलेले अवाढव्य शिलाखंड, असे किती तरी विषय ज्या वृत्ती मनात तरंगित करतात, त्यांना शब्दाचा वा भाषेचा स्पर्श मागाहून लाभतो; आणि तो देखील लाभला तर! तात्पर्य, पुष्कळसे विषय किंवा पुष्कळशी कविता ही जन्माला येण्यापूर्वीच मरून जाते. ती अजातमृत असते. परंतु कवितेला “कविता” ही संज्ञा मिळते, तेव्हा मात्र ती शब्दांकितच असते, यात शंका नाही.

शब्द हे या दृष्टीने काव्याचे सर्वस्व. तो त्याचा आधार. नुसताच आधार नाही, तर ते त्याचे अस्तित्व. तेथूनच त्याची पुढची सर्व शहानिशा आणि विचक्षणा सुरू होते. ते त्याचे माध्यम (साधन नव्हे). ज्यावाचून जे असत नाही, ते त्याचे माध्यम. केवळ अस्तित्वरूपी स्वरूप. म्हणून शब्दापासून कविता ही वेगळी असणार नाही. फार काय, शब्द हीच कविता. तसेच, हा शब्द अर्थाहून वेगळा नाही. काही विशिष्ट तात्त्विक पृथक्करणासाठी आणि तर्कवादासाठी शब्द आणि अर्थ भिन्नभिन्न मानून त्यांचे जरी संबंध कल्पिले, तरी ते मानोव संबंध होत. ज्या संदर्भात आपण आता विचार करीत आहो, त्या संदर्भात शब्द हा त्याच्या अर्थापासून अभिन्न आहे. म्हणून 'शब्दार्थ' याचा अर्थ 'शब्द अधिक अर्थ' असा नाही, तर 'शब्द तोच अर्थ' असा घेतला पाहिजे. हे काव्यात आणि कवितेत. कारण ज्याला कवितेत अर्थ नाही, असा शब्द हा कवितेत शब्दही नाही. एखाद्याने आपल्याला फिनिश भाषेतील किंवा आइसलँडिक् भाषेतील कविता म्हणून दाखविली, तर ती कविता आपल्या लेखी 'कविता' नाही; कारण त्यातले शब्द हे आपल्या लेखी अर्थ घेऊन आलेले नसतात. म्हणजेच ते शब्द हे शब्दही नसतात. ते केवळ विविध ध्वनींचे आविष्कार होत. परंतु त्यांचा अर्थ ज्याला कळतो, अशा एखाद्या फिनिश मनुष्याला किंवा आइसलँडिक् मनुष्याला ती कविता ही कविता आहे; कारण ज्या शब्दांनी तिचा बंध घडलेला आहे, ते शब्द हे त्या मनुष्याला अर्थ होतात. शब्द आणि अर्थ हे अशा रीतीने आंतरिक रीत्याच संपृक्त असतात. बालकवींच्या 'औढुंवर' यासारख्या कवितेत किंवा 'खेड्यातील रात्र' ह्यासारख्या कवितेत ह्याची जाणीव होते. ज्ञानदेवांच्या काही 'विराण्या' किंवा रेग्यांची 'शेवगा' ही कविता यांतही याचा प्रत्यय येतो.

'शब्द' अधिक 'अर्थ'

ज्या वेळी कवितेत 'शब्द' अधिक 'अर्थ' येऊ लागतो, त्या वेळी शब्दाचे माध्यम हे स्वरूप जाते. शब्द हे एक साधन बनते, आणि अर्थ हे साध्य होते. शब्द हा जेव्हा साधनीभूत बनतो, तेव्हा तो जड, अल्पप्राण अथवा निष्प्राण बनतो. 'कशासाठी तरी शब्द' अशी स्थिती होते. आवळे पाडण्यासाठी शेकाटा, आंबे पाडण्यासाठी दगड याप्रमाणे. कवितेत मग असेच होते. शब्द आणि अर्थ हे संयुक्त न राहता पृथक् होतात, विघटित होतात, त्यात फट पडते. अर्थाला मग स्वाभाविकच महत्त्व येते, प्राधान्य येते. कवीचे आणि श्रोत्यावाचकांचेही लक्ष अर्थावरच जडते. चांगल्या अर्थाचा शोध सुरू होतो, आणि त्यासाठी 'चांगला' शब्द किंवा 'चांगल्यातला चांगला' शब्द शोधण्याचे काम सुरू होते. 'चांगला' शब्द वापरणे हे मग मुख्य काम होते आणि मग अर्थासाठी शब्द, यमकासाठी शब्द, भाषा शुद्ध

करण्यासाठी शब्द, अशी शब्दांची ससेहोलपट सुरू होते. मोरोपंताची पुढील आर्या पाहा :

अनलसमीहित साथी राया वारा महीवरा कामा ।

अनलस मीहि तसा धोरा यावा रामही वराका मा ॥

यामध्ये शब्दाचे अवमूल्यन पार शून्यापर्यंत झालेले दिसेल. येथे यमकासाठी शब्दावर इतकी मारगिरी झालेली आहे की, या आर्येत शब्दाचे निव्वळ कलेवर उरलेले दिसेल. वामनपंडितांच्या, 'वंशी नादनटी तिला कटितटी ...' याही श्लोकांत शब्दाची स्थिती याहून वेगळी नाही. कालिदासासारखे संस्कृत कवीही याला कधी कधी अपवाद ठरत नाहीत. व्याकरणाचे खुलासे करण्यासाठीही कविता रावविल्याची आणि महाकाव्यरचना केल्याची भट्टिकाव्यासारखी उदाहरणे संस्कृतात आहेत. चित्रवंधांची रचना याच वर्गातली. या कवितांत कवीचे सामर्थ्य जे दिसते, ते काव्याच्या वाक्तीतले नव्हे, तर शब्दाच्या राववणुकीतले दिसते. गुलामाकडून जास्तीत जास्त काम करून घेण्यासारखाच हा प्रकार आहे. शब्दाच्या परतंत्रतेमध्ये असा प्रकार नित्य आढळून येतो. भाषा शुद्ध करण्यासाठी म्हणून माधवराव पटवर्धनांनी जेव्हा आपल्या कविता नव्याने लिहिण्याला सुरुवात केली, तेव्हाची त्यांचीही भूमिका अशीच होती. खरे म्हणजे ही प्रयोजने काव्यवाह्य होत. अशा काव्यवाह्य प्रयोजनांनी भारावून घेऊन गेलेली कविता सर्वकाळी सर्वत्र आढळते. कवीच्या शब्दावरील प्रभुत्वाला अनुसरून अशी कविता ही वाह्यात्कारी चटपटीत वाटतेही. ती कधी कधी मोडही घालू शकेल. पण तिचे आंतरिक सामर्थ्य हे पंडुरोगी अशा सुजीर माणसासारखे असते.

एक कविता

यमकांशी आपला परिचय आहे. खरोखर यमकांचा तिरस्कार करण्याचे किंवा राग-राग करण्याचे काहीच कारण नाही. तो एक काव्याला साधनीभूत होणारा योग आहे. यमके काय, ज्ञानदेवात, तुकारामात, रामदासात आहेत आणि तशी ती पु. शि. रेग्यांच्याही कवितेत पुष्कळदा भेटतात, पण मोरोपंत, वामनपंडित यांच्या कवितांत ती येतात, तेव्हा त्यांचे प्रयोजन पालटते; कसे ते आपण पाहिले. आता पु. शि. रेग्यांची पुढील छोटी मुक्तच्छंद कविता पाहा. तीत भरपूर यमके आहेत, त्यांची गणनाही पुढे केली आहे. पण त्या यमकांचे स्वरूप विशिष्ट प्रकारचे आहे, असे दिसेल. ती यमके कवितेहून अन्य अशा एखाद्या प्रयोजनासाठी आलेली नाहीत. किंवा कानांना सुखसंवेदना देण्यासाठीही आलेली नाहीत. ती त्या कवितेत विरघळून जाऊन कशी एकजीव रसायन बनली आहेत. पाहा :

आलीस

आलिस

पाहिलंस,

नाही बोललीस

पण सात जन्मांची पुण्याई

गेलीस

घेउन ओलीस.

ही अल्पाक्षर कविता केवळ अकरा शब्दांची किंवा अकरा पदांची आहे. त्या अकरा पदांत ' आलिस ', ' पाहिलंस ', ' नाही ', ' बोललीस ' आणि ' गेलीस ' ही पाच तर नुसती क्रियापदेच योजिली आहेत. ' घेउन ' हे एक धातुसाधित अर्थ्य आहे. आणि एकच कर्ता जो ' तू ' तो अध्याहृत आहे. सात जन्मांची दीर्घता किंवा- रेग्यांच्या शब्दांनी सांगावयाचे तर- ' पुष्कळता ' सुचविण्यासाठी चौथी ओळ लांबच- लांब, म्हणजे तब्बल चार पदांची केली आहे ! (रेग्यांच्या खूप लांब म्हणावयाच्या ओळी साधारणपणे एवढ्याच असतात !! त्यांची ' खूप मोठी ' कादंबरी किंवा ' खूप मोठी गोष्ट ' हीही अशीच असते !) या चौथ्या लांबट ओळीमुळे आणखी एक गोष्ट कवितेच्या घडणीच्या बाबतीत साधलेली आहे ती ही की, तिच्यामुळे समरेखतेची (symmetry ची) यांत्रिकता मोडायला कवितेत मोठी मदत झाली आहे. एखाद्या परिपूर्ण समरेख (perfectly symmetrical) अशा जपानी मृत्तिकापात्राचा आकार ज्याप्रमाणे मुद्दाम एका बाजूने थक्कट करून त्याला अधिक व्यक्तित्वपूर्व साकार करतात त्याप्रमाणे. याच्या व्यतिरिक्त कवितेत उरलेले सर्व शब्द विधेयरूपी आहेत. एकाच श्वासाच्या घासात संपणाऱ्या या कवितेचे ऐनजिनसी स्वरूप ' He came, he saw, he conquered ' अशासारखे आहे. पण मला आपले लक्ष वेधावयाचे आहे, ते तीतल्या यमकांकडे. कवितेतल्या सहा ओळींपैकी पाच ओळींत अंत्य यमक साधलेले आहे. ते यमक ' स ' या ध्वनीचे आहे. ' स ' हा ध्वनी या कवितेची गुरुकिल्ली आहे. पहिल्या चार ओळींतला ' स ' हा ध्वनीचे आणि क्रियाप्रत्ययाचे अशी दोन्ही कामे करितो. लागोपाठ चारदा येणाऱ्या ' स ' यातल्या प्रत्ययभागाने ' तू ' हा कर्ता निकाराने आक्षिप्त केला आहे. अर्थातच त्यायोगे या आक्षिप्त अशा ' तू 'ची छाया कवितेत सर्वभर पसरलेली आहे. पण ' स ' ने आणखी एक कार्य साधलेले आहे. ' स 'च्या पुनरावृत्त यमकांमुळे निःश्वासाच्या सीत्काराची कवितेच्या अर्थाशी संवादी असलेली एक झुटपूट जाणवते; ती विशेष लक्षणीय आहे. अशा प्रकारे ' स ' या ध्वनीने आणि प्रत्ययाने अशा दोहोंनी एकाच वेळी दोन कार्ये एकाच उच्चाराने साधलेली आहेत. वास्तविक पाहता, जुन्या काव्यशास्त्रानुसार समानार्थक ध्वनींची

यमके वापरणे हे दोषास्पद म्हणावे लागेल. पण येथे तर तेच अपरिहार्य बनून राहिले आहे. वारकाईने पाहिले तर असे दिसेल की कवितेची घडण चार प्रधान अंश-वाक्यांनी बनलेली आहे, आणि संपूर्णच्या संपूर्ण कविताच मुळी केवळ विधेयात्मक झालेली आहे. तीत साक्षात उद्देश्य नाहीच. आहेत ती मुख्यत्वे क्रियारूपे. भाषेमध्ये क्रियारूपे ही सर्वप्रथम महत्त्वाची असतात, पण येथे पाच क्रियापदांसह सर्व कविताच विधेयात्मक बनलेली आहे, हे विशेष आहे. विधेयरचनेचा इतका सूक्ष्म आणि मर्म-प्राही उपयोग खुद्द रेग्यांनीही पुढे फार करून केलेला नाही.

शब्द आणि अर्थ यांचे द्वैताद्वैत

“चांगले” शब्द वापरण्याचा किंवा “चांगल्या” अर्थाचे शब्द वापरण्याचा आताच उल्लेख केला. ज्या व्यवहारात किंवा ज्या शास्त्रात “समजावून देण्याची क्रिया” ही मुख्य रूप घेते, त्यात अशा प्रकारचे शब्द वापरणे हे ओघानेच येणार. त्यात गौण काही नाही. आणि हे एकदा ठरल्यावर शब्दांची घासपूस करणे किंवा निवड करणे हेही स्वाभाविक आहे. कारण काही झाले तरी हा प्रयास उघडउघडच “समजावून देण्यासाठी” करावयाचा असतो. तपशिलाने समजावून देणे, नेमके समजावून देणे, किंवा सुरेख रीतीने समजावून देणे या तीन क्रियांसाठी शब्दांचा भरपूर उपयोग, वेचक उपयोग, किंवा ‘सुंदर’ मानल्या जाणाऱ्या शब्दांचा उपयोग हे उघडच निष्पन्न होतात. परिभाषा तयार करताना या प्रक्रियेचा अगदी ठळक असा अनुभव येतो. कारण परिभाषा कितीही स्वाभाविकपणे आणि सहजतेने तयार करावयाची म्हटले, तरी शब्दांचे वेगवेगळे गुणधर्म पारखणे, ते तोळत पाहणे हे होणारच. मोरोपंत जेव्हा यमके जुळविताना दिसतात, तेव्हा शब्दांची अशीच निवड करितात. ही निवड अधिक चांगले हत्यार निवडण्याच्या क्रियेसारखी आहे. त्यामुळे स्वाभाविकपणे शब्द आणि अर्थ यांचे द्वैत पतकरावे लागते. या द्वैतात अर्थ हा क्षीण अथवा निःशक्त होण्याकडे झुकतो; आणि ज्याचा अर्थ क्षीण झालेला आहे, असा शब्दही आपोआपच निःसत्त्व बनतो.

मेघदूतासारख्या काव्यात शब्द आणि अर्थ यांचे केवळद्वैत जाणवते. त्यामुळे शब्द आणि त्याबरोबर अर्थ ही दोन्ही - नव्हे, ही एक - अपरिहार्य होतात. त्यामुळेच कविता आणि भाषा यांचा अभेद जाणवतो. भाषा ही काव्यरूप पावते. किंवा काव्य भाषारूप होते, असे म्हणावे हवे तर. मेघदूताची जी सर्व भाषांतरे विफल झाली आहेत, त्याचे कारण मूळ मेघदूतातच साधलेले शब्दार्थांचे हे ब्रह्मात्मैक्यासारखे असलेले केवळद्वैत होय. कारण शब्द हाच तेथे अर्थ झालेला आहे. म्हणून भाषांतरकार जेव्हा शब्द आणि अर्थ हे आपल्या अनुवादाच्या सोयीसाठी वेगळे-वेगळे काढून

सुसता अर्थ ध्यानात घेतो; आणि मग त्या अर्थाला अनुसरून आपल्या भाषेतले शब्द योजू लागतो. तेव्हा तो मूळ शब्दाला तर मुक्तोच, पण त्याशी संपृक्त असलेल्या मूळ अर्थाला आणि शब्दाच्या नादवल्यालाही मुक्तो. कारण मुळात ही दोन भिन्न नाहीतच मुळी. अर्थ ही काही शब्दावरची साय नव्हे, की जी काढून घेतल्यावर शब्द टाकून द्यावा !

भाषांतरात शब्दाची ओढाताण

भाषांतर करताना शब्दाची कशी ओढाताण होऊ शकते, ते पाहण्यासाठी पु. शि. रेग्यांच्या पुढील दोन मूळ इंग्रजी कविता आणि त्यांची त्यांनी स्वतःच केलेली मराठी भाषांतरे पाहा, आणि तुलना केल्यावर त्यात काही फरक जाणवतो काय, तेही पाहा :

A	sigh
A	hand
A	mouth
A	you
A	me
एक	हाऽय
एक	हात
एक	मुख
एक	तू
एक	मी

‘ A ’ याचे “ एक ” हे निव्वळ भाषांतर म्हणून ठीक असेलही, परंतु काव्य-दृष्ट्या ते पुरेसे वाटत नाही. ‘ A ’ याचा इंग्रजीतला निसटता “ अ ” हा उच्चार आणि “ एक ” याचा रेखून-टेकून करावयाचा मराठीतला उच्चार हे परिणामतः भिन्न आहेत. उच्चारताना ‘ A ’ याच्या निसटत्या उच्चारामुळे ‘ sigh ’ यावर भर पडून ती आर्तता जाणवते, ती आर्तता “ एक हाऽय ” यात “ एक ” यावरही बरोवरीने भर पडल्यामुळे जाणवत नाही. असेच पुढेही पाच वेळा. ‘ Sigh ’ याचे “ हाऽय ” हे भाषांतर मात्र चपखल वाटते. मात्र ‘ Mouth ’ याचे “ मुख ” हे भाषांतर ठीक वाटत नाही. आणि संपूर्ण मूळ कवितेचा परिणाम साकल्याने अनुवादात उतरत नाही.

आता दुसरी कविता :

The Bridge

The rivetted bridge is like a garland
Hung across the trapped river;
Put when suddenly the thundering train
Clasps it with its silent lights
I must find another name
For this faithful bridge, this understanding river.

हा रिव्हेट केलेला पूल आहे जणू एक हार
टांगलेला या अडकावलेल्या नदीच्या आरपार;
पण तेव्हा अचानक धडधडणारी एक आगगाडी
आपल्या मुक्या दिव्यांनी त्याला घट्ट ओळंगते
तेव्हा मलाहि शोषायला हवे दुसरे एक नाव
या विश्वासदार पुलासाठी, या समजुतदार नदीसाठी.

या भाषांतराची तपासणी वाचकांवर सोपविणे योग्य होईल.

स्वायत्त शब्दाची महती

मेघदूतातल्याप्रमाणेच शब्दार्थाची एकतानता अथवा अभेद तुकारामांच्या अनेक अभंगांमध्ये, ज्ञानदेवांच्या किती तरी ओव्यांमध्ये, वालकवींच्या काही कवितांमध्ये आणि केशवसुतांच्या झपूझी यासारख्या कवितेत जाणवतो.

मोरोपंतांसारख्या कवींनी शब्दबंध हे अर्थाकडे पाहून एखाद्या शिंप्याप्रमाणे वेतले; आणि तसे करिताना शब्द आणि अर्थ यांचे द्वैत कळत वा नकळत स्वीकारले. असे केल्याने कवितेला घासपूस आणि सफाई आली. पण अर्थ शब्दांच्या काढण्यात राहिला, ...नांदला. या शब्दाच्या काढण्या कधी कधी रेशमी असत; जरतारी असत. पण त्या काढण्याच. मात्र या योगे एक झाले. वहिरंग चांगले पोसले. तांबे यांच्या अनेक कवितात ही झिलई, ही चतुरता, हा मुलायमपणा आणि ही वेधक कुसर व सफाई आढळून येतात.

रविकिरण मंडळाच्या अनेक कवींच्या कवितांमध्ये हीच स्थिती आढळून येते. त्यात विषय बदलले. विविधता आली. तपशील वाढला. पण अंतर्यामी शब्द आणि अर्थ यांचा संबंध मोरोपंतांच्या कवितेत होता, तसाच जवळपास राहिला. त्यांच्या कवितांचे साधारण स्वरूप आविष्कारात्मक असे नव्हतेच. ते निवेदनात्मक होते. समाजाची दुःखे किंवा व्यक्तिगतही दुःखे सांगण्याचा त्यांत प्रयास होता. तीही वरवरच्या रीतीने; आणि एकरेखी किरळ्या (uni-linear) पद्धतीने, विरळ पोताने. त्यामुळे ज्याचे निवेदन करावयाचे, त्याला प्राधान्य येणे उघड होते. त्यात पुन्हा

ज्याला प्राधान्य दिले, तेही मुळात हलके. त्यामुळे कवितेच्या वाह्य झिलईपलीकडे अधिक खोल असा भाग थोडा आला. केशवसुतांची पुष्कळशी कविता अशाच स्वरूपाची आहे. त्यातली भावना खोटी नव्हती, वेगडी नव्हती, की उसनवारीचीही नव्हती. पण आताच विवेचिलेल्या शब्दांची म्हणजे शब्दाच्या ऐन स्वरूपाची प्रतिष्ठा तीत मोठी नव्हती. मडेंकरांचीही काही कविता अशा प्रकारची आहे. अशा नमुन्याची निवेदनात्मक कविता एखाद्या महात्म्यावर असली काय, किंवा शिवाजीवर असली काय, तिचे मूलभूत स्वरूप पालटत नाही. मात्र कवीचा सराईतपणा, वाकवगारी आणि कुशलता तीत दिसून येते. पु. शि. रेग्यांनी ३० जानेवारी १९४८ या नावाची एक कविता लिहिलेली आहे. तीतही अशा निवेदनात्मक स्वरूपामुळे शब्दांना अर्थाचा भारवाहीपणा कसा करावा लागला आहे ते चांगले लक्षांत येते. अशीच स्थिती अनिलांच्या १९४७ या निवेदनात्मक कवितेची झालेली आहे. उलट “ फुटेल (होती वेडी आशा) ” या मडेंकरांच्या याच विषयावरच्या कवितेचे वळण वेगळे झालेले आहे.

यावरून असे दिसते की, कवितेतला शब्द म्हणजेच भाषा ही स्वायत्त किंवा स्वतंत्र राहिली पाहिजे. शब्दाकडून अर्थ पिढून घेणे याने कवितेचे जे स्वरूप ठरते. त्यापेक्षा वेगळे स्वरूप शब्दाच्या स्वायत्ततेने किंवा भाषेच्या केवलाविष्काराने ठरते, शब्दांना माणसांप्रमाणे किंवा नाटकातल्या व्यक्तींप्रमाणे स्वायत्तता दिली, तर शब्दांचे कर्तृत्व खचित वाढते, असे दिसते. कारण त्यायोगे शब्द हा वंदिवासी न होता स्वतः वेगवेगळी क्षेत्रे शोधित राहतो, आणि त्याला ती गवसतातही.

कविता आणि दैनंदिन भाषा

कवितेची भाषा ही दैनंदिन भाषेहून वेगळी असली पाहिजे, आणि तिची घडण उंचावलेली पाहिजे, ही कल्पना अभिजात वाङ्मयाचा निर्देश करते. कवितेची भाषा लौकिक किंवा दैनंदिन भाषेहून वेगळी असली पाहिजे, ही कल्पना एकदा पत्करली की, तीत शब्दांची कसोशीची निवड होणे हे अपरिहार्य ठरते. पण शब्दांची निवड ही नुसती शब्दांपुरती राहात नाही. तिच्याबरोबर विषयांचीही निवड होऊ लागते. विषय आणि आनुवंशिक रीत्या येणारी भाषा यांच्या समवेत विशिष्ट संकेत स्थिर होतात. हे स्थिरपद झालेले संकेत आणि ठराविक विषय व्यक्त करण्यासाठी भाषा ही - उच्च असेना का, पण - ठराविकच वळणाने घडत जाणार. भाषेचे हे ठराविक वळण लोकांमध्ये रूढ असलेल्या भाषेहून वेगळे पडते. मराठी कवितेच्या फार मोठ्या अशा जुन्या कालखंडामध्ये लौकिक भाषेचा निर्वाळा आपल्याला मिळत नाही, त्याचे कारण भाषेचा हा अभिजात स्वरूपाचा दीर्घकालीन मांड होय. अशा प्रकारची अभिजात भाषा ही केवळ लौकिक भाषेलाच पाठ फिरविते असे नाही, तर दैनंदिन जीवनातल्या विषयांनाही ती पराङ्मुख बनते. यामुळे दोन प्रकारच्या चिरफळलेल्या

भाषा तयार होतात. अभिजात आणि लौकिक. अभिजात भाषा कवितेसाठी, आणि लौकिक भाषा व्यवहारासाठी. पण याने कवितेची भाषा अळू लागते. लौकिक जीवनामध्ये भिन्नभिन्न कडू-गोड रस शोषून घेण्याला ती हळूहळू असमर्थ होऊ लागते. कालिदासापासून आजपर्यंतच्या काळात संस्कृत कवितेची भाषा तशी बदलली नाही. शब्दसंग्रह तोच, वाक्यरचना तीच, संकेत ववृंशी तेच, आणि विषयही फारसे भिन्न नाहीत. कारण संस्कृत वाङ्मयात शास्त्रोन्मुखता जरी खूप आली तरी समाजोन्मुखता मात्र 'मृच्छकटिका'सारख्या एखाद्या नाटकाचा अपवाद वगळता कालाच्या प्रमाणात कधीच अवतरली नाही. अगदी भासापासून कालिदासापर्यंत, आणि कालिदासापासून जगन्नाथपंडितापर्यंत म्हणजे पंधराशे वर्षे - एकच भाषा, समान संकेत आणि सदृश कल्पना नांदल्या. संस्कृतात बाल-बालिकांच्या भाषेचा तर केवळ अभाव आहे. का श्रेष्ठ घराण्यातीलही बाल-बालिका संस्कृतात बोवडे बोलतच नव्हत्या? का त्या प्राकृतातच बोलत होत्या? झियाही संस्कृत कधीही बोलतच नव्हत्या? आणि इतरे जन? - या सर्वांना संस्कृत कळत तर होते, हे नाटकातल्या त्यांच्या उतान्यावरून चांगले अनुमित होते. पण ही देववाणी त्यांच्यापर्यंत संकेतबंधांमुळे सुळी पोहोचलीच नाही. भाषेचा मध्ययुगीन काळात विभाग झाला. उपनिषत्कालात गार्गी-मैत्रेयी ह्या झिया दरीवस्त संस्कृतातच बोलत होत्या, हे स्पष्ट आहे. आणि तत्पूर्वीही खास. ऋग्वेदात अपाला, आप्त्रेयी, घोषा, कक्षावती, रोमशा, दक्षिणा, प्राजापत्या, लोपामुद्रा, श्रद्धा, कामायनी, सर्परात्री, विश्ववारा, आत्रेयी इत्यादी झियांनी रचिलेली काही सूक्ते वा सूक्तांश आहेत. तेव्हा संस्कृताला त्यांना मज्जाव खास नव्हता. हीन गणिल्या गेलेल्या कवष ऐलपासारख्या लोकांनीही संस्कृतात रचना केली. मग ?

संस्कृताप्रमाणेच जुन्या मराठीतदेखील भाषा अळलेली राहिली. महानुभावकाल आणि यादवकाल यात भाषेची जडणघडण ववृंशी समान दिसते. पुढे ज्ञानदेवांनी ही कोंडी फोडली, आणि मराठी भाषेला एक प्रकृतिविशिष्ट (individual) असे वळण दिले. त्यामुळे तशी भाषा पुन्हा उत्तरकालीन कवींना योजिता आली नाही. याला अपवाद थोड्या प्रमाणात तुकाराम आणि एकनाथ. पण रामदासांच्या भाषेमध्ये मात्र लौकिक भाषेचे प्रतिबिंब जास्त दिसते. त्यांची भाषा स्वैर, अनघड, आणि निष्काळजीपणाची दिसते, आणि इतर संतकवींच्याहून ती वेगळीही वाटते, याचे कारण त्यांनी काही लौकिक आणि दैनंदिन विषयांना स्पर्श केला, हे होय. रामदासांच्या भाषेतील शब्दसंग्रह इतरांच्या भाषेतील शब्दसंग्रहापेक्षा काहीसा वेगळा पडतो, याचेही कारण हेच होय. विषयांच्या नवीनतेमुळे भाषेलाही नवीनता लाभणे ओघाने येते. मात्र आध्यात्मिक विषयांचा प्रभाव संतकवींच्या वाङ्मयामध्ये अतोनात पडला. या प्रभावी विषयाला अनुसरून आलेली भाषा ही विशिष्ट परिभाषेची,

ठराविक वळणाची, आणि रुळल्या संकेतांची होती. ही आध्यात्मिक भाषा तत्कालीन लोकांच्या दैनंदिन व्यवहारातील भाषा होती, असे म्हणणे शक्य नाही. आध्यात्मिक विषयाला ती अनुसरीत होती. इतकेच. परंतु आध्यात्मिकता हा लोकांच्या हजारो दैनंदिन विषयांतला केवळ एक विषय होता. त्याच्या व्यतिरिक्त इतर विषयांना या भाषेने स्पर्शही केला नाही. कदाचित हा स्पर्श ही भाषा करूही शकली नसती; कारण त्या विषयांना वेगळी भाषा लागली असती. लौकिक, दैनंदिन जीवनातल्या त्या-त्या अगणित विषयांची भिन्नभिन्न भाषा त्या वेळी कोणती होती, याचा सुगावा आपल्याला खास पुराव्यांच्या आधारेने फारच थोडा लागतो, हे कवूळ केले पाहिजे. या दृष्टिकोणाने पाहता ज्ञानदेवांची आपल्या ग्रंथातली भाषा ही त्या काळची बोलीतील भाषा असेल, असे म्हणवत नाही. ती संस्कारित आणि सुधड अशी मराठी भाषा आहे. त्यांच्या पसायदानाच्या ओव्या पाहा, किंवा नमनाच्या ओव्या घ्या, किंवा मराठी भाषेसंबंधीच्या ओव्या वाचा, त्यांची भाषा खास उंच केलेली दिसते. पै, ना, गा ही प्रायः काव्यात वा पद्यात आढळणारी पादपूरके त्याची गमके म्हणावी लागतील. एकच वाक्य जेव्हा पाचपंचवीस ओव्या भरून पसरते, तेव्हा ती बोलभाषा आहे, असे कोणी भाषाभिज्ञ म्हणणार नाही. लागोपाठ येणारे उपमादि अलंकार आपण वाचू लागतो, त्या वेळी आपल्याला कितीही वाडमयीन आनंद वाटला, तरी ती बोलीला विमुख झालेली भाषा आहे, हे विसरून चालणार नाही. याशिवाय त्या भाषेत जे वक्तृत्वगुण आहेत, तेही बोलीला दूर असावे, असे मानले पाहिजे. तात्पर्य, ज्ञानदेवांची भाषा ही विषयानुरूप सजविलेली-नटविलेली अशी भाषा आहे. त्या मानाने पाहता तुकारामांची आणि रामदासांची भाषा बोलीला अधिक जवळ आहे. मोरोपंतांच्या काळी भाषा ही मखरात बसलेली दिसते. शाहीरांनी आणि लावणीकारांनी ती चौकात, रस्त्यात आणि भैदानात आणली. पण तरीही ती ठराविक विषयांच्या आर्वाततच गिरकत राहिली. अशा रीतीने जाता जाता एकोणिसाव्या शतकात तिला सुश्लिष्ट घाट आला. त्यानंतर केशवसुतांनी भाषेची, विषयांची आणि मांडणीची अशी सर्वच कोंडी फोडली त्यामुळे पाणी सर्वभर पसरले. गडकरी-बालकवीर्णा तिला फिरून नेटके, हंगदार-रंगदार रूप दिले. या वेळी कवितेची भाषा ही अवघड भाषा राहिली नाही. ती घडीव कोरीव-क्रांतीव बनली. तिला नखरा आला. तिच्या ठिकाणी विभ्रम दिसू लागले. हा घडीवपणा रविकिरणमंडळाच्या कालखंडात लुप्त झाला. रविकिरणकवींची भाषा ही कवीगणिक वेगळी असली, तरी प्रकृतिविशिष्टत्वापासून (individuality) ती दूर राहिली. गडकऱ्यांच्या काळी असलेला तिचा कमानदारपणा लोपला; आणि कवितेची भाषा धड अभिजातही राहिली नाही, आणि जोशदारही उरली नाही. अभिजाततेतली घासपूस तीतून गेली; आणि बोली भाषेतली चेतनाही तीत आली नाही.

मर्दकरांच्या कवितेची भाषा

आधुनिक कवींमध्ये मर्दकरांनी प्रथम काव्याचे अंतरंग आणि त्याविषयीची आपली धारणा पालटली. मर्दकरांनी नुसती कविताच लिहिली असे नाही; तर कवितेला एक विशिष्ट साहित्यशास्त्रीय दृष्टीही दिली. नवीन कवितेला त्यांनी जशी नवीन बैठक प्राप्त करून दिली, त्याचप्रमाणे जुनी कविता नव्याने तपासून पाहण्याचा व्याप केला. हा आवाका फार मोठा होता. केशवसुतांनी कोंडी फोडली, पण मर्दकरांप्रमाणे कवितेला नवीन बौद्धिक अधिष्ठान दिले नाही. आधुनिक मराठी कवितेत मर्दकरांनी केशवसुतांच्या नंतर दुसऱ्यांदा कोंडी फोडली; आणि शिवाय तिला नवीन अधिष्ठान दिले, नवीन दृष्टी दिली. यामुळेच मर्दकर हे केशवसुतांच्या नंतरचे लक्षात घेण्यासारखे आणि डावलता न येण्यासारखे कवि-शास्त्रकार आहेत. त्यांच्या नवीन दृष्टीमुळेच मुळात प्रिय असलेली बालकवींची कविता आपण नव्याने आणि वेगळ्या रीतीने पाहू लागलो, असे म्हणता येईल. मर्दकरांनी मांडलेल्या सिद्धान्तांची साहित्यशास्त्रीय परीक्षा चिकित्सकांमध्ये आजही चालू आहे. तिचे निष्कर्ष काहीही निवोत पण मर्दकरांनी नवीन मळवाट तयार केली, हे मात्र विसरता येणार नाही.

मर्दकरांची बरीचशी कविता सामाजिक आशयांची आहे. कडवटपणा, उपरोध, फटकेबाजपणा ही तिची वैशिष्ट्ये आहेत. त्यामुळे साहजिकपणेच त्यांच्या कवितेच्या भाषेची ह्रव वेगळी झाली आहे. सामाजिकतेबरोबर कवितेला एक वैज्ञानिक रूपही आले आहे. अर्थात विज्ञान हा त्यांच्या कवितेत विषय म्हणून आलेला नाही. पण त्यांच्या कवितेला विज्ञानाचा रंग आणि संदर्भ आलेला आहे. कोणत्याही भाषेमध्ये एक समकालीन स्वरूपाचा अंश (contemporary idiom) नेहमी नांदत असतो. हा अंश समकालीन जीवनाशी निगडित झालेला असतो. भाषेच्या या समकालीन अंशाची कविजन दखल घेवोत, वा न घेवोत, तो भाषेच्या पोतात विणलेला असतो. अभिजात कवी या समकालीन भाषांशाची एक तर दखल घेत नाही, किंवा घेतली तर ती अशा रीतीने घेतो की, त्यातील निपिद्धता किंवा त्याज्यताही सद्य व्हावी. उदाहरणार्थ, मध्ययुगीन कालात ख्रियाही मद्यपान करीत होत्या. पण मेघदूतात या मद्यपानाचे कालिदासाने प्रेमाच्या संदर्भात जणू उदात्तीकरण करून सोडिले आहे. व्यभिचाराचेही असेच उदात्तीकरण नायक-नायिका आणि दूती यांच्या संदर्भात शतकानुशतके केलेले आहे. निषेध्य वास्तवाला कविजनांनी दिलेले हे कामरूप आहे, पण त्यात समाजपुरुषाला पराङ्मुख झाल्याचीही साक्ष आहे.

भाषेमध्ये समकालीन अंशाचा आणि वास्तवाचा भरपूर उपयोग मर्दकरांनी आपल्या कवितेत केला आहे. कधी कधी हा उपयोग खोब्याळपणाने किंवा बाकुल्या दाखविण्यासाठीही (impishly) त्यांनी केला आहे. रूढ अभिजात काव्यकल्पनांनुसार पाहता हे निपिद्ध, गर्हणीय, त्याज्य ठरणार हे तर स्पष्टच आहे. पण

अर्थकरांनी समाजात रुढ असलेल्या पण वाङ्मयात मात्र निषिद्ध आणि त्याज्य मानल्या गेलेल्या या अनेक प्रकारच्या भाषेचा विपुल उपयोग केला. त्यांच्या कवितेतील पुढील शब्द आणि शब्द-योजना पाहिल्या, म्हणजे त्यांच्या कवितेचे प्रकृतिविशिष्ट (individual) स्वरूप आणि भाषेचे समकालीन रूप सहज ध्यानात येईल.

“ इंजिनावीण गाडी जेवीं । घरंगळे ”, “ शब्दांचा किकर । डफफर मी ”, “ नाही तरी वरतीं काखा । आहेत ह्या ”, “ फिरवा रे फिरवा दांडी । आणि मारा ही गचांडी ”, “ चहा-कॉफी ”, “ बीज-गाडी ”, “ भुकेकंगालिस्तान ”, “ इंजेक्शने ”, “ डाक्टर ”, “ अर्थ काय वेवींचा ”, “ भाडेकरी ”, “ सूट्यूटी ज्वान ”, “ चाय ”, “ मेकॅनिक ”, “ युद्धसाहित्य-कंत्राट ”, “ शिवलिंग माझे लिंग । हेंच अशांतीचें विंग । ज्यांच्या झुंजे संझारिंग । व्यापिलें गा ”, “ खवीस ”, “ वडवीत टिर्या ”, “ बेकलाइटी, बेकलाइटी ”, “ पोपटपंची चुतुर्के जान् । पडो पार्वती शिरि भगवान् ”, “ टपली ”, “ ट्रिंग ट्रिंग जैसा खोटा नंबर ”, “ हलो हलोला हलकट उत्तर ”, “ ट्रिंगल अमुची करितो यमही ”, “ फलाटदादा, फलाटदादा ”, “ शिंगल पडला ”, “ विलेकट्टिकीची ”, “ मुळीदार अन् मुळीवगर वी ”, “ हमाल-पोर्टर ”, “ पचक पान ह्यो कुनी थुंकले ”, “ विडि-माचिस् कुनि इकीत फिरले ”, “ हर गार्डाची न्यारी शिटी; हर डायव्हरचा न्यारा हात ”, “ थरू गाडी ही येई-जाई ”, “ घरलक्षुमि जनु यडीभावडी ”, “ बुवुळलेल्या खाचांतुनि जर ”, “ मिरिणोदय ”, “ भोंगाकुत्री नमो स्तुते ”, “ धम्मं सरणम् ”, “ सिलिंडरावर ग्गर्ग फिरती ”, “ अवलख पिस्टन् ”, “ डोळे हे फिल्म गडे, खोकुनि मज पाडूं नका । काडूं मी दळणा कशि, निवडूं सख्या, आणि मका । ”, “ कुल्फीमलईवाला ”, “ पॉलिशलेली ”, “ टोपलीत कुणि भरी मासळ्या ”, “ परिस्थितीचे पिळन अॅसिड ”, “ वेकर ”, “ सोडवाचे पै-पैसे ”, “ पंचरली जरि रात्र दिव्यांनी, तरी पंपतो कुणि काळोख ”, “ फतकन् वसली रवरी रात्र, दुजी न टायर ह्या अवकाशी ”, “ आणि मनांतले शिणलेले हेतू शेण झाले ”, “ शतशतकांच्या पायलन्सवरती ” “ खडा पहारा, पण रोवोंचा ”, “ रेडियोंत अन् राधे किशन ”, “ जिथे मारते कांदेवाडी टांग जराशी ठाकुरद्वारा, खडखडते अन् ट्रॅम वाकडी कंवर मोडुनि, चाटित तारा ”, “ नका टाकून जाऊं, चोळाचोळा घाण्याने माझा झाला, ” “ किति किति सांगू तुला ग, मज चैन नसे...., ” “ झाडु मारी भैया, वालम भैया मरो रे..., ” “ ब्रेक लागला चाकावरती, ” “ गणपत वाणी विडी पिताना ”, “ जैसा की रोलर । रुळे रस्त्यावर ”, “ आंवट भिनिटे चाखित रड्ड ”, “ इरेस पडलो जर वचचमजी ”, “ कुठे अता ही स्कायस्केपर ”, “ कुठे अहा ही ब्रासबँडकी ”, “ सह नौ टरकतु । सहवीर्य डरवावहै । ”, “ वदली : “ वाई, आठ दिसांनी कामावरती येईन खास तवर न ठेवा दुजि पर् कोनी ”, “ कालिदास अन् टैकोब्राही ”, “ कॉकटेल ”, “ सर्वे जन्तु रुटिनाः । सर्वे जन्तु

निराशयाः ॥ सर्वे छिद्राणि पंचन्तु । मा कश्चित् दुःखं-लौंग भरेत ।”, “वेकंवेचे तेच परोचे”, “तीच गिरमिटे, नवीन वळसे”, झुरळाने कैसे पतंगावे”, “सिग्नल”, “अब्धि-गजाळ”, इत्यादी.

ही यादी सुटी दिलेली आहे, त्यामुळे ती संदर्भरहित झालेली आहे, हे खरे, पण तीतल्या शब्दांनी मढेंकरांच्या कवितेचा एक भरघोस भाग आपल्याला कळतो. आधुनिक जीवनात हरघडी दिसणाऱ्या अनेक वस्तू आणि कल्पना आपल्याला येथे दिसतात. तथापि हे शब्द आणि ही वाक्ये ज्या ज्या ठिकाणी आलेली आहेत, त्या त्या ठिकाणी त्यांचा संदर्भ त्यांना एक नवीन, ताजा आणि आधुनिक स्वरूपाचा अर्थ देतो. बरे, हे शब्द केवळ वस्तुवाचक किंवा कल्पनावचक आहेत, असे नाही, कधी कधी नवीन शब्द स्वैरपणे घडविण्याची किमयाही आपल्याला दिसते. हे नवीन शब्द काही विशिष्ट प्रयोजनानुसार तेथे तेथे आलेले आहेत. ‘भुकेकंगालिस्तान’, ‘संझारिंग’, ‘बुबुळलेल्या खाचा’, ‘गिरिणोदय’, ‘भोंगाकुत्री’, ‘फिल्म डोळे’, ‘पॉलिशलेली’, ‘पंचरली जरि रात्र दिव्यांनी’, ‘तरी पंपतो’, ‘टरक्तु’, ‘डरवावै’, ‘रुतिनाः जन्तु’, ‘छिद्राणि पंचन्तु’, ‘पतंगावे’ हे शब्द मराठी भाषेत अगदी नव्यानेच प्रथमतः आलेले आहेत. प्रामाणिक कोशरचनाकाराला त्यांची नोंद नव्याने करावी लागेल. हे सर्वच शब्द बोलण्यातल्या भाषेमधून तडक उचलले आहेत, असे नाही. ‘पॉलिशलेली’, ‘बुबुळलेल्या’, ‘पंचरली’, ‘पतंगावे’, ‘टरक्तु’ इत्यादी शब्द मढेंकरांनी नव्याने, स्वतःच घडविलेले आहेत. ते भाषेत विद्यमान नसले, तरी त्यांचे स्वरूप असे आहे की, ते असायला आणि घडायला हरकत नाही, असे वाटावे-त्यांची घटना तशा स्वरूपाची आहे. ‘काजळलेल्या’ हा शब्द जर चालू शकतो, तर ‘बुबुळलेल्या’ हा का नांदू नये? ‘अकलशून्य’ हा गंगाजमनी समास जर सुखाने वावरतो, तर ‘संझारिंग’ का खपू नये? ‘जुल्मी’ आणि ‘फिल्मी’ हे काही एकमेकांपासून फार दूर नाहीत. शिवाय, ‘फिल्मी’ मधला त्रात्यपणा उघड आहे. यांच्याव्यतिरिक्त उरलेले शब्द मात्र लौकिक भाषेमध्ये नांदत असलेले पण कवितेत ज्यांना तोपर्यंत मनाई होती, असे आहेत. ही मनाई कुणी केली? — कवींनीच. का? — संकेतबंधांमुळे, पण हेही लक्षात घेतले पाहिजे की, या शब्दांना कवितेतच फक्त मज्जाव होता. गद्यात यातले बहुसंख्य शब्द येत होते. रे. ना. वा. टिळकांनी ‘बोंबाबोंब’ हा शब्द आपल्या एका सुप्रसिद्ध कवितेत वापरला होता. आणि तो त्या कवितेत चपखल बसलाही होता. पण ती टिळकांची खास प्रवृत्ती नव्हती; आणि टिळकांच्या कवितेची जातही वेगळी होती. मढेंकरांनी हे विशिष्ट शब्द वैपुल्याने वापरले. त्यांनी या विशिष्ट वावतीत — म्हणजे शब्दांच्या योजनेच्या वावतीत — गद्य-गद्यातले अंतर हटविले, असे म्हटले पाहिजे. त्यायोगेच मढेंकरांची कविताही श्रेष्ठ वा

कनिष्ठ ठरली, हा येथे विषय नाही. मर्देंकरांच्या रचनेतल्या भाषा-वैशिष्ट्याचे कार्य येथे पाहात आहो. शब्दांबरोबरच मर्देंकरांनी काही समास योजिले; शब्दांची खास रूपे वापरली. नवीन वैयाकरणाला हे समास सोडवून दाखवावे लागतील; आणि रूपांची घडण उकलून दाखवावी लागेल. त्यातून सुटका नाही. 'युद्ध-साहित्य-कंत्राट' 'बीज-गाडी', 'गिरिणोदय', 'भोंगाकुत्री' हे समास नवीन आहेत; त्यांचा विग्रह करून त्यांना संज्ञा दिल्या पाहिजेत. 'जन्तु रुटिनाः' हे भाषेच्या आणि व्याकरणाच्या दृष्टीने काय प्रकार आहे? 'टरक्तु', 'डरवावहै' यांतल्या उपरोधाचा आसूड जाणवतो; पण त्यांची रूपसिद्धी कशी करावयाची? 'छिद्राणि पंचन्तु' यातीलही उपरोध जाणवतो; पण 'पंचन्तु' यात आता 'पंच' (punch) धातू मानून "अन्तु" हा संस्कृतातला आज्ञार्थाचा तृतीय पुरुषाचा बहुवचनी प्रत्यय मानण्याचा येथे प्रसंग आहे. 'टरक्तु' (= √ टरक् + तु) 'डरवावहै' (= डर → √ डरव (नामधातु) + आवहै) यांचीही स्थिती थोडीबहुत अशीच आहे. नवशब्दनिर्मितीची ही परंपरा पु. शि. रेग्यांनीही चालविली आहे, आणि अत्याधुनिक कवींनीही ती डावललेली नाही, रेग्यांच्या काही कवितांतील हे पुढील शब्द पाहा.

रेग्यांच्या कवितेची भाषा

'वाट-चुकावू', 'मन-मोर', 'नासिससवाणें', 'सुहाव', 'अळंग ओवलेले ओठ', 'कसलाही वारा सुरवा-भुरवा नकोजलेल्या या पांघरुणासारखा', 'ओणवमुखी कलागत', 'अथोध्य भाषा', 'दंबंधर चापेपण', 'लाज-भिड', 'पुष्प-पुष्कळ', 'पुष्क-कळावंती', 'पुष्कळणारी', 'मनवित छाया', 'मावीण', 'लाज मथवित रक्ताची', 'झुमवित चाळ', 'उधळ-मोकळा', 'समाधानित', 'दूर दीपतो पळस' इत्यादी.

रेग्यांच्या फक्त एकाच पुस्तकातले—'पुष्कळा' या संग्रहातले—हे शब्द आहेत. या शब्दांचे पृथक्करण करणे आणि संदर्भसमन्वय पाहणे हे कुतूहलाचे असले, तरी येथे ते दूर ठेविले पाहिजे. रेग्यांच्या शब्दांची घडण भिन्न आहे. इंग्रजी शब्दांचा उपयोग करण्याऐवजी नवीन अशा मराठी किंवा प्राकृत शब्दांचा उपयोग त्यांच्या रचनांमध्ये अधिक आढळतो. 'वाट-चुकावू', 'मन-मोर', 'सुखा-भुमा', 'ओणवमुखी', 'दंबंधर', 'लाज-भिड', 'उधळ-मोकळा' हे समास पाहिल्यावर याविषयी शंका उरत नाही. तसेच, 'समाधानित', 'दीपतो', 'मथवित', 'पुष्कळणारी' हे शब्द आणि नामधातूंची रूपे पहा. मर्देंकरी भाषा 'आंगलाळलेली' असे आपण म्हण्टले, तर 'पुरु-शिबी' भाषा 'प्राकृताळलेली' असे म्हणता येईल. एक मात्र जाणवते की, मर्देंकरांचे शब्द आणि रेग्यांचे शब्द हे पृथगात्म आहेत.

मर्देंकरांच्या नवशब्दांमध्ये जसे कवितेला तोवर अपरिचित असलेले 'रोवो', 'पायलन्स', 'बेकलाइट', 'टायर', 'विडि-माचिस्' इत्यादी शब्द आहेत,

तसेच 'पॉलिशलेली', 'पतंगावे', 'बुबुळलेल्या', 'पंचरली', 'पंपतो' अशी नामधातूंपासून बनलेली क्रियारूपे आणि विशेषणेही आहेत. संस्कृत भाषेलाही त्यांनी वेठीला धरिले आहे, हे सांगितलेच. 'डरवावहै', 'रुटिनाः', 'पंचन्तु', 'भरेत' (मराठी अर्थाने शुद्ध संस्कृत रूप) हे शब्द पहा. तात्पर्य, इंग्रजी अथवा 'मराठी' धातुरूप आणि त्याला मराठी वा संस्कृत प्रत्यय असा स्वर संकरप्रयोग मर्डेकरांत भरपूर आढळतो. चमत्कारिक असे गंगाजमनी समासही आपल्याला भेटतात. असले प्रयोग मर्डेकरांनी केवळ धक्का देण्यासाठी केलले दिसत नाहीत, तर त्यांचे त्या त्या ठिकाणी विशिष्ट काव्यप्रयोजन आहे.

उपरोधासाठी त्यांचा त्यांनी यथेच्छ उपयोग करून घेतलेला आहे. उपरोधगर्भ कविता हे मर्डेकरांचे एक मोठे वैशिष्ट्य असल्याकारणाने असे नव्याने घडविलेले शब्द त्यांच्या फार कामी आले.

आजच्या कवितेचे अंतरंग आणि बहिरंग

नुसती भाषा समकालीन केल्याने कवितेचे अंतरंग पालटते, असे नाही, रविकिरणकवींची भाषा तशी समकालीन होती, पण तिने विशेष साधले नाही. मात्र असे केल्याने संकेत - भाषेचे संकेत - बदले. मध्ययुगीन संतांचे काव्य हे आध्यात्मिक संकेतांनी भरलेले होते, आणि तदनुसार त्यांची भाषा घडली. आधुनिक कवींची भाषा ही मुख्यत्वे सामाजिक संकेतांनी बनलेली आहे. त्यामुळे तीत नवे आणि ताजे संकेत आलेले आहेत. 'आजचा एखादा कवी आजच्या भाषेने एखादी आध्यात्मिक कविता कशी लिहील?' - या प्रश्नाचे उत्तर गमतीदार ठरेल, असे वाटते. नव्या जीवनाच्या संदर्भात जुने संकेत जीत आलेले आहेत, अशी केशवमुतांच्या पूर्वीची कविता ही भाषादृष्ट्या वेगळी होती, चंद्रशेखरांची कविता ही कालदृष्ट्या केशवमुतांच्या नंतरची असली, तरी भाषाप्रकृतिदृष्ट्या पूर्वीची होती. केशवमुतांनी मात्र कविता ही जशी जीवनाला आणि समाजाला उन्मुख बनविली, तसाच भाषेच्याही दृष्टीने तिचा घाट बदलून टाकिला. यावरून असे लक्षात येते की, कवितेची भाषा ही जेव्हा पालटते, तेव्हा कालक्रमानुसारच पालटते असे नाही, तर कवीची स्वतःची शक्ती हीही त्याला कारणीभूत होते. हे केशवमुतांच्या बाबतीत दिसते. हेच मर्डेकरांच्याही बाबतीत आढळते. हे दोन कवी उदाहरणासाठी घेतले, याचे कारण भाषेतला ठळक पालट जसा या दोघांत दिसतो, तसा आणि तितका तो अन्य कवींत दिसत नाही.

संकेत जे बदले, ते नुसते भाषेतच राहिले नाहीत; तर ते वृत्ते आणि छंद यांतही झिरपले. मर्डेकरांनी अभंग रचिले, आंब्या लिहिल्या, वृत्तबद्ध रचना केल्या जातियुक्त कविता केल्या, पण त्यांची भाषा मात्र स्वतःच्याच काळातली आणि खास स्वतःची अशी राहिली. पण साकल्याने पाहता, वृत्तात्मक रचना मागासली; आज

तर फारच. त्यानंतर रेगे आणि अनिल ह्यांनी अनेक नवीन प्रयोग केले. बव्हंशाने पाहता, आधुनिक किंवा अत्याधुनिकही कविता 'मात्रिक रचने'ची आहे. पण रेग्यांनी 'आक्षर रचने'चा पुष्कळ प्रयोग केला आहे. उदाहरणासाठी पुढील दोन रचना पहा. त्यांत पहिली कविता 'मात्रिक' रचनेची आहे, तर दुसरी 'आक्षर' रचनेची आहे.

४ 'मात्रिक' आणि 'आक्षर' रचना

रेषा

अगदी निश्चल संथ असावें पाणी
अन् तरिहि असावी त्यावर पुन्हां
अगदी एकच लहरी रुमझुम रेषा.
अगदी असावें निरभ्र नितळ निळें आकाश
अन् तरिहि असावी दूर त्या तिथें जिथें संपतें कातळ
अगदी एकच लालस काजळ-रेषा.
अगदी काय असावें
अन् काय असावें अगदी अधिक पुन्हां
हें ठाउक सगळें मला मनोमन.
अगदी शांत प्रसन्न मखरामधलें सोज्वळ वदन तुझें
अन् तरिहि असावी ओठांवर तव
अगदी एकच मिस्तिकल किलविल रेषा.

या कवितेतील शब्दांचे उच्चार मात्रानुसारी आहेत. म्हणजे बोलीतले शब्द असूनही त्यांचे उच्चार आपण बोलताना करितो, तसे नाहीत; तर लघुगुरू मात्रांप्रमाणे आहेत. म्हणजे उच्चारंपुरते बोलावयाचे, तर येथे प्रमाण भाषा आणि कवितेतील भाषा यामध्ये लगकमानुसारी फरक आहे.

आता, 'आक्षर' रचनेची कविता :

अर्थ

आणि वसल्यावर
तिचा हात हातांत घेतांना
अंतर कधीं मोजूं नकोस.
काळाची एक भलतीच संवय आहे
पुन्हां मागें फिरण्याची.

केवळ दूर मावळतीकडे पहा.

ढगांच्या सावल्याहि रंगित झालेल्या दिसतील.

काही विचारू नकोस, सांगू नकोस.

खाली किसलेली वाळू आहे

तिच्यांतूनहि घोटं फिरूं देत.

.....इथून आतां साऱ्या प्रश्नांना अर्थ आहे.

येथे कवितेची भाषा ही बोलण्यामधली प्रमाण भाषा आहे; आणि ती भाषा बोलतानाच्या आपल्या उच्चारंशी नुसती सदृशच आहे, किंवा घसटूनच जाते, असे नव्हे, तर ती बोलतानाच्याच उच्चारंनी वाचात्रयाची आहे. तिला बोलीवाह्य उच्चारंंचे म्हणजे पद्यानुसारी नियम लागू नाहीत. एवढेच काय, पण तिची वाक्यरचना पहा. ती शुद्ध बोलण्यातलीच आहे. योजिलेल्या शब्दांतला एकही शब्द निवडलेलासा दिसत नाही. पण प्रकटलेले शब्द मानसिक प्रक्रियेतूनच मुळामधून 'निवडून' आलेले आहेत. शब्दाशेजारी शब्द ठेवून ते तोळून-क्षेळून निवडलेले नाहीत. क्रियापदे भरपूर आहेत; आणि इतके असूनही रेग्यांची ही कविता कवितापदाला पोहोचताना जाणवते. रेग्यांनी अशा 'आक्षर' रचनेचे पुष्कळ प्रयोग केलेले आहेत. मराठी कवितेतला हा एक लाक्षणिक प्रयोग आहे. कारण येथे कविता, प्रमाण-भाषा, तिचे सहजोच्चार, प्रमाण-भाषेतली वाक्यरचना, शब्दयोजना ही सर्व एकरूप झालेली आहेत.

आजकालची कविता आणि तिची भाषा

या कवितेच्या शेजारी दुसरी एक कविता ठेवावीशी वाटते. ती आजकालच्या एका कवीची आहे. वसंत दत्तात्रय गुर्जर यांची पुढील कविता वाचा; आणि तीतली 'शब्दयोजना' आणि 'वाक्यरचना' पहा. कविता वाचल्यावर असे जाणवेल की, ज्यांना 'योजना' म्हणावे, असे शब्द तीत नाहीत; किंवा ज्याला 'रचना' असे मुद्दाम नाव द्यावे, असे वाक्यही तीत नाही.

माणूस म्हणून जन्माला आलो

"... आम्ही माणूस म्हणून जन्माला आलो. चांगलं झालं. ओरडू शकतो गाऊ शकतो हसू शकतो रडूहि शकतो। अन आणखीनहि काही करतो निसर्गानं दिलेल्या शक्तीनुसार सवय सवय म्हणून। सकाळी दात घासतो। किडू नयेत म्हणून। सकाळी टमरेल घेऊन रंगित उभं राहतो। शारीरिक शुद्धीसाठी। सकाळी आंघोळ करतो। रोग होऊ नयेत म्हणून। सकाळी वर्तमानपत्र वाचतो। जगाचं ज्ञान होण्यासाठी। ..." इत्यादी^१

कविता पुष्कळ मोठी आहे, पण याच वळणाची. तिचा मधलाच एक भाग भाषेचा नमुना म्हणून येथे उचललेला आहे. पद्याची रूढ लय या कवितेत नाही. कदाचित बुद्ध्याच ती आणिली नसेल. तीत विरामचिन्हे नाहीत. फक्त दंड आहेत. श्री. दिलीप चित्रे यांनी “ ही कविता तिच्या सीध्या आणि जीवघेण्या विधानपद्धीती-मुळे आणि गद्यवजा वाक्यांतूनच आवर्तित, मोक्याप्रमाणे आपल्या श्रुतिजाणिवेला नगरागरी फिरवून आत ओढून घेणाऱ्या लयीमुळे ध्यानात राहिली होती.” अशी तिची भलामण केलेली आहे. कवितेच्या लयीबाबत अधिक प्रत्यकारी विश्लेषण-विवेचन केल्यावाचून श्री. चित्रे यांची भलामण मान्य करणे कठीण आहे. मात्र कविता केवळ विधानात्मक आणि सरळ आहे, हे खरे आहे. तीत मिश्रवाक्येही फार करून नाहीत. काही संयुक्त वाक्ये आहेत. एरव्ही, जास्ती करून केवळ वाक्येच आढळून येतील. त्यामुळे तिला भाषादृष्ट्या सपाटपणा येणे स्वाभाविक आहे. तिची भाषा ‘साधी’ आहे, हे म्हणणे कवितेच्या संदर्भात भाषेचे विडंबन वाटेल. कारण ‘साधेपणा’त जो एक आंतरिक लयान्वित देखणेपणा किंवा नतोनत क्रमानदारपणा जाणवावा, त्याचा येथे अभाव आहे. यामुळे गुजरांच्या या रचनेला ‘कविता’ म्हणावे की नाही, हा एक प्रश्नच वाटेल. “सांगण्यासारखा” अनुभव तीत जाणवण्यासारख्या भाषेने व्यक्त केला आहे, असे दिसत नाही. आता, ‘सांगण्यासारखा अनुभवच जीवनात नाही,’ हाच अनुभव सांगायचा आहे, असे यावर सांगता येईल. पण ही मखलाशी (quibbling) होईल. कारण कोणत्याही व्यक्तीच्या जीवनात, कोणत्याही काळी, कोणत्याही स्थळी दैनंदिन असा भाग असतोच. अगदी प्रतिभावंतांच्याही जीवनात तो असतो. असाच ‘दैनंदिन भाग’—‘अनुभव’—नव्हे, गुजरांच्या या कवितेत आहे. या ‘दैनंदिन भागा’मुळेच कवितेत विधानात्मक पद्धती अवलंबिलेली असावी. तथापि तीमुळे प्रत्ययकारित्वाला कविता दुरावते.

भाषेच्या दृष्टीने प्रभाकर सिरास यांची पुढील ‘तात्पर्य’ ही कविता रेग्यांच्या ‘आक्षर’ रचनेसारखी आहे. अर्थात आपण मराठी भाषा जशी बोलतो, तशीच ती वाचावयाची आहे. ‘मात्रिक’ आणि ‘आक्षर’ रचनांचा श्रुतीवर होणारा परिणाम उबडच भिन्न आहे.

कविता : कापलेले गद्य

तात्पर्य

रोजचा रस्त्यावरून समोरच्या, जातात शक्यात्रा तऱ्हेतऱ्हेच्या काही बंद पेठ्यांच्या असतात, काही फुलांनी वेष्टीत, काहींवरून उधळल्या जाणाऱ्या पैशांवर म्हणे जगतात ह्या, रस्त्यावरचे कितीक. काहींच्या समोर भोंगा वाजतो “ बुद्धं शरणम् ”चा; त्याचा गळा

दाबून मधेच कुणी तरी सांगतो, “ ही जी प्रेतयात्रा अनाथ वालिकेची आहे.....ती अमुक अपघातांत जळून.....” वगैरे
माझ्या पुरती तात्पर्ये ह्यांची अनेक.....मुख्य म्हणजे प्रेतांमध्येही मूलभूत भेद; हिंदूंचे.....ख्रिस्ताचे.....वगैरे.
रोजच रस्त्यावरून ह्या स्मशानवाटेने असंख्य प्रेते स्वतःहून.^३

ह्या कवितेतील वाक्यरचना थेट बोलण्यातली आहे. शब्दही नीरंग, सपाट-आशय मुख्यत्वेकरून निवेदनाचा. स्फोटात्मक अर्थाचा नव्हे. सरळ वाक्यरचनेमुळे कविता वाहती झालेली असली, तरी ती ‘विस्तारवादी’ झालेली आहे. अशी कविता मुक्तच्छंदात्मक म्हणण्यापेक्षा हे वेगवेगळ्या लांबीचे कापलेले गद्य होय, असे म्हणावे लागते.

नामांची भली मोठी रांग

प्रदीप संतोष नेरूरकर यांची ‘मनोविंबे’ या नावाची एक कविता आहे. या कवितेचे साहित्यात्मक स्वरूप लक्षणीय आणि अभ्यसनीय आहे; परंतु आपल्याला येथे भाषादृष्ट्या तिचे स्वरूप पाहावयाचे आहे. ३५ ओळींची आणि १२७ शब्दांची ही संपूर्ण कविता नामांनी भरलेली आहे. क्रियापदे फक्त दोनच. यापूर्वी पु. शि. रेग्यांच्या केवळ ११ शब्दांच्या एका कवितेत पुरी पाच क्रियापदे आपण नोंदविली होती. आता येथे तब्बल १२७ शब्दांच्या कवितेत फक्त २ च क्रियापदे आहेत. तेथे नामांची, तर येथे क्रियापदांची वानवा. मात्र कवितेचा येथे जो आशय आहे, त्याशी क्रियापदे किंवा विधेये जुळणारही नाहीत, अशीच स्थिती आहे. याच कारणास्तव नामांची भली-मोठी रांग लागलेली आपल्याला दिसते. ही नामे मनोविंबे आहेत. त्या मनोविंबांविषयी काही विधाने करण्याचा हेतू नाही; पण त्याने होणारा परिणाम सांद्र आहे. कवितेत विरामचिन्हांचा प्रायः अभाव आहे. तशी त्यांची आवश्यकताही नाही. चालू कवितेचा नामात्मक नमुना म्हणून ही कविता मुद्दाम येथे यात्रीशी वाटते :

मनोविंबे

हे सारे चैतन्य
माणसामाणसातले, वस्तु-वस्तूतले
निसर्गातले अपरिहार्य
जाणवले पाहिजे चोहो अंगांनी भरभरून
श्र्वासांचा बुका अवीर
बोलांचा गुलाल भावाचा प्रसाद

“ ग्यानवा तुकाराम— ”

झनक झनक पायल वाजे
 झोर्वाची संतुरीवर नाचणारी पावले
 गच्च भरलेली मुहूर्ची झाडे
 पूर्ण वाटोळा पिवळाधम्म चंद्र
 दऱ्याखोऱ्यातला निविड अंधार
 स्टेशनवरचे ते अनामिक अजिंठा ओठ
 नि भकभक काळा धूर
 गवताची डुलती पाती
 ढगांची अदृश्य छाया-हवीहवीशी
 रोजचेच ऊन रोजच्याच सावल्या
 रोज शाश्वत अन् रोज अशाश्वत
 वेळी अवेळी आक्रोश करणारे पक्षी
 हे मोकळ्या वाऱ्यांचे विलगते तुरे
 मनाच्याच झोपाळ्यावर मनांचीच
 विणलेली गाणी
 डोळ्यासमोर काचेचे पडदे
 शरीरातली धुमसती लय
 आक्रोशणारी अनिर्बंध गीते...
 ...ही सारी माझी मनोविंबे
 हे माझेपण विखुरलेले कणाकणातून
 मी भटकतोंय गोळा करीत
 हे सारे सारे
 हे सारे सारे मी स्वीकारलेले
 मी मानलेले हे सारे माझेच भाव
 माझेच भान हे सारे मनाच्या किरणातून
 उगवलेले जग
 हा माझाच प्रकाश
 परावर्तित^४

तुळसी परब यांच्या ते । तू । आपण । सर्वे” याही दीर्घ कवितेत क्रियापदांची अशीच वानवा आहे त्यामुळे ती फार अडखळत, अडमडत वाचावी लागते. आणि

४ महाराष्ट्र टाइम्स : १० सप्टेंबर १९६७

५ ” ” ” ” ”

केवळ दूर मावळतीकडे पहा.

दगांच्या सावल्याहि रंगित झालेल्या दिसतील.

काही विचारू नकोस, सांगू नकोस.

खाली किसलेली वाळू आहे

तिच्यांतूनहि वोटं फिरू देत.

.....इथून आतां सान्या प्रश्नांना अर्थ आहे.

येथे कवितेची भाषा ही बोलण्यामधली प्रमाण भाषा आहे; आणि ती भाषा बोलतानाच्या आपल्या उच्चारंशी नुसती सदृशच आहे, किंवा घसटूनच जाते, असे नव्हे, तर ती बोलतानाच्याच उच्चारंनी वाचात्रयाची आहे. तिला बोलीबाह्य उच्चारंचे म्हणजे पद्यानुसारी नियम लागू नाहीत. एवढेच काय, पण तिची वाक्यरचना पहा. ती शुद्ध बोलण्यातलीच आहे. योजिलेल्या शब्दांतला एकही शब्द निवडलेलासा दिसत नाही. पण प्रकटलेले शब्द मानसिक प्रक्रियेतूनच मुळामधून 'निवडून' आलेले आहेत. शब्दाशेजारी शब्द ठेवून ते तोळून-झेळून निवडलेले नाहीत. क्रियापदे भरपूर आहेत; आणि इतके असूनही रेग्यांची ही कविता कवितापदाला पोहोचताना जाणवते. रेग्यांनी अशा 'आक्षर' रचनेचे पुष्कळ प्रयोग केलेले आहेत. मराठी कवितेतला हा एक लाक्षणिक प्रयोग आहे. कारण येथे कविता, प्रमाण-भाषा, तिचे सहजोच्चार, प्रमाण-भाषेतली वाक्यरचना, शब्दयोजना ही सर्व एकरूप झालेली आहेत.

आजकालची कविता आणि तिची भाषा

या कवितेच्या शेजारी दुसरी एक कविता ठेवावीशी वाटते. ती आजकालच्या एका कवीची आहे. वसंत दत्तात्रय गुर्जर यांची पुढील कविता वाचा; आणि तीतली 'शब्दयोजना' आणि 'वाक्यरचना' पहा. कविता वाचल्यावर असे जाणवेल की, ज्यांना 'योजना' म्हणावे, असे शब्द तीत नाहीत; किंवा ज्याला 'रचना' असे मुद्दाम नाव द्यावे, असे वाक्यही तीत नाही.

माणूस म्हणून जन्माला आलो

“... आम्ही माणूस म्हणून जन्माला आलो। चांगलं झालं। ओरडू शकतो गाऊ शकतो हसू शकतो रडूहि शकतो। अन आणखीनहि काही करतो निसर्गानं दिलेल्या शक्तीनुसार सवय सवय म्हणून। सकाळी दात घासतो। किडू नयेत म्हणून। सकाळी टमरेल घेऊन रंगेत उभं राहतो। शारीरिक शुद्धीसाठी। सकाळी आंधोळ करतो। रोग होऊ नयेत म्हणून। सकाळी वर्तमानपत्र वाचतो। जगाचं ज्ञान होण्यासाठी। ...” इत्यादी^१

कविता पुष्कळ मोठी आहे, पण याच वळणाची. तिचा मधलाच एक भाग भाषेचा नमुना म्हणून येथे उचललेला आहे. पद्याची रूढ लय या कवितेत नाही. कदाचित बुद्ध्याच ती आणिली नसेल. तीत विरामचिन्हे नाहीत. फक्त दंड आहेत. श्री. दिलीप चित्रे यांनी “ ही कविता तिच्या सीध्या आणि जीवघेण्या विधानपद्धीती-मुळे आणि गद्यवजा वाक्यांतूनच आवर्तित, मोक्याप्रमाणे आपल्या श्रुतिजाणिवेला गरागरा फिरवून आत ओढून घेणाऱ्या लयीमुळे ध्यानात राहिली होती.” अशी तिची भलामण केलेली आहे.” कवितेच्या लयीबाबत अधिक प्रत्यकारी विश्लेषण-विवेचन केल्याबाबतून श्री. चित्रे यांची भलामण मान्य करणे कठीण आहे. मात्र कविता केवळ विधानात्मक आणि सरळ आहे, हे खरे आहे. तीत मिश्रवाक्येही फार करून नाहीत. काही संयुक्त वाक्ये आहेत. एरव्ही, जास्तो करून केवळ वाक्येच आढळून येतील. त्यामुळे तिला भाषादृष्ट्या सपाटपणा येणे स्वाभाविक आहे. तिची भाषा ‘साधी’ आहे, हे म्हणणे कवितेच्या संदर्भात भाषेचे विडंबन वाटेल. कारण ‘साधेपणा’त जो एक आंतरिक लयास्त्रित देखणेपणा किंवा नतोजत क्रमानदारपणा जाणवावा, त्याचा येथे अभाव आहे. यामुळे गुजरांच्या या रचनेला ‘कविता’ म्हणावे की नाही, हा एक प्रश्नच वाटेल. “सांगण्यासारखा” अनुभव तीत जाणवण्यासारख्या भाषेने व्यक्त केला आहे, असे दिसत नाही. आता, ‘सांगण्यासारखा अनुभवच जीवनात नाही,’ हाच अनुभव सांगावयाचा आहे, असे यावर सांगता येईल. पण ही मखलाशी (quibbling) होईल. कारण कोणत्याही व्यक्तीच्या जीवनात, कोणत्याही काळी, कोणत्याही स्थळी दैनंदिन असा भाग असतोच. अगदी प्रतिभा-वंतांच्याही जीवनात तो असतो. असाच ‘दैनंदिन भाग’—‘अनुभव’—नव्हे, गुजरांच्या या कवितेत आहे. या ‘दैनंदिन भागा’मुळेच कवितेत विधानात्मक पद्धती अवलंबिलेली असावी. तथापि तीमुळे प्रत्ययकारित्वाला कविता दुरावते.

भाषेच्या दृष्टीने प्रभाकर सिरास यांची पुढील ‘तात्पर्य’ ही कविता रेग्यांच्या ‘आक्षर’ रचनेसारखी आहे. अर्थात आपण मराठी भाषा जशी बोलतो, तशीच ती वाचावयाची आहे. ‘मात्रिक’ आणि ‘आक्षर’ रचनांचा श्रुतीवर होणारा परिणाम उघडच भिन्न आहे.

कविता : कापलेले गद्य

तात्पर्य

रोजचा रस्त्यावरून समोरच्या, जातात शक्यात्रा तऱ्हेतऱ्हेच्या काही बंद पेट्यांच्या असतात, काही फुलांनी वेष्टीत, काहींवरून उधळत्या जाणाऱ्या पैशांवर म्हणे जगतात ह्या, रस्त्यावरचे कितीक. काहींच्या समोर भोंगा वाजतो “ बुद्धं शरणम् ”चा; त्याचा गळा

सर्व वाचून झाल्यावर जो संस्कार होतो, तो अनवाणी पायांनी काचांच्या कंगोरेदार तुकड्यांवरून चालल्यासारखा वाटतो.

नामात्मक कविता

अविनाश गोडबोले यांची पुढील लहान क्रियापदहीन कविता हीही केवळ नामात्मक आहे. क्रियापद तर तीत नावालाही नाही. नुसतीच नामे फेकलेली आहेत. प्रत्येक नामाला मोजून एकेक विशेषण दिलेले आहे आणि प्रत्येक ओळीत दोन नामे आणि दोन विशेषणे आहेत. प्रत्येक ओळीच्या चित्रात्मकतेने येणारी संवेदना शेवटी एका इंग्रजी शब्दाने (- पुन्हा नामात्मक शब्दानेच - आणि तेही रोमन लिपीत -) जाणवून दिली आहे. कविता अशी :

क्रिएशन

ओढाळलेल्याःफांद्या, शुष्क निवारा - skeleton
 विलविलीत गोळा, उष्म गर्म - volume
 क्रोकलणारी चोंच, खरखरणारा वारा - surrounding
 भग्भग्लेला उजेड, पोळलेला अंधार - space
 चौपायी टेबल, धूससणारा अॅश ट्रे - situation
 कटकटी खिले, बोथटणारी अक्षरे - creation^६

ज्यंत नेरूरकर यांची "गॉड ब्लेस माय सोल"^७ ही कविता भाषादृष्ट्या खूपच स्वैर आणि संकीर्ण आहे. संस्कृत, इंग्रजी, पाली या भाषांचे तीत प्रयोग आहेत; तुटक्या वाक्यांची गर्दी आहे, आणि खुणा टाकाव्या, त्याप्रमाणे शब्द टाकलेले आहेत. पुष्कळशा चालू कवितांत रूढ म्हणून गणलेल्या 'चांगल्या' शब्दांची, तसेच वेचलेल्या गुलगुलीत शब्दांची मातवरी दिसणार नाही. वाक्येही तशाच रीतीची. अनुभवाच्या आविष्कारात कल्पनांचा पाठलाग करिताना रूढ शब्दांची, सरळ वाक्यांची कवितात फरफट निघताना आणि त्यांची लांडगेतोड होताना दिसते. कधी कधी कविता कवीच्या मूळच्या हस्ताक्षरात ब्लॉकच्या रूपाने छापलेली आढळते.^८ त्याचे प्रयोजन काय, ते समजत नाही. र. कृ. जोशी यांची दशांशी हीही कविता अशीच ब्लॉक रूपाने छापिलेली आहे. तीत शब्दांमध्ये अंकांची पाचर पुढील रीतीने घुसविलेली आहे.

६ महाराष्ट्र टाइम्स : १० सप्टेंबर १९६७

७ " " " "

८ " " " " पहा, 'जन्म'

शब्दांमध्ये अंकांची पाचर

दशांशी

कोणे ए१के काळी
 दोरना संगे
 तिसऱ्यांदा ते घडलं
 नि चौऱ्याही वेळी
 पापचा मुखी झालं
 सहावी नाव
 सा७त आश्चर्यात मी
 मिळून आळ
 नवी तू न१ळ
 हो फक्त द१०हा
 दशांशी रहा.

अक्षरवटिका आणि अंकवटिका यांच्या हस्तलिखिताच्या द्वारा शब्द आणि अंक यांची केलेली ही विघटक सरमिसळ अपूर्व (पण अनाकलनीय) म्हटली पाहिजे. कारण ही कविता कोणी तरी आपल्याला 'नुसती वाचून' दाखविल्याने कवीला अभिप्रेत असलेल्या हेतूत खोट आल्यावाचून राहणार नाही. किंबहुना 'दशांशी' ही कविता 'वाचण्यासाठी' किंवा 'उच्चारण्यासाठी' नाही; ती 'पाहण्यासाठी' आहे. फार तर असे म्हणता येईल की, ती 'जेवढी वाचण्यासाठी' आहे, 'तेवढीच पाहण्यासाठीही' आहे. नहून, 'एके' आणि 'ए१के' यातील कवीला अभिप्रेत असलेला फरक डोळ्यांनी वाचल्यावाचून नुसता श्रवणेंद्रियाने कसा जाणवणार? 'ए१के' हे काय 'ए-एक-के' असे वाचावयाचे? 'चौऱ्याही' हे 'चौ-चार-व्याही' असे वाचावयाचे? तात्पर्य, येथे कवीने वाचकाला कविता 'वाचावयाची' कशी, किंवा 'पहावयाची' कशी, किंवा 'वाचा-पहावयाची' कशी याची संथा दिली पाहिजे. याचा अर्थ असा की, येथे कवितेचे कर्णेंद्रियाच्या द्वारे प्रतीत होणारे शब्द हे माध्यम नेत्रेंद्रियाने उपस्थित केलेल्या माध्यमामुळे खंडित झालेले आहे. अशा खंडित अथवा द्विमाध्यमी प्रयोगाने येणारा अनुभव हा विलक्षण म्हणावा लागेल.

अरुण कोलटकर यांची "रस्ते" ही कविता काव्यदृष्ट्या विशेष लक्षणीय आहे. तथापि भाषादृष्ट्या आतापर्यंत परीक्षिलेल्या काही कवितांसारखी ती अचपळ अथवा त्रात्य नाही. कवितेच्या नेहमीच्या रहाळातली भाषा तीत योजिली आहे.

चालू घडीच्या या कवितांमधून आपल्याला सर्वसाधारणपणे काय जाणवते? ...भयप्रस्तता, एकटेपणा, असहाय्य एकाकीपणा, आत्मरक्षणशक्तीचा आभाव; आणि यातून होणारी निकराची धडपड, तडफड, वळवळ, ...शेवटी दमणूक एखाद्या जुनाट,

अवाढव्य, रिकाम्या वाढ्यात रात्रीच्या वेळी एकट्याच सापडलेल्या वालकाची अवस्था तीत दिसते. समाजोन्मुखतेचा आणि समकालीनतेचा भाग जरी अधूनमधून ढोकावत असला, तरी तो बाह्य संदर्भ आहे. आत्मकेंद्रिततेचा भाग तीत अधिक आढळून येतो. मनाची केंद्रगामी (centripetal) स्थिती तीत अधिक करून अनुभवाला येते. कविता म्हणजे अनुभव व्यवस्था उलगडून दाखविण्याचा प्रयत्न अशी ज्यांची श्री. चित्रे यांच्याप्रमाणे धारणा आहे, त्यांना हे ठीक आहे. मात्र व्यापक तत्त्वज्ञानाचा किंवा व्यापक संवेदनाशीलतेचा शोध फारसा दिसत नाही. त्यामुळे कविता परिपुष्ट झालेली आहे की नाही, हे सांगायला थोडा अधिक काळ जावा लागेल. भाषेच्या भिंती मात्र पारदर्शक झालेल्या आहेत. कविता रचताना अनेक भाषा एकाच वेळी दिसू लागतात. तसेच लिखित पद्यात्मक प्रमाण भाषेला वोलण्यातल्या भाषेचे अंग दिसू लागले आहे. रूढ प्रमाण भाषेचा आणि तीतल्या वाक्यरचनेचा मुलाहिजा तीत नाही. “ वाचमर्थो नुधावति ”! की “ वागर्थमनुवर्तते ? ”

भाषा देव्हान्यातून.....चौकात

अस्सल खेडेगावी लोकभाषेचा प्रवाह मात्र मराठी कवितेत अत्यंत थोड्या प्रमाणाने दाखल झालेला आहे. बहिणाईचा तेवढा लक्षणोप्य अपवाद. अगदी निरक्षर आणि वाणीपलीकडे (लेखनात) जिची कविता गेली नाही, त्या बहिणाईच्या कवितेचे स्वरूप पाहणे हे उद्बोधक झाले असते. मर्दकरांहून आजची चालू घडीची कविता खास बदललेली आहे. पण मर्दकरांनी कवितेला जे बौद्धिक साहित्यशास्त्रीय अधिष्ठान दिले. तसे ते आजच्या कवितेला अजून भरघोसपणाने मिळालेले नाही. तसे ते मिळणे आवश्यक मात्र आहे. आज शिव्याशाप, गालिप्रदान, शब्द सोडलेली वाक्यरचना, श्लीलाश्लील, लौकिकता, सरसता, नीरसता, वाहती पण सपाट भाषा, अडखळती पण स्फोटक भाषा, स्वक्रीय-परक्रीय शब्द, नवनिर्मित शब्द, गंगाजमनीं समास या सर्वांचे कवितेत एक विलक्षण रसायन वनलेले आहे. शब्द हे तिचे माध्यम एकाच वेळी थंड आणि ज्वालाग्राही असे उभयविध वनलेले आहे. या सर्वांमुळे कवितेचा चेहरा-मोहराच पालटून गेलेला आहे. आजवर जे धिक्कार्य होते, ते स्वीकार्य वाटू लागले; निषेध्य ते ग्राह्य झाले. कवितेचा आविष्कार हा विशिष्ट, वेचक, वंदिस्त आणि वेधक अशा भाषेच्या मिराशीतून निघालेला भाग राहिला नाही. भाषा कडू-गोड आणि खमंग-तिखट अशी कशीही झाली. अर्थात गाडीची चाके ही चाकोरीतून बाहेर निघताना प्रथम अवदतात, त्याप्रमाणे कवितेची भाषाही प्रथम-प्रथम अवदली. पण ती आरपार ढवळून निघाली, आणि ताण्या-वाण्याच्या रूपाने कवितेत विणली गेली. कविता ही देव्हान्यातून माजघरात, माजघरातून दिवाणखान्यात, आणि दिवाणखान्यातून चौकात आली. विषयाच्या दृष्टीने आणि भाषेच्याही दृष्टीने. चालू घडीची कविता पुन्हा ' अनुभवव्यवस्था

उलगडण्याकडे' चालू लागली आहे. ती मनाच्या गव्हरात जायला निघाली आहे. आणि तिची भाषा ही व्यंजनेसारखी नुसते अर्थतरंग निर्माण करणारी राहिली नाही. ती स्फोटक, -अर्थस्फोटक वन् लागली आहे. कवितेला पूर्वी असलेली बंदीप आज मोडली आहे. कविता आता कोणत्याही मुद्द्यावरून कोणत्याही मुद्द्यांकडे जाईल. अशी ती जात असताना शब्दांचे पेरलेले मुहंग मधेमधेच अनपेक्षित रीत्या उडतात आणि अर्थाचे स्फोट होतात. जाणिवांत खड्डे पडतात. धूर-धुराळा उडतो. कवितेच्या भाषेचे हे स्वरूप रूढ अर्थाने विलोभनीय खासच नाही, पण लक्षणीय मात्र आहे.

प्रमाण भाषेतील कविता

चालू घडीच्या कवितांची भाषा आपण थोडी पाहिली. आता या संदर्भात थोडे मागे वळून सिंहावलोक करणे उद्बोधक ठरेल. विंदा करंदीकर, इंदिरा, आरती प्रभू, पद्मा, सदानंद रेगे इत्यादी काही कवींच्या कवितांची भाषा पाहण्यासाठी त्यांच्या कविता उदाहरणांसाठी घेऊ. या सर्वच कवींची भाषा मराठीची प्रमाण भाषा आहे; आणि त्यांच्या कविता "मात्रिक" व "आक्षर" रचनांत आहेत. विंदा करंदीकरांच्या कवितांत सामाजिक संदर्भ अनेक ठिकाणी वलिष्ठपणाने आलेले असल्याकारणाने त्या त्या काळचे संदर्भ व्यक्तविण्यासाठी 'चाइन', 'अॅमेझॉन', 'रांकी', 'निग्रो', 'बॅक', 'फॅरडे', 'पायथॅगोरस', 'प्लॅक', 'स्फिक्स', इत्यादी शब्द मुक्तपणाने आढळतात. निवळ व्याकरणाच्या अथवा वाक्यरचनेच्या दृष्टीने त्यात याहून अधिक सांगण्यासारखे नाही. इंदिरा संतांच्या कवितेची भाषा वेचक, नितळ, निहार, पारदर्शी आहे. पण मुख्यत्वेकरून मनाच्या आणि अनुभवाच्या गडद रंगांमध्ये ती घाटदार कविता गुंग-खुंद असल्याने तिची भाषा प्रकृतिविशिष्ट बनलेली आहे. शब्द, वाक्यरचना किंवा भाषेचा नवीन फाटा या दृष्टींनी — म्हणजे प्रस्तुत निबंधविषयाच्या मर्यादित दृष्टीने — तिच्याविषयी याहून अधिक सांगता येणार नाही. पद्मा यांच्याही कवितेविषयी भाषादृष्ट्या एवढेच सांगता येईल. इंदिरा आणि पद्मा यांच्या पुढील कविता पाहिल्या असता चालू घडीचे कवी कसे वेगळे पडतात, हे कळून येईल.

डोळ्यापरीस लहान

डोळ्यापरीस लहान

आज वाटतें आकाश;

रात्र-दिवसाचा काळ

झाला निमिष निमिष !

मन सुटून चाललें

शरीराच्या मिठींतून :

विश्वापल्याडचें कांही

काय गेलें त्या स्पर्शान ?

—इंदिरा

मी घुसळण घुसळीत असतां

मी घुसळण घुसळित असतां

मज आठवतें त्रज तूझें;

अन् संसारच हा अवघा

होतसे शिरावर ओझें.

मी चाखित असतां वोरें

मज आठवते भिळ्णिण ती;

अन् तुझे निरागस डोळे

जे मुक्याच शपथा घेती.

अंगावर घेता पाणी

स्मरतो तो वृक्ष कदंब;

अन् त्यावर वसलेला तू

मज पाहता ओलीर्चिव. इत्यादि.

—पद्मा

आरती प्रभूच्या भाषेची जातकुळी आजच्या चालू कवितेला त्यातल्या त्यात फार जवळ आहे, असे दिसेल. अर्थाच्या सौम्य तरंगापेक्षा शब्दाचे स्फोट त्यांच्या कवितात दिसतात. त्या दृष्टीने त्यांची कविता इंदिरा, पद्मा किंवा इतरही कवी यांच्या कवितांहून वेगळी पडते. पुढे दिलेल्या गझलासारख्या छंदातही त्यांची सयमक कविते कशी स्फोटक वनते, ते लक्षात घेण्यासारखे आहे.

मूळ भिंतीचें

वाकल्या विद्रूप छाया; त्यांत झांके ऊर हें
पांगणाच्या सांजवेळे “ त्या ” दिशेने तीर ये

खोल काळोखांत ज्योती मेण सांडी सारखी
चोच ढोलींतून सांधी कूड पंखां पारखी

मूळ भिंतीचें घराला पीळ घाली नांदत्या
बक्रे झालें आरशाचें आंतुनी मंदावत्या...

—आरती प्रभू

बोलण्यातली साधी भाषा

सदानंद रेगे कधी-कधी बोलण्यातल्या अगदी साध्या भाषेचा आपल्या कवितेत मजेदार उपयोग करतात. त्यामुळे केवळ भाषादृष्ट्यादेखील कविता दोन पातळ्यांवर वागते. ‘ गंधर्व ’ या संग्रहातली ‘ गाणें - मुक्या मुलाचें ’ ही कविता या दृष्टीने लक्षणीय आहे. तिच्या पहिल्या आणि अखेरच्या ओळी अशा आहेत :

गाणें - मुक्या मुलाचें

समोरच्या वांकावर वसलेला
तो मुलगा मुका आहे
हें तुमच्या लक्षांत आलं का ?

.....

पण आतंर
आपणहि मुके झालों आहोंत
हें आलं का तुमच्या लक्षांत ?

—सदानंद रेगे

बोलभाषेच्या कवितेत अशा प्रकारचा उपयोग फार करून आढळत नाही. कारण ह्या कवितेच्या मधल्या भागाची जात मुळातच वेगळी असूनही ती गद्यभाषेशी समरसून गेलेली आहे. अशीच त्यांची 'दहाजणी' आणि 'चित्र' हीही कविता भाषादृष्ट्या गमतीदार आहे. रेग्यांचे 'गंधर्वा'तले अभंग हे कधी-कधी भाषादृष्ट्या करंदीकरांच्या 'अततायी अभंगां'जवळ येतात. सदानंद रेग्यांची पुढील कविता किती सरळ रचनेच्या भाषाने ठाव घेते, ते पाहण्यासारखे आहे :

साक्षी

या उजाड उनाड माळावर
माझ्या एकाकीपणाचा
एकच साक्षी...

डोळ्यांच्या खाच्या झालेल्या
बुरुजाआड कण्हणारा
एक जखमी जहरी पक्षी ...

कवितेतील खानदेशी बोली

या निबंधात अनेक कवी आणि त्यांची भाषा याचा विचार बगळावा लागला आहे, याची दिलगिरी वाटते. बहिणाईची लोकभाषा ही तर अगदी खास मातीतून जन्मला आलेली आहे. तिला खानदेशी मातीचा अस्सल खेडेगावी वास आहे. तिची वर्णमाला वेगळी आहे; शब्द भिन्न आहेत; प्रत्यय अलग आहेत; आणि वाक्यरचना साधी सोपी आहे. काव्यदृष्ट्या तिची प्रतवारी ठरविण्याचा येथे हेतू नाही. परंतु बहिणाईच्या भाषेचा अपवाद मराठी कवितेच्या प्रांगणात फार लक्षात घेण्यासारखा आहे.

बहिणाईची भाषा खानदेशी बोली असल्यामुळे भाषादृष्ट्या तिचे शब्द, प्रत्यय, रचना इत्यादी भिन्न असणे साहजिक आहे. मराठी ळ-च्या ऐवजी " य " येणे किंवा

ण-न हा भेद लोच जाणवतो. पण प्रत्ययही त्या बोलीत भिन्न आहेत. त्यामुळे रूपे अर्थातच वेगळी होतात. पुढील काही शब्द आणि रूपे पाहिली असता हे कळून येण्यासारखे आहे.

करीसन (करून), वाहीसन (वाढून), तुले (तुला), मले (मला), समदूर (समुद्र), चोयी (चोळी), कोम्हायणे (कुरवाळणे), वाहादन (वावटळ), पंचांगन (पंचांग), हिरीत (हृदय), भरल्या (भरल्या), गोट (गोष्ट), परमय (परिमल), हारास (लिलाव), पोरवरी (गवताचा झाडू), वऱ्हे (वर), हेंडालणे (पळविणे), आठून (येथून), टीस (तहान), कुदीसणे (ओलांडणे), वजे वजे (हळूहळू), व्हयीसनी (होऊन), गिंडी (तेलीटोपली), घरोट (जाते), आरद टाकेल (कठोर), उज्या (पांढऱ्या), जवून (दुष्ट), गिंध्या काढणे (मगच्या गोष्टी उकरून काढणे), राकेस (राक्षस), जेठानी (मोठी जाळ), चुटेल (पिशाचिनी), झगड्यातले (झगडण्यासाठी), वोय (आजी), टेस (ऐट), धुनुकतो (धनुकली), हासाळणे (हसविणे), वटका (वटवट), इत्यादी.

ही लहानशी यादीही उद्बोधक ठरेल असे वाटते.

एकेका कवीच्या भाषेचा अभ्यास

मराठीतल्या इतर सर्व कविता प्रमाण भाषेत रचल्या आहेत. या प्रमाण भाषेला वेगवेगळी वळणेवाकणे आहेत, हे खरे; पण तिचे सर्वसाधारण स्वरूप भाषादृष्ट्या एकविध आहे. वस्तुतः प्रत्येक कवीच्या भाषेचा स्वतंत्र अभ्यास व्हावयास पाहिजे. या व्यतिरिक्त वालगीतांच्याही भाषेचा विचार व्हावयास पाहिजे होता. दूर-दूर अंतरावर पसरलेल्या कवींनी आपापल्या भाषात त्या-त्या ठिकाणांचे, लोकांचे, वातावरणाचे, समाजजीवनाचे रसरंग कसे शोषून घेतले, आणि ते आपल्या भाषेच्या पोतात कसे मुरवून घेतले, हेही पाहावयास हवे होते. शरच्चन्द्र मुक्तिबोध, अनिल, दिलीप चित्रे, अरुण कोल्हटकर, नारायण सुर्वे, ग्रेस, महानोर अशा कृती तरी कवींच्या कवितांचा आणि त्यांच्या भाषासंवेधांचा परामर्श (-तोही अधिक पद्धतशीरपणे-) घ्यावयास हवा होता हे फार जाणवते. कारण यातले कोणीच डावलण्यासारखे नाही. येथे कवितेच्या भाषेच्या संदर्भात कवितेची प्रतवारी ठरविण्याचा हेतू नाही, हे सांगितले पाहिजे. मराठी कवितेची भाषा न्याहाळणे एवढाच मर्यादित हेतू आहे. कवितेच्या भाषेचा अभ्यास करताना एकेक कवी घेऊन त्यांच्या कवितांचा समग्रपणाने अभ्यास केला तर तो अधिक फलदायी होईल असे वाटते तथापि सध्या तरी सूत्रपात करून येथेच अल्पविराम घेणे योग्य होईल.

— मु. ग. पानसे

‘साहित्य’ या शब्दाचा अर्थ ललित वाङ्मय एवढाच मर्यादित न ठेवता त्यात शास्त्रीय साहित्य, वैचारिक लेखन इत्यादींचाही अंतर्भाव केला पाहिजे. तसेच भाषेच्या वावतीत देखील नागर आणि ग्रामीण, प्रमाण व प्रमाणेतर, अशा वर्गवारीने विचार करणे जरूर आहे. भाषेच्या दृष्टीने साहित्याकडे पाहिले तर ते बऱ्हांशी नागर अशा प्रमाण भाषेत लिहिलेले आढळते. मग ते शास्त्रीय साहित्य असो किंवा ललित वाङ्मय असो. साहित्यनिर्मितीची प्रेरणाच नागर असते हे याचे कारण दिसते. अलीकडे ललित कलाकृतींमध्ये दिवसेंदिवस वाढत्या प्रमाणावर या ना त्या ग्रामीण बोलींचे मिश्रण दिसले किंवा क्वचित एखादी कथा संपूर्णपणे ग्रामीण बोलीत लिहिली गेली तरी ती लिहिण्याची धाटणी मात्र नागर असते. कारण लिहिणारांची मनोभूमिका नागर असते आणि ग्रामीण बोली हे परिणामकारकतेचे एक साधन बनते. शास्त्रीय साहित्य मात्र ग्रामीण बोलीपासून अलिप्त राहते. खेड्यापाड्यांतल्या लोकांना शास्त्रीय माहिती देण्याकरिता ज्या पुस्तिका लिहिल्या जातात. त्यांतही काही थोड्या शब्दांपलीकडे ग्रामीण बोली टिकू शकत नाही. शास्त्रीय विचार समजावून देण्याला कोणत्याही ग्रामीण बोलीचा उपयोग करावयाचे ठरविले तर ते विचार मांडावयास ती बोली अपुरी पडते हे एक आणि दुसरे म्हणजे मालवणीतली पुस्तिका खानदेशी

बोलणाराला समजणार नाही. आणि एलिचपूर-अमरावतीकडली बोली गडहिंग्लजला नीट उमगणार नाही. शास्त्रीय माहिती खेडुतांना सांगताच येणार नाही असा याचा अर्थ नव्हे. पण त्या त्या बोलीत दिलेली माहिती जुजबी आणि कामचलाऊ होईल. म्हणून ज्ञानदानाच्या कार्यासाठी प्रमाण बनलेल्या प्रादेशिक भाषेचा उपयोग केला जातो. इतकेच नव्हे तर बोलण्याचा ढंग जरी खेडवळ राखला तरी शेतकीविषयक चर्चेत किंवा प्रश्नोत्तरांमध्ये अद्ययावत पारिभाषिक संज्ञा आपल्याला नेहमी रेडिओवर ऐकायला मिळतात. तीच लेखनाचीही गत होते.

शास्त्रीय व ललित लेखन

शास्त्रीय साहित्यापेक्षा ललित वाङ्मयात वेगवेगळ्या बोलींचा वापर करावयाला पुष्कळच वाव असतो. या दोन लेखनप्रकारांची कार्येच भिन्न आहेत म्हणून त्यांच्या आविष्काराच्या भाषेतही फार फरक पडतो. भौतिक शास्त्रात केलेल्या प्रयोगांचे सूक्ष्म निरीक्षण आणि त्यावरून बांधलेले नियम किंवा त्यातून साधावयाची प्रगती अगदी वस्तुनिष्ठ भाषेत अल्पपणे सादर करावी लागते. सामाजिक शास्त्रांमध्ये समाजातल्या निरनिराळ्या गटांचे परस्परसंबंध, भौतिक परिस्थितीनुरूप त्यांच्यात घडून येणारे बदल व त्यांचे समाजावर होणारे परिणाम यांचा तटस्थपणे विचार करून आपल्या शास्त्राच्या दृष्टीने झालेले तत्त्वचिंतन शक्य तितक्या निर्लेप पद्धतीने नित्य व्यवहारापेक्षा वरच्या पातळीवरून मांडणे आवश्यक असते. पण ललित वाङ्मयाची गोष्ट वेगळी आहे. ललित कृतीमध्ये अल्पपणापेक्षा समरसतेवरच जास्त भर द्यावा लागतो, ती प्रकृतीच तशी असते. निरनिराळ्या घटकांच्या निरीक्षणावरून किंवा केलेले प्रयोग जमेस धरून जास्तीत जास्त व्यापक असा सर्वसाधारण नियम शोधण्याकडे किंवा आडाखे बसविण्याकडे शास्त्रविचाराचा कल असतो. पण ललित लेखनाचे नेमके याच्या उलट आहे. ललित-निर्मितीच्या कारणी लागणारी प्रत्येक घटना, एकेक व्यक्ती, लहानसहान अनुभवसुद्धा वैशिष्ट्यपूर्ण असतो. एकेकाचे अंतःप्रवाह दुसऱ्यापेक्षा वेगळे. लेखकाच्या व्यक्तिगत जीवनात येणारे असंख्य लहानमोठे अनुभव, त्यांविषयी त्याच्या मनात होणारी प्रतिक्रिया यांचे चित्रण आणि स्वानुभवाच्या कक्षेतल्या जीवनासंबंधी केलेला आत्मनिष्ठ आविष्कार हे ललित वाङ्मयाचे मुख्य कार्य. वाङ्मयनिर्मात्या लेखकाचा अनुभव बहुधा प्रत्यक्ष असतो. पुष्कळदा तो परोक्षही असू शकेल.

ललित लेखनातला विचार नुसताच आत्मनिष्ठ असतो असे नाही तर भावना, संवेदना, स्मृती इ० मनाच्या सूक्ष्म व्यापारांनी त्याला कमीअधिक छटा लाभलेल्या असतात. अगदी मामुली दिसणाऱ्या अनेक अनुभवांमध्ये आपल्या मनोव्यापाराच्या इतक्या अगणित छटा आपल्याला जाणवत असतात; काही इतक्या सूक्ष्म किंवा तरल असतात की त्यांची अहवालवजा नोंद करणे केवळ अशक्य होते. त्यांचा सहजोदगारात

आविष्कार झाला तर आवाजाची जात, त्याची कमीजास्त उंची, उच्चारलेल्या शब्दांचे वजन, त्यांची लय, सरळ बोल किंवा व्याजोक्ती वगैरे वावींमध्ये पडणाऱ्या फरकावरून माणसाची प्रतिक्रिया अजमावता येते. नेमकी समजू शकते. आवाजाच्या छटा वजा केल्या तरी भावनोद्रेकानुरूप स्वभावानुसार सहज निघणारे उद्गार आणि वाक्यरचना ललित वाङ्मयात नेमकी आणता येते. म्हणून ललितकृती ही मनुष्याच्या मनाचा आरसा बनू शकते. व्यक्तिगत भावनेचा आविष्कार हे ललित लेखनाचे केंद्रस्थान असल्यामुळे नेमकी तीच भावना वाचकांच्या मनात निर्माण करण्यास अवश्य ती सर्व साधने ललित लेखनात महत्त्वाची ठरतात.

एखादे व्यक्तिचित्र किंवा मनोविक्षेपण वाचताना आपण त्याच्याशी इतके एकरूप होऊ शकतो की, ती व्यक्ती आपण प्रत्यक्ष पाहतो आहो किंवा तो मनोव्यापार स्वतः अनुभवीत आहो असे वाटते. याप्रमाणे शब्दांच्या माध्यमातून साधणारा परकायाप्रवेशसदृश अनुभव आपण वाचनाने घेऊ शकतो याचे कारण विचार आणि भाषा यांच्यामध्ये असलेला अतूट संबंध. भाषा आणि विचार अगदी एकजीव नाही तरी एकरूप असतात. इतके की, प्रत्यक्ष विचाराच्या प्रक्रियेत जितके ढंग संभवतात तितके एखादा समर्थ लेखक भाषेच्या माध्यमात दाखवू शकतो. विस्कळित विचारांच्या संज्ञाप्रवाहापासून तर्कशास्त्राच्या नियमांचा नकळत अवलंब करणाऱ्या सुसंगत विचारप्रवाहापर्यंत निरनिराळे प्रयोग ललित वाङ्मयात दिसतात. कारण वाङ्मय हे वास्तव जीवनाचे शब्दांकित चित्रण असते. म्हणून साहित्याच्या भाषेचा विचार करताना प्रत्यक्ष जीवनात भाषाव्यवहार कसा चालतो ते पाहिले पाहिजे.

भाषाव्यवहार

समाजधारणेला साधनभूत असलेली भाषा ती बोलणाऱ्या समाजाच्या विचारसरणीची प्रक्रिया आणि दिशा दाखवते आणि आचारविचारांचे दर्शन त्या समाजाची संस्कृती दर्शवते. भाषा आणि संस्कृती यांचा कार्यकारण-संबंध नसला तरी भाषेचा आशय मात्र संस्कृतीने भारलेला असतो. एका भाषेतल्या एखाद्या शब्दाने व्यक्त होणारी सांस्कृतिक कल्पना दुसऱ्या भाषेत नेमकी सांगता येत नाही. नीरांजनचे इंद्रजी भाषांतर होऊ शकत नाही. एकच शब्द दोन भाषांमध्ये आढळला तरी त्याचे दोन भाषांमध्ये अर्थ अगदी निराळे असतात. त्यामुळे अनेकदा घोटाळे होतात. 'लज्ज' शब्दाचा अर्थ मराठीत विवाहसमारंभ असला तर बंगालीत 'मुहूर्त' या अर्थाने तो वापरतात. 'सत्कारा'ने मराठीत सन्मान होतो, पण बंगालीत 'उत्तरक्रिया' होते. संस्कृत 'सुतराम'चा बंगालीत 'म्हणून' असा अर्थ होतो हे मराठी माणसाच्या एकदम लक्षात येणे सुतराम शक्य नाही. मराठी ही एकच भाषा बोलणारे सुशिक्षित नागरिक आणि अशिक्षित खेडूत यांच्यातही सहज भाषाविनिमय हांणे काही वेळा कठीण जाते.

दूरदूरच्या खेड्यापाड्यांतून नोकरीधंद्यासाठी शहरांत येऊन राहिलेल्या लोकांचा भाषाव्यवहार प्रथम आपापल्या ग्रामीण बोलीतूनच होत असतो. शहरातल्या नागर भाषेशी जसा त्यांचा नित्य संबंध येतो तसा त्या शहरात बोलल्या जाणाऱ्या काही बोलींशीही कमीजास्त प्रमाणात संपर्क येतो. ग्रामीण बोलीतील जे शब्द किंवा जी रूपे शहरात सहज समजत नाहीत किंवा त्यामुळे थोटाळा होतो ते टाळून त्याऐवजी ऐकलेले नागर शब्द किंवा रूपे वापरण्याकडे त्या लोकांची प्रवृत्ती होते. तेव्हा नागर भाषा आणि ग्रामीण बोली यांमध्ये अंतर त्यांच्यापुरते तरी कमी होऊ लागते. कालांतराने शहरी भाषा निरनिराळ्या ठिकाणांहून आलेल्या सर्व लोकांच्या अंगवळणी पडते.

प्रमाण भाषा

शहरात सुद्धा सामाजिक, शैक्षणिक (किंवा राजकीय) दृष्ट्या जो वर्ग पुढारलेला असेल किंवा जी जात अप्रेसर असेल त्या वर्गाची किंवा जातीची भाषा प्रमाण मानली जाते. ती आदर्श वाटते म्हणून समाजातील इतर सर्व लोक तिचा स्वीकार करतात. आपल्यापेक्षा वरच्या थराशी जवळीक साधण्याचा प्रयत्न समाजात नेहमीच चालतो. त्यामुळे खेड्यापाड्यांना जवळच्या शहराची भाषा प्रमाण बनते, पण कोकण, विदर्भ, मराठवाड्यातल्या शहरांच्या भाषांमध्येही फरक पडतो. म्हणून ही शहरेसुद्धा सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय वावर्तीत नेतृत्व करणाऱ्या शहराची भाषा प्रमाण मानतात. ही खरी प्रमाण प्रादेशिक भाषा. इतर शहरी भाषांना उपप्रमाण म्हणता येईल. ठिकठिकाणांहून आलेले नाना जातींचे अनेक धंद्यांतले लोक शहरात स्थायिक होतात. त्यामुळे नागर समाजात बरीच विविधता येते. ग्रामीण बोलीमध्ये जसा फरक असतो, तसा जातिपरत्वे, उद्योगधंद्याप्रमाणे किंवा वर्गाच्या प्रतिष्ठेनुसार त्यांच्या भाषेत निराळेपणा येतो. शिवाय प्रत्येक गटाची घरची बोली बाहेरच्या व्यवहाराच्या भाषेपेक्षा वेगळी, असेही भेद आढळतात. भाषेची अशी विविधता आणि नागर जीवनाचे अनेक पैलू यांच्या निरीक्षणाने नागर लेखकाचे अनुभवविश्व बरेच विस्तारते. लेखनविषयाच्या आणि आविष्कारपद्धतीच्या निवडीलाही शहरात बराच वाव असतो.

ग्रामीण समाज साचेबंद असतो, त्यात अंतर्गत विविधता नसते. साहजिकच ग्रामीण बोली कामचलाऊ स्वरूपाच्या बनतात. त्यांच्या भौगोलिक मर्यादाही सीमित असतात. याउलट प्रमाण भाषेच्या वापरामुळे लोकांच्या मनात प्रतिष्ठेची भावना निर्माण होत असल्याने ती सर्व प्रदेशात परिचयाची असते. म्हणून ती स्थिरस्वरूप बनते आणि समाजात घडून येणारे सर्व सांस्कृतिक बदल सामावून घेण्याइतका तिच्यात लवचिकपणाही येतो. प्रमाण भाषेतले सर्वच वारकावे सर्वत्र उमगले नाहीत तरी प्रदेशातील सर्व खेड्यापाड्यांतून ती समजू शकते. त्यामुळे सर्व बोलींचे क्षेत्र

एकवटते, पण प्रत्येक बोलीचे वेगळेपण टिकून राहते. कोकणी रामा, मावळी भाजीवाली यांच्या बोलण्यातला फरक घरवसल्या समजतो, तर बाजारात भारवाडी, गुजरायी, सिंधी बोलतात ती मराठी ऐकायला मिळते. व्यापार-व्यवसायाच्या निमित्ताने निरनिराळ्या जिल्ह्यांतल्या लोकांच्या बोलण्यातल्या लकवी स्थानिक शहरी लोकांच्या अगदी नकळत अंगवळणी पडतात. त्यामुळे प्रमाण भाषा-माध्यमात लिहिलेल्या कथेमध्ये आलेले प्रामीण संवाद वाचकाला समजू शकतात. पण शहरात येऊन पोचले नाहीत असे विशिष्ट बोलीतले काही अस्सल शब्द, म्हणी वगैरे सहज लक्षात येत नाहीत.

भाषा व लेखन

कथा-कादंबऱ्यांमध्ये नागर भाषा किंवा प्रामीण बोलीतली “संभाषणे” अगदी बोलल्याप्रमाणे लिहिली जातात. त्यात येणारी शब्दांची रूपे आणि वाक्यरचना यांत ग्रंथलेखनास संमत असणाऱ्या नागर भाषेतल्यापेक्षा वेगळेपणा असतो. वास्तविक भाषण आणि लेखन या एकाच बोलीच्या दोन शैली असतात. त्यांच्यात दिसणारा फरक फक्त आविष्कारपद्धतीचा असतो. मूलभूत नव्हे. विचार प्रकट करण्याची ती दोन स्वतंत्र साधने आहेत. अर्थात ती एकमेकांशी संलग्न आहेत. लेखन भाषणावर अवलंबून आहे. अलीकडे आपण बोलतो तसे काही प्रमाणात लिहू लागलो आहोत. ते सहज वाटते. परंतु ग्रंथातल्या व्याकरणशुद्ध लेखनाप्रमाणे आपण बोलत मात्र नाही. ते अशक्य आहे असे नव्हे. एखादा परंप्रांतीय मनुष्य तसे प्रथम प्रथम बोलतोही. पण आपली भाषा लेखनाप्रमाणे बोलणे ही एक तारेवरची कसरत आहे. त्या तारेवर आपण फार वेळ तोल सावरू शकत नाही. शिवाय तसे बोलले तर ते ऐकणारालाही खटकते. नेहमी आपण काटेकोरपणा न वाळगता सहज बोलतो. बोलण्याचा आशय समजला की झाले. लेखनातली कृत्रिमता आणि बोजडपणा भाषणात मानवत नाही. संभाषणात तर नाहीच. मात्र प्रसंगविशेषी औपचारिकता म्हणून किंवा प्रौढता म्हणून नेहमीच्या शब्दांपेवजी आपण संस्कृत शब्द वापरतो. पण भाषाशुद्धीचा कटाक्ष वाळगणारे लोक कॅलेंडरला ‘दिनदर्शिका,’ हजारोंपेवजी ‘सहस्र,’ मिनिटाच्या जागी ‘क्षण,’ ‘बरोबर’ टाळून ‘समवेत’ असे शब्द वापरतात. त्यामुळे बोलण्याला ‘सत्याश्रयी निश्चयाची धार’ आल्यासारखे त्यांना वाटते. याउलट परभाषेतल्या कल्पना आत्मसात करून काही जण ‘बस घेतली,’ ‘जेवण केले,’ ‘सांगू शकता’ वगैरेसारखे प्रयोग भाषेत मुरू करतात. तर क्वचित कोणी ‘दोघो रोजांनी’ अशा शब्दयोजनेने आपल्याला इतिहासात नेऊन सोडतात. असे शब्द आपले लक्ष वेधून घेतात. तेथे आपण थोडे थक्कतो. याप्रमाणे प्रत्यक्ष जीवनात आढळणाऱ्या जितक्या व्यक्ती तितक्या प्रकृती आणि तेवढ्या नाना परी संभाषणांमध्ये येतात. ललित लेखनामध्ये त्या वाचावयास मिळतात.

भाषेचे सामर्थ्य

आवर्जून वापरलेले, नव्याने घडविलेले किंवा निराळा अर्थ दर्शविणारे शब्द काही विशेष जाणिवेतून आलेले असतात. विचारमंथनातून निर्माण होतात. शब्दांच्याच नव्हे तर आशयाच्या घडणीवावत त्यांना वावयाच्या आकारासाठी देखील निर्मात्याची बौद्धिक धडपड चालू असते. ललित वाङ्मयात सूक्ष्म आणि तरल भावना शब्दांतून साकार होतात, तर शास्त्रीय साहित्यात गहन, गंभीर, सूक्ष्म विचाराच्या वारीक-सारीक छटा शब्दांत सादर कराव्या लागतात. विचाराचा ओघ, त्या ओघात येणाऱ्या नाना कल्पनांची गुंतागुंत विशद करण्यासाठी अचूक शब्द शोधण्याकडे आणि वस्तुनिरपेक्ष अशा अरूपतेच्या पातळीवर (abstract level) शक्य तो कर्मा शब्दांत आपल्या विचारांची वांधेसूद टोस मांडणी करण्याकडे विद्वानांचा ओढा असतो. याचाच अर्थ भाषेचा कस आणि संपन्नता वाढविण्याकरता तिच्यावर बौद्धिक विकासाच्या दृष्टीने संस्कार केले जातात. जसजसे आपण सुसंगतपणे खोलवर विचार करीत जातो, तसतसे आपले विचार आपोआपच तर्कशास्त्राच्या नियमांचा अपरिहार्यपणे अवलंब करीत असतात. (विचारसरणीत तर्कदुष्टता येत नाही असा याचा अर्थ नव्हे). भाषेचे हे बौद्धिकीकरण पराक्रोटी गाठते ते एखादे शास्त्रीय प्रमेय सादर करणाऱ्या वस्तुनिष्ठ विचारसरणीच्या ओघामध्ये केलेल्या विधानात. वस्तुनिष्ठ विचारमंथनात अमूर्त आशय आणि कल्पना जसजसे शब्दरूप होऊ लागतात, तसतसे तर्कबद्ध सिद्धान्त-विचार अधिकाधिक सुनिश्चित व काटेकोर बनत जातात. वाक्यांमध्ये सामावले जातात.

ललित वाङ्मयात आणि विशेषतः कवितेत संवेदना प्रत्ययकारी वनविण्याकरिता काही शब्द घडवले जातात. काहींची मोडतोड होते. एरवी ध्यानीमनी न येणारी शब्दरचना नेहमीच्या ओळखीच्या शब्दांनाच काही निराळा अर्थ देऊन जाते किंवा एखादे आगळे वातावरण निर्माण करते. त्यात अर्थाचे वेगळेपण आपण दाखवू शकणार नाही. तरी रसिकाला ते मनोमन जाणवते. शब्द नेहमीचेच पण मोजक्या शब्दांच्या विशिष्ट रचनेच्या योगाने अगदी वेगळे वातावरण निर्माण करण्याचे सामर्थ्य कवितेत असते, पण ते नेमके शब्द त्याच क्रमाने कवितेत खवण्याच्या आधीची कविमनातली कळत किंवा नकळत होणारी प्रक्रिया आणि आपल्या विवेचनाच्या पातळीला साजेशा कल्पितांना पेलणारे शब्द शोधून ते तोलून घेणाऱ्या विचारवंताचा बौद्धिक प्रयत्न, या दोन्ही भाषेच्या समृद्धीला उपकारक होणाऱ्या, शब्दांचे सोने पारखून घेणाऱ्या मुशी आहेत. प्रमाण भाषेचा कस आणि लवचिकपणा वाढविण्याची ती हुकुमी साधने म्हणता येतील. ती जितकी कार्यप्रवण आणि कार्यक्षम राहतील तितके भाषेचे सामर्थ्य वाढेल. त्याचबरोबर तरल भावना आणि तीक्ष्ण बुद्धी सतत जागी ठेऊन जीवनातले अनुभव डोळसपणे टिपण्याची आणि

त्यांचा कार्यकारण भाव पारखून पाहण्याची लेखकाची कुवत वाढते. त्या प्रमाणात भाषेतले साहित्यही संपन्न होत जाते.

भाषासृष्टि

प्रमाण भाषेतल्या या बौद्धिक प्रयत्नांचा प्रथम परिणाम होतो तो शब्दावर आणि नंतर ते लोण व्याकरणरचनेपर्यंत पोहोचते. वर्धिष्णु भाषेची शब्दसंपदा निरनिराळ्या मार्गांनी पुष्ट होत जाते. मराठीने फारसी, इंग्रजी, पोर्तुगीज इत्यादीं परदेशी भाषांमधले शब्द घेतले तसे कानडी, हिंदीसारख्या निकटवर्ती भारतीय भाषांमधूनही काही उचलले, जुन्या शब्दांचा वापर निराळ्या, नव्या अर्थाने करता येतो. तसा प्रचलित शब्दांमध्येही नवा आशय भरणे शक्य असते. ते विशेषकरून कवितेमध्ये दिसते. आणि याशिवाय आणखी एक मार्ग म्हणजे एकाच भाषेतल्या निरनिराळ्या शब्दांपासून किंवा वेगवेगळ्या भाषांमधल्या शब्दांच्या साहाय्याने नवे सामासिक शब्द तयार करणे. अर्थात यातले सर्वच शब्द रूढ होतात असे नाही. काही टिकतात, वरेच इतिहासजमा होतात. या प्रयोगांच्या दृष्टीने मढेकरांचे उदाहरण पाहण्यासारखे आहे. एकाच कवीचे निरनिराळे प्रयोग भाषिक प्रक्रिया दाखविण्याइतके प्रातिनिधिक झाले आहेत. मढेकरांच्या कवितेत पिस्टन, क्रिस्टल, सिलिंडर, विवनीन, कोंकटेल, स्कायस्केपरसारखे किती तरी शब्द जसेच्या तसे इंग्रजीतून घेतले आहेत. तसेच कंबळत, कुर्वाण, बेहिम्मतसारखे फारसी-अरबी अलफाजही वरेच आढळतात. संस्कृत शब्दांची यादी देण्याचे कारण नाही. जख्खड, रड्ड, डफफर, भगंग, दळभद्री, टिनपट वगैरे एरवी काव्याच्या वाटेला न जाणारे अगदी मामुली ओवडधोवड शब्दसुद्धा त्यांनी कवितेच्या कोंदणात वसवले. त्यांनी निरनिराळ्या भाषांची मिसळ करून बनवलेल्या सामासिक शब्दांमध्ये किंवा शब्दसंहतीत किती प्रकार आहेत ते पाहा.

विडंबनार्थ संस्कृत साचा घेऊन त्यात मराठी शब्द वसविले त्या “सर्व चक्र भ्रमस्कारं मालकं प्रतिगच्छति”, “शुद्धबुद्धि विनाशाय भोगाकुत्री नमोस्तु ते”-सारख्या किती तरी ओळी आहेत. तशा मराठी, फारसी, इंग्रजी लागोपाठ येणाऱ्या “चक्राकरणारे अवलख पिस्टन” आणि “बेहिम्मत आर्तरव” यांसारख्या फारशी-संस्कृत एकत्र गुंफणाऱ्या शब्दसंहती आढळतात.

सामासिक शब्द पाहिले तर “हममार्गदिवे” सारखे फारसी-संस्कृत मराठी किंवा “भावनापोते, भावनाझुडुपे, गेहरांगा, विश्रवाली” सारखे संस्कृत-मराठी मिश्रण दिसेल. तर “थोकासमई” म्हणजे दीपस्तंभ हा हिंदी-मराठीचा संकर आढळेल. मराठी-फारसी जोडून बनलेले “भुकेकंगालिस्तान” मधेच भेटेल. आईची ओढ सांगण्यासाठी “मायखेच” असा अस्सल मराठी शब्द येतो तसा कूपमंडुकीच्या विरुद्ध वृत्ती दर्शविण्याकरिता संस्कृत-मराठी “अब्धिगजाळ” हा शब्द बनतो.

एकेका शब्दाच्या रूपामध्येही हा संकर टळलेला नाही. इंग्रजी विशेषणाला संस्कृत प्रत्यय लागून “रुटिनः” रूपसिद्ध होते, तसे हिंदी “डरना” हे क्रियापद प्रथमपुरुषी अनेकवचनी संस्कृतसारखे “डरवावहै” मराठी कवितेत येऊ शकते. तसे मराठी टरकणे-पासून “टरकतु” देखील चालू शकते. फारसी विशेषणापासून “वेहोषुनि, वेहोषवी, मस्तली” ही मराठी क्रियापदे बनतात. तशी इंग्रजी क्रियापदांपासून मराठीत “पंपतो, पंपचरली” ही क्रियापदे व त्यावरून बनलेली “पालिशलेली, पंपचरलेल्या” सारखी विशेषणे किंवा “बेकलाइटी” हे नामावरून झालेले विशेषण पाहण्यासारखे आहे. हिंदीतून “लेटणे”, “पिगळणे” आले. मराठीतल्या मराठीत नामापासून केलेली “कोंवली, आभाळले, तवंगतो, पतंगावे” किंवा “लिवलिवली”-सारखा क्रियापदे, नाम-क्रियापद-विशेषण बनलेली “लक्करलेल्या, बुवुळलेल्या” आणि विशेषण-क्रियापद-विशेषण म्हणून “ओसाडलेल्या” इत्यादी नाना चमत्कृतिपूर्ण शब्दरूपे पाहावयास सापडतात.

सुधारणेच्या एका प्रतिभासपन्न अग्रदूताने मराठी भाषेला दिलेली ही धडक आहे. त्यातूनही धडक देणारा कवी होता हे लक्षात घेतले तर यापैकी बहुतेक शब्द प्रचारात न येता अंतर्धान का पावले हे निराळे सांगण्याची गरज उरू नये.

नवीन शब्द घडविण्याचा प्रश्न ललित वाङ्मयातल्यापेक्षा भौतिक ज्ञानाच्या वाढत्या कक्षेमुळे प्रत्येक ज्ञानशाखेत वारंवार पुढे उभा राहतो. अर्थशास्त्र, तत्त्वज्ञान यासारख्या एखाद्या विषयाचे स्थूलमानाने ज्ञान मिळविण्याकरिता सामान्य जिज्ञासू मनुष्याला किचकट परिभाषेची तितकीशी गरज वाटत नाही. परंतु कोणत्याही विषयाची शास्त्रीय पद्धतीने तात्त्विक चिकित्सा करणाऱ्या अभ्यासकाला स्थूलपणे एकच वाटणाऱ्या कल्पनेच्या निरनिराळ्या छटा निश्चित करून शक्य तो त्या प्रत्येकीला वेगळा शब्द वापरण्याची सूक्ष्मतेच्या दृष्टीने आवश्यकता भासते. मूळ कल्पनेला वापरलेल्या संज्ञेपासून साधलेले शब्द त्या कल्पनेच्या छटांसाठी निश्चित करणे सोयीचे असते. परिभाषेत शब्दसंख्येपेक्षा प्रत्येक शब्दाचा नेमका आशय आणि त्याचा अचूक वापर अभिप्रेत असतो. कारण वैचारिक गुंतागुंतीचे धागेदोरे उकळून दाखविताना वेगवेगळ्या कल्पनांचे संबंध स्पष्ट करण्यासाठी प्रत्येक कल्पना आणि तिच्या छटा अंकित करणारे सूक्ष्म भेद-दर्शक असंदिग्ध असे निरनिराळे शब्द किंवा शब्दसंहतीच उपयुक्त ठरतात. वस्तु-वस्तूंमधला, घटनाघटनांमधला, कल्पना-कल्पनांमधला किंवा कल्पना-वस्तु-घटना यांचा एकमेकांच्यातला कार्यकारणभाव, पूर्वापरता, शक्याशक्यता, आवश्यकता, समांतरता, समकक्षता इत्यादी संबंध स्पष्ट करण्यासाठी काही जुने शब्द स्वीकारावे लागतात. काही नवे बनवावे लागतात. नवनिर्मितीच्या कामी विशेषणे, क्रियाविशेषणे, उपपदे, क्रियापदे यांचा उपयोग नाना प्रकारे केलेला आढळतो.

प्रमाण भाषेचा रेखीवपणा

याप्रमाणे शब्दांचे अर्थवैशिष्ट्य, शब्दांचा संग्रह आणि शब्दरचना अशा तिन्ही बाजूंनी साहित्याचे माध्यम असलेली प्रमाण भाषा वृद्धिगत होत जाते. वास्तव आणि कल्पित या दोन पातळ्यांवर कराव्या लागणाऱ्या विवेचनात जरूरीप्रमाणे धातुसाधित नामे आणि विशेषणे, कालवाचक धातुसाधिते यांचा विशेष वापर होतो. क्रियापदाला फारसे महत्त्व न देता नाम-विशेषणांच्या एकीकरणाने किंवा नामप्रधान विधेय बनवून नामात्मक वाक्यरचनेकडे भाषेचा कल झुकतो. बौद्धिक विकासाचा भाषेवर होणारा परिणाम व्याकरणातील वाक्यरचनेत विशेष उठून दिसतो. आपल्या नेहमीच्या बोलण्यात साधी लहान लहान कर्तरी वाक्ये एकामागून एक येतात. पण जेव्हा विचार आणि वाक्यरचना यांचा मेळ घालून तर्कसंगती व्याकरणात उतरू लागते तेव्हा कर्मणी प्रयोगाचा वापर सुरू होतो. ग्रामीण बोलीच्या मानाने प्रमाण भाषेचे हे एक ठळक वैशिष्ट्य म्हणता येईल. दुसरे म्हणजे बोलीमध्ये सुटी सुटी वाक्ये ऐकायला मिळतात. पण नागर प्रांथिक भाषेमध्ये निरनिराळ्या वाक्यांशांची काळजीपूर्वक व्यवस्थित बांधणी केलेली मिश्र व गुंतागुंतीची वाक्यरचना वाचनात येते. याचे कारण विचार कल्पनांच्या दोन पद्धतींमधला फरक. व्यंकटेश माडगूळकर किंवा गो. नी. दांडेकरांची एखादी लघुकथा वाचल्यावर मेघश्याम रेगेप्रभृतींचा एक तात्त्विक लेख वाचला म्हणजे हा फरक किती पडतो ते लगेच जाणवेल.

सहज निष्काळजीपणाने उद्गारलेल्या अगदी साध्या वाक्यांपासून तो एखादा तात्त्विक सिद्धांत थोडक्यात सादर करण्यासाठी अनेक वाक्यांश सामावून घेणाऱ्या विचारपूर्वक घडविलेल्या गुंतागुंतीच्या लांबलचक वाक्यांपर्यंत मधल्या पुढकळ प्रकारच्या वाक्यरचना साहित्यात येतात. साहित्यात आढळणाऱ्या नाना प्रकारच्या वाक्यरचना, तसेच वाक्यात येणारे सार्थ शब्द, त्या शब्दाचे नेमके अर्थ वगैरे सर्व संदर्भानुसार प्रयोजनसापेक्ष असतात. नेमकेपणाची पराकोटी शास्त्रशुद्ध अशा गंभीर तत्त्वविवेचनात होते. इष्ट ती कल्पना तंतोतंत शब्दात उतरते. म्हणून वाचताना प्रत्येक शब्दाचा अर्थ नीट घ्यानांत घ्यावा लागतो. त्याखालच्या पातळीवर वापरलेल्या शब्दांचा अर्थ स्पष्ट असतो किंवा शब्द असंदिग्धपणे योजलेले असतात असे म्हणता येईल. हा प्रकार शासनव्यवहार, व्यापार, वृत्तपत्रे वगैरे क्षेत्रांतल्या लेखनात दिसतो. यात लिहिणाराच्या मनात आहे त्यापेक्षा निराळा अर्थ निघू नये एवढीच खबरदारी घेतलेली असते. आणि त्यानंतरचा प्रकार म्हणजे संभाषणाच्या किंवा गप्पांच्या ओघात येणाऱ्या शब्दांचा अर्थ साधारण समजण्याजोगा असला की पुरे. अशी आपली नेहमीची भूमिका असते.

दैनंदिन व्यवहारात हा कामचलाऊ शब्दांचा विनियोग होतो तेव्हा ज्या बाबतीत बोलणे चालते ती बाब, व्यक्ती अगर घटना बोलणाऱ्यांना पूर्वपरिचित

असते. अशा वेळी सर्वनामांचा उपयोग मोठ्या प्रमाणावर होत असतो. त्या सर्वनामांनी सूचित होणारी वाव माहीत असेल तरच वाक्याचा अर्थ चटकन ध्यानात येतो. परंतु सर्वनामांचा संदर्भ अज्ञात असेल तर सर्व शब्दांचे अर्थ माहीत असून काही उपयोग नाही. बोलण्याचा अभिप्रायच कळणार नाही. नाटक-कादंबरीमधले संवाद संदर्भाशिवाय वाचले तर अशी गफलत होते. या ठिकाणी ललित वाङ्मयाच्या दृष्टीने एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे. असंदिग्धता आणि अचूकपणा हे प्रमाण भाषेचे काही बाबतीत विशेष गुण असले तरी असंदिग्धता आणि शैथिल्य यांना बोलण्याचालण्यात जेवढा वाव आहे त्या प्रमाणात ललित वाङ्मयात त्यांचा प्रसांगोचित पडसाद उमटू शकतो. ललित कलाकृतीमधील एखादी गोष्ट 'खरी' आहे असे म्हटले तर त्याचा अर्थ ते शास्त्रीय दृष्ट्या 'सत्य' आहे असा नव्हे. तर रंगविलेली भावना अगर घटना वास्तव जीवनात नेमकी अनुभवास येण्यासारखी आहे हे आपण कवूळ करतो इतकेच.

भाषा व शैली

ललित लेखनाची सर्व मदार लेखकाच्या जीवनातील अनुभव आणि त्याची कल्पना यांच्या अभिव्यक्तीवर असते. म्हणून वाङ्मयसमीक्षेचा सौंदर्यशास्त्राच्या दृष्टीने विचार करताना मटेकरांनी अनुभवांचा प्रसरणशील व स्थितिशील आकार हा पहिला टप्पा मानला आहे. या आकारांच्या विशिष्ट बांधणीतून उत्पन्न होणाऱ्या अर्थग्रंथींचा दुसरा आणि अर्थग्रंथींच्या लयबद्ध रचनेतून उदयास येणाऱ्या अर्थांच्या भव्य आकृतींचा तिसरा. मधला अर्थग्रंथींचा टप्पा अध्याहृत मानून वाक्यांच्या दोहोंवर स्थूलमानाने मटेकरांनी आपली समीक्षणपद्धती वसविली आहे. त्यांची वाक्याची व्याख्या देखील 'शब्दातील अनुभवांच्या आकारांना विशिष्ट स्वरूपात बांधून तयार केलेला पद्मबंध' अशी आहे. असे निरनिराळे पद्मबंध घेऊन त्यातून आपल्याला अधिकाधिक विशाल पद्मबंध तयार करता येतात. अवधान, सुसंगती आणि लय यांवर आधारलेले संज्ञानिष्ठ, तर्कनिष्ठ व लयबद्ध असे पद्मबंधांचे तीन मूलभूत प्रकार मटेकरांनी कल्पिले आहेत.

यापैकी कोणत्याही निवेदनपद्धतीला किंवा लेखनाला काही एक शैली असते. वाङ्मयाचा घाट किंवा आशय मुळात शब्दातूनच आकार घेतात. शब्दांना एकत्र आणणारे व्याकरण आणि शब्दरचनेने तयार केलेले अलंकार हेच वाङ्मयकृतीचे घटक असतात. अर्थात शब्दांची निवड आणि अलंकारांचा उपयोग ही शैलीची साधने बनतात. शब्दरचनेत व वाक्यरचनेत ध्वनी आणि रूपप्रक्रिया यांचाही वापर होतो. पण शब्दांच्या याद्या पाहून किंवा व्याकरणातील रूपांचा उपयोग कसा करावयाचा ते ठरवून शैलीत वेगळेपणा आणता येत नाही. अनुभवाने आणि विचाराने घडलेली

लेखकाची मनोभूमिकाच प्रभावी असते. तरी देखील व्याकरण हे वाङ्मयीन कृतीचे वहिरंग आहे म्हणून त्याची उपेक्षा करता येणार नाही. कारण अनुभवाचा आशय त्याच्यातूनच व्यक्त होत असतो. शब्दांची छाननी करून त्यांचा आशय तपासणे अत्यावश्यक आहे. शब्दांची व अर्थांची नीट चिकित्सा केली नाही तर वाङ्मय-समीक्षा सखोल आणि सर्वंकष होणार नाही. तर्कनिष्ठ आणि संज्ञाप्रवाही दोन्ही प्रकारच्या लेखनात अचूक अभिव्यक्ती साधण्याकरता शब्द जोखून घ्यावे लागतात. मूर्तेकर म्हणतात त्याप्रमाणे शब्द हे वाङ्मयातले बहुमोल परमाणू असून त्यांत अनुभवाचे नाजूक आकार कोरलेले असतात म्हणून ते कोमलपणे आणि काळजीपूर्वकच नव्हे तर आदरपूर्वक वापरले पाहिजेत. वस्तुदर्शक शब्दां—(object word)—मधल्या अनुभवांचा आकार बदलला तरी फार कमी, परंतु विशेषणांमध्ये जो अनुभव कोरलेला असतो त्याच्या कडा किंवा रेषा नाजूक आणि तरलपणे प्रसरणशील असतात. विशेषण आपण कसे वापरतो त्यावर त्याचा अर्थ अवलंबून असतो. याशिवाय विशेषणवाचक शब्दसमूह, स्थलकालदर्शकांखेरीज सर्व क्रियाविशेषणे आणि अस्तित्वदर्शक विधानाच्या वाहेरची सर्व क्रियापदे या वर्गात मोडतात.

प्रत्येक अनुभव हा व्यक्तिगत असतो आणि अनुभवाचे स्वरूप व्यक्तीच्या संवेदनक्षमतेवर अवलंबून राहाते. एखादी मूर्त वस्तू किंवा अमूर्त कल्पना यांचा अनुभव कवीच्या तरल संवेदनेला येईल त्यापेक्षा अगदी वेगळ्या प्रकाराने एखाद्या सैनिकाला येईल. एकाच गोष्टीचा दोन व्यक्तींना आलेला अनुभव तंतोतंत सारखा नसतो. म्हणून प्रत्येक शब्दाचा आशय समजून त्याचा तर-तम भाव ओळखणे प्रत्येक व्यक्तीच्या मानसिक तयावर अवलंबून असते. शब्दाच्या आशयाचे पैलू किंवा सीमारेषा, शब्दरचनेच्या विविधतेमुळे निर्माण होणारे वैचित्र्य यांची जसजशी व्यापक, खोल आणि अचूक समज येईल तसतसे शब्दांचा अनुभव घेण्याचे आणि ते वापरण्याचे सामर्थ्य वाढत जाते. हे सामर्थ्य लेखकाला आपले आपणच वाढवावे लागते. त्यासाठी कानावर पडलेल्या किंवा वाचलेल्या शब्दाशब्दामागे व्यक्त होणारे भाव निरखण्याची सवय हवी. विचारपरिप्लुत भाषणे, भावना-प्रधान संभाषणे, औपचारिक बोलणे, उद्योगधंद्यातली निवेदने, बाजारातील देणेघेणे, घरगुती गप्पा अशा नाना प्रकारच्या भाषाविनिमयाकडे बारीक लक्ष दिले तर शब्दाच्या उच्चारणातल्या नुसती आवाजाचो चढउतार आणि आघात यांनी त्याचा रंग कसा बदलू शकतो ते समजते. विशिष्ट संदर्भानुसार येणाऱ्या शब्दांमधून उमटणारा कमी-अधिक अर्थ, निरनिराळे प्रत्यय लावल्यामुळे वाढणारा शब्दाचा लवचिकपणा, एकच प्रत्यय वेगवेगळ्या शब्दांना लागल्याने त्याच्या अर्थात पडणारी भर आणि उपयोगाची वाढलेली कक्षा, विचाराप्रमाणे किंवा भावनेप्रमाणे शब्दरचनेत पडणारा फरक इत्यादी कित्येक गोष्टी लेखकाला जाणवतात. आणि त्या त्याच्या लेखनात उतरतात.

शैली व भाषाविज्ञान

याप्रमाणे वाङ्मयात प्रतिविविध होणारे भाषेचे सर्व घटक व्यवस्थित तपासून लेखकाच्या शैलीचा अभ्यास करणे शक्य आहे. नव्हे जरूर आहे. अमूर्त, गुंतागुंतीच्या अशा बुद्धिगम्य अनुभवाला काटेकोर, सुस्पष्ट आणि जिवंत स्वरूप देणे हे जर शैलीचे कार्य अथवा अभिव्यक्तीचे ध्येय आहे असे मानले तर भाषेच्या विश्लेषणाने लेखकाची मानसिक ठेवण आणि बौद्धिक प्रक्रिया समजावून घेणे सोपे होते. त्याने लेखकाच्या स्वभावावर प्रकाश पडतो. नामे, विशेषणे, क्रियापदे इ. शब्दांच्या निवडीवरून लेखकावद्दल काही आढाखे बांधता येतात. कारण माणसाच्या व्यक्तिमत्त्वाची ओळख पटते ती त्याच्या बोलण्याचालण्यावरूनच. आणि शैली म्हणजे काही वाजूला काढून ठेवलेली एखादी आदर्श वस्तू नव्हे की तिचे अनुकरण करून एकेकाने आपले हत्यार तयार करावे. भाषा आपल्या स्वाभाविक चालीने चालते. मात्र ती वापरणाराच्या स्वभावाची आणि अनुभवाची छाप त्याने केलेल्या शब्दयोजनेत व वाक्यरचनेत उमटते. ज्यामुळे त्याचे वैशिष्ट्य उठून दिसते ती त्याची शैली.

वाङ्मयसमीक्षेत शैलीचा विचार करण्यासाठी एखादा लेख, किंवा निदान काही अनुबंध घ्यावे लागतात. परंतु भाषेच्या शास्त्राप्रमाणे मात्र वाक्य हाच सर्वात मोठा घटक मानून त्याची छाननी करावयाची असते. म्हणजे या दृष्टीने एकेक वाक्य पाहावे लागणार. किंवा एकाच वाक्यात एक वाक्ये तपासावी लागतील. कारण लिहिण्यात काय किंवा बोलण्यात काय एकाच वाक्यावरून काहीच सिद्ध करता येणार नाही. फार तर एखादे वेळी पुसटसा अंदाज लागेल. म्हणून ज्यात शैली जाणवते असे काही अनुबंध घेऊन त्यांचे भाषावैज्ञानिक विश्लेषण केले तर नाम, विशेषण, क्रियाविशेषण, क्रियापद, अव्यय इत्यादी घटकांच्या रचनेमुळे निर्माण होणारे निरनिराळे प्रकार स्पष्ट होतील. त्यांत व्यक्त होणाऱ्या अनुभवाचे आकारही मग ताडून पाहणे शक्य होईल. अर्थात सुरुवातीला बहिरंग निरीक्षण आणि अंतरंगदर्शन स्वतंत्र आणि अलग ठेवणे इष्ट. वाक्यरचनेतील शब्दयोजना, शब्दांचा क्रम, ध्वनींच्या संवादविसंवादांमुळे निर्माण होणारी लय वगैरे गोष्टी वाङ्मयसमीक्षेस फार उपकारक ठरतील. वाक्यांचे प्रकार आणि अनुभवांचे आकार हे व्याकरणानुरूप असतील. नादानुसारी होतील, किंवा शब्दयोजनेच्या वैचित्र्यामुळे वेगवेगळे बनतील. नाहीपेक्षा या तिन्ही प्रकारांच्या कमी-अधिक मिश्रणामुळे तयार होतील. लेखकाची रचना ज्या मानाने साधी अगर गुंतागुंतीची असेल त्यावर ही विविधता अवलंबून राहाते.

ललित वाङ्मयाच्या कलात्मक प्रकृतीची समीक्षा करताना अशा प्रकारचे भाषाविश्लेषण शास्त्रीय परिभाषा वापरली तर क्लिष्ट व शुष्क वाटणे स्वाभाविक आहे. म्हणून त्या परिभाषेच्या वाटेला न जाता शास्त्रातल्या कल्पना आणि

चिकित्सेची पद्धत वाङ्मयसमीक्षेत स्वीकारली तर वाङ्मयीन कृतीकडे पाहणारांची दृष्टी सूक्ष्म बनण्यास मदत होईल. आणि वाङ्मयात जे सुंदर म्हणून जाणवते त्याची तपासणी करण्याचे एक चांगले साधन वाङ्मयसमीक्षेस उपलब्ध होईल. अर्थात वाङ्मयाचा अर्थ लावण्याच्या किंवा मूल्यमापनाच्या कामी भाषावैज्ञानिक चिकित्सेचा फारसा उपयोग होणार नाही, हे खरे. पण तिचा अजिबात उपयोगच नाही असे मात्र नव्हे. लेखाची छाननी करून परिणामकारकता कशामुळे येते ते उलगडून दाखवता येईल. इतकेच नव्हे तर कलात्मकतेच्या दृष्टीने केलेल्या विधानांचा भक्कम पाया भाषेच्या कोणत्या घटकावर अवलंबून आहे तेही स्पष्ट करता येईल. हे पाणी वाङ्मय-समीक्षेत मुरले तर ते शाल्वदृष्ट्या मौलिक अशी बिनचूक प्रमेये सिद्ध करू शकेल. कोलेरिजच्या समीक्षणशक्तीचे खरे वळ हेच आहे.

साहित्याचे प्रयोजन

वैचारिक साहित्य काय किंवा ललित वाङ्मय काय त्याचा घाट, तर्क-शुद्धता, वाक्यरचना, लय वगैरे सर्व बाबी मुख्यतः अनुभवाचा मनावर उमटलेला ठसा आणि त्याचा शब्दात होणारा आविष्कार यांच्याशी संबद्ध असतात. लेखन म्हटले की वाचकाचा संबंध आलाच. लेखक-वाचकांमध्ये संवादित्व अभिप्रेत असते. लेखातली भाषा, त्यातल्या प्रतिमा, उपमा, उत्प्रेक्षा वगैरे साधनांच्या उपयोगाने वाचकाच्या मनात समरसता नाही तरी निदान सहानुभूती निर्माण झाली नाही, लेखाचा अपेक्षित परिणाम झाला नाही तर साहित्याचे प्रयोजन सार्थ झाले नाही हे उघड आहे. लेखकाला अपेक्षित असलेल्या समकालीन वाचकवर्गाला समजणारी भाषा वापरणारे साहित्य उपयुक्त ठरते. एरवी शब्द ओळखीचे असले तरी विचि वाक्यरचना, अनोखे व्याकरण किंवा तिरकस कल्पनांच्या गुंतागुंतीची क्लिष्ट अभिव्यक्ती करणारी ललित कृती लेखकाचा अनुभव सहीसही शब्दात उतरविणारी असली तरी वाचकाला ती दुर्बोध होते.

काव्याची भाषा

काव्यामध्ये काही प्रमाणात दुर्बोधता येणे स्वाभाविक असते. शब्दात साकार झालेल्या कवितेत कवीच्या मनात होता तो आशय तंतोतंत व्यक्त होतोच असे नाही. कवी वाचकाला मूळ आशयाच्या जवळात जवळ पोचविण्याची पराकाष्ठा करतो. मनामध्ये निराकार स्वरूपात वावरणाऱ्या कल्पना, संवेदना, विचार यांचे रसायन तयार होऊन उफाळून बाहेर पडण्यासाठी त्याची आवर्ते उठतात. तेव्हा सर्जनप्रक्रियेत आपल्याला प्रतीत झालेला भाव जसाच्या तसा उतरविण्यासाठी नित्याच्या भाषेतले शब्द किती अपुरे पडतात याची कविमनाला तीव्र जाणीव होते. पण काव्य जन्माला येण्याच्या धडपडीत कविमनात पिंगा घालणारे शब्द संदर्भाच्या

गरजेप्रमाणे नेहमीपेक्षा निराळे आकार व अर्थ धारण करतात. म्हणून रसिकाला काव्याच्या भाषेचे वैचित्र्य आणि वैशिष्ट्य प्रतीत होते. भाषेची निर्मिती समाजसापेक्ष असते, पण काव्याची निर्मिती ही व्यक्तिगत वाव आहे. काव्यनिर्मिती व्यक्तिगत असते म्हणूनच केवळ नव्हे तर त्या व्यक्तीला अभिव्यक्तीपूर्वी मनात वेदना होत असतात. म्हणून काव्यातले बोल नित्याच्या भाषेच्या सर्वसाधारण सामाजिक नियमांच्या बंधनात न राहता मिलेल त्या वाटेने पुढे येतात. अर्थात सर्जन कधीच सुकर नसते असा मात्र याचा अर्थ नव्हे. काव्याची भाषा म्हटली की तिने नित्याच्या भाषेचे नियम नेहमी झुगारलेच पाहिजेत असा कटाक्ष नसतो. ते नियम सांभाळूनही काव्य होऊ शकते. नाहीपेक्षा काव्यात प्रसाद हा गुण दिसला नसता.

आत्माविष्काराच्या आंतरिक वेदनेमुळे परंपरागत रूढ प्रचलित भाषा-संकेताना हुलकावणी देऊन वाट काढण्याच्या कवीच्या मनोधर्माप्रमाणे भाषेत वेगळेपणा येतो. किंबहुना सुबोधता कमी होते, हे खरे. पण या प्रश्नाला वाचकाची-रसिकाचीही दुसरी वाजू असते. कवितेतले शब्द अर्थाने ओथंबलेले असतात. कित्येक संदर्भात अर्थाची वेगळी छटा असते. हे समजले तरी निर्मात्याच्या मनातली शब्दार्थाची छटा किंवा कवितेचा पूर्ण आशय नेमका तसाच वाचकाला जाणवत नाही. प्रत्येकजण आपल्या जाणकारीच्या मगदुराप्रमाणे त्यातल्या त्यात जवळ जात असतो. शब्द म्हणजे कल्पनेचे, विचाराचे एक प्रतीक. शब्दाच्या मूळ संकेतामध्ये विनिमयसापेक्ष फरक पडून कालांतराने त्या शब्दाला काहीसा वेगळा अर्थ येतो. कालाच्या ओघात काही शब्दांना परंपरा लाभते आणि त्याला एक पार्श्वभूमी तयार होते. शब्दाशी एकजीव झालेला इतिहास मग त्याच्यापासून वेगळा काढता येत नाही. शब्दार्थात कालमानाने पडलेला फरक आणि एका काळात त्याला लाभलेले पैलू त्या शब्दाच्या वापरात अर्थच्छटा निर्माण करतात शिवाय प्रत्येक मनुष्य स्वतःची सवय, आपला अनुभव आणि पूर्वसंस्कार यांच्या संदर्भातच शब्दाचा अर्थ ग्रहण करतो व त्याप्रमाणे शब्द वापरीत असतो. परिणामतः दोन व्यक्तींना अभिप्रेत असलेला एकाच शब्दाचा (विशेषतः विशेषण, क्रियाविशेषण या सदरातल्या) अर्थ अगदी तंतोतंत सारखा नसतो म्हणून पुष्कळदा गैरसमज होतात. हा नेहमीचा अनुभव आहे. पूर्वसंस्कारांचेही मनावर दडपण असते त्यामुळे शब्दांचे वेगळे अर्थ प्रयत्नाशिवाय आपल्या पचनी पडत नाहीत. याकरिता कविता समजण्यासाठी मन अतितरल संवेदना ग्रहण करण्याइतके कोमल असावे लागते आणि बुद्धीवर काव्य-कल्पना आणि आविष्कारवैचित्र्य यांचा संस्कार घडणे जरूर असते.

कविता म्हणजे कल्पना, विचार, संकेत, वातावरण यांचा किमान शब्दांत साकारलेला सघन आविष्कार. शब्दरचनेने तिला वैशिष्ट्य प्राप्त होते. स्वतःचे मूल्य

लाभते. शब्दांचे ध्वनी, त्यांची घडण, त्यांचे स्वरूप जसे कालमानाने बदलते तसेच काव्यातले भावनाविषय आणि विचारहेतूही बदलत असतात. कारण सर्वसाधारण सुसंस्कृत मनातल्या भावना आणि सुविद्य समकालीनांचे विचार सामान्यतः काव्यात उमटतात. काव्याच्या परंपरा, काव्याचे विषय, वाङ्मयीन कालखंड यांच्यातही अशा प्रकारचा वेगळेपणा दिसतो. समाजाच्या गरजा आणि आकांक्षा भाषेत प्रतीत होतात. सामाजिक परिवर्तनावरोबर त्याच्या साहित्यिक आविष्कारामध्येही अनुरूप तो बदल होणे स्वाभाविक होय. उपलब्ध भाषिक घटकांचा व लकवींचा तत्कालीन विचार-भावनांच्या रेखाटनात कौशल्यपूर्ण उपयोग केल्याने हा वेगळेपणा आलेला असतो.

पद्य आणि गद्य

कवितेचा अर्थ समजावून घेण्याकरिता तिचा अन्वय गद्यात लावला जातो. गद्यरचनेत आणि पद्यरचनेत पडणारा फरक महत्त्वाचा असतो. विशिष्ट तालबद्ध रचनेत शब्द बसविले की ते पद्य होते आणि तालाचा, अघाताचा विचार न करता जी शब्दरचना होते ते गद्य अशी एक व्याख्या केली जाते. परंतु काही गद्य वाक्येही तालबद्ध असू शकतात. त्यातल्या आंदोलनात्मक गतीमुळे गेयता येते. कथापुराण ऐकणारांना याचा अनुभव असतो. काही वाक्ये किंवा वाक्यखंड गद्यात किंवा पद्यात चपखल बसून जातात. उदा० “जाता येता दार लाऊन घ्यावे.” इतकेच नव्हे तर काव्यातल्या एवढी सूक्ष्मता व तरलता नसली तरी गद्यशैलीमुद्धा काव्यात्म असू शकते. कवितेची शब्दरचना असते तसे कोणी व्यवहारात बोलत नाही. पण गद्यरचना मात्र प्रमाण नागर बोलभाषेला पुष्कळच जवळची असते. हा दोहोंमधला मोठा फरक आहे. मग प्रमाण बोलभाषा आणि काव्याची भाषा यांचा परस्परसंबंध तरी कशा प्रकारचा आहे ? त्यांचे एकंदर भाषाव्यवहारात कोणते स्थान आहे ?

काव्याची भाषा आणि प्रमाण भाषा

या प्रश्नाकडे दोन बाजूंनी पाहता येईल. काव्याच्या आणि प्रमाण बोलभाषेच्या. प्रमाण बोलभाषेची काव्यावर कितपत छाप पडते ? किंवा बोलभाषेच्या आदर्शांना कवी बांधील असतो का ? हे विचारणे काव्याच्या बाजूने सयुक्तिक ठरते. तर प्रमाण भाषेचा आदर्श पडताळून पाहावयास काव्याचा कितो उपयोग होतो ? हा प्रश्न प्रमाण भाषेच्या चिकित्सेला योग्य आहे. काव्याच्या दृष्टीने पाहावयाचे तर प्रमाण-बोलभाषा आणि काव्याची भाषा यांच्यातला फरकच मुख्यतः ध्यानात घ्यावा लागेल. परंतु बोलभाषेचा विचार करावयाचा असल्यास त्यांच्यातल्या साम्यावर भर देणे अधिक उपयुक्त ठरेल. पण त्याआधी काव्याची भाषा ही स्वतंत्र असते की प्रमाण-बोलभाषेचाच ती एक प्रकार आहे हे सुरुवातीला पाहावयास हवे.

काव्याची भाषा ही प्रमाण भाषेची पोटजात किंवा एक प्रकार मानता येणार नाही. काही कवी आपल्या कविता पूर्णपणे स्वतःच्या ग्रामीण बोलीमध्ये रचतात (उदा. आनंद यादव इ.) तर काही कवींच्या कवितांमध्ये थोडे ग्रामीण शब्द किंवा शब्दसमूह-अंगभूत झालेले असतात. (आनंद यादवांची “ या मातीत धन असतय ”, यशवंत, गिरीश) नागर भाषा आणि ग्रामीण शब्द यांच्या मिश्रणाप्रमाणे एखाद्या कवितेत निरनिराळ्या बोली एकत्र येण्याची शक्यता आहे. चारदोन ग्रामीण शब्द वापरणारी नागर कविता जानपद जीवनाकडे दुरून वोट दाखविणारी असते. पण खेड्याशीच संलग्न असलेले विषय, खेडुताला सुचणाऱ्या अगर पटणाऱ्या कल्पना, खेड्याच्याच बोलीत खलेली अंतर्बाह्य ग्रामीण कविता वेगळी काढून पाहिली पाहिजे ग्रामीण बोलीतील आधुनिक काव्य आणि ग्रामीणता हे भाषेचे व्यवच्छेदक लक्षण असणारे लोकगीत यांच्यात बरीच भिन्नता आढळते. खेड्यात वाढल्यानंतर शहरात स्थायिक झालेला सुशिक्षित व सुसंस्कृत कवी आज ग्रामीण विषय आपल्या बोलीत उतरवतो. त्या कवीच्या कलात्मक सर्जनशक्तीवर नागर संस्कार घडलेले आहेत. या संस्कारांपासून त्याची कविता अलिप्त राहू शकत नाही. आविष्कार प्रक्रिया नागर असते. आशय ग्रामीण व आकार नागर. ही ग्रामीण कविता समजण्यासाठी इतर नागर काव्याला आवश्यक असलेले शिक्षण ललित कृतीवद्दलचे किमान ज्ञान असावे लागते पण लोकगीते गाणारांना किंवा वाचणारांना त्याची गरज भासत नाही. लोकगीतांची बोली ग्रामीण जीवनाच्या कोशातच बंदिस्त होती. उच्चवर्णीय नागरांच्या भाषेची, कल्पनांची, मांडणीची कोणतीच छाया तिच्यावर नव्हती. एखादा दुसरा शब्द बदलून चरणांची पुनर्रक्ती करणारे सहज गाइलेले साधे सोपे असे लोकगीत असते. लोककाव्यात नवनिर्मिती होत नाही असा साधारणतः समज आहे. पण लोककाव्यात नवनिर्मिती होत असते असा व्हेरिअर एल्विनचा अनुभव आहे. अगदी थोडी होते इतकेच. त्यात नवे-जुने एकरूप झाल्यामुळे त्यातला नवेपणा एकदम ओळखू येत नाही. नाचाच्या भरात एखादे नवे गीत रचले जाते, गायले जाते, लोकांच्या तोंडी चटकन रुढते आणि एकदमच ते त्या सर्वांचे होते. आजची ग्रामीण कविता नागर बुद्धिचापल्यामुळे नव्या तऱ्हेने प्रतिमाप्रतीके हाताळणारी कवीने स्वतःची प्रतिक्रिया एकांतात बसून वाचण्याकरिता लिहिलेली आहे. तिच्या अभिव्यक्तीत, भाषेत फरक पडणे स्वाभाविक आहे. मात्र पु. शि. रेगे - चित्र - प्रकृतीची कविता जोपासण्याजोगा ग्रामीण बोलीचा स्वभाव नाही. अर्थात ग्रामीण कवितेची निपज फार कमी होते.

भाषिक पेहेराव ग्रामीण असो किंवा नागर असो, कविताकवितांच्या प्रकृतीत, स्वभावात असलेला वेगळेपणा जाणवतो. तो कवितेचा विषय आणि कवीची मनःस्थिती यांच्यामुळे पडतो. रसिकाला सर्व गोष्टी जाणवतात त्या फक्त भाषेच्या माध्यमातून, शब्दांच्या योजनेतून, कवितेमध्ये योजलेले अलंकार आपण नित्याच्या बोलण्यातही उपयोगात आणीत असतो. कसलेही मूल्यमापन करण्यासाठी कळत न

कळत उपमा-उत्प्रेक्षा येऊन जातात. खेड्यात किंवा शहरांत नेहमी वापरल्या जाणाऱ्या म्हणी पाहिल्या तर हे लक्षात येईल. वर्गविशिष्ट सांकेतिक शब्द, तसेच अशिष्ट शब्द यांच्या घडणीमागचा कल्पकतेचा भाग काव्यनिर्मितीच्या प्रतिमेसारखाच असतो. त्या शब्दांचा उगम बहुधा उत्प्रेक्षेत असतो. पुष्कळ शब्द नादमधुरही असतात. व्यक्ती किंवा वस्तू यांच्याबद्दलच्या उत्कट भावनाही हे शब्द स्पष्ट करतात. तेव्हा Slang^१ हे दैनंदिन जीवनातले काव्यच आहे असे मानावयास हरकत नाही. अशी शब्दचित्रे अरुण कोलटकर, मनमोहन यांच्या कवितांमध्ये वरेच येतात. काव्यातली सूचकता देखील 'रामलक्ष्मण', 'रंभाउर्वशी' या नामाच्या विशेषणवजा उपयोगाने बोलण्यात येते. या दृष्टीने पाहिले तर नित्याची नागर भाषा ही काव्याची पार्श्वभूमि आहे असे दिसेल.

पार्श्वभूमी असलेल्या नागर बोलभाषेच्या घटकांपेक्षा काव्याच्या भाषेचे घटक फारसे वेगळे नसतात. काव्यातल्या शब्दांत अर्थाचे आलोडन होते. विशेष उपयोगाने विकास पावलेले काही शब्द, काव्यविशिष्ट काही रूपे निराळी असतात. अर्थाच्या आणि सौष्टवाच्या दृष्टीने वळविलेले नित्य भाषेतले शब्द काव्यात येतात. सुशिक्षित व सुसंस्कृत नागरांना अपेक्षित अशी भाषेवरील संस्कारांची उच्चतम पातळी काव्यात आढळते. तसेच भाषेचा कस आणि तिचे सौष्टव काव्यात विशेष प्रगट होते. म्हणून प्रमाण भाषेचा विचार करताना काव्याची भाषा जमस धरणे प्राप्त आहे. मात्र काव्यासाठी बदललेले शब्द व त्यांची रूपे थोडी वाजूला ठेवण्याचा विवेक केला पाहिजे. काव्यातले सर्वच शब्द व रूपे नित्याच्या प्रमाण बोलभाषेशी जुळती किंवा त्या भाषेतलीच असावीत अशी अपेक्षा करणे चूक होईल.

काव्याची भाषा नित्यनूतनता आणते पण रोजच्या बोलभाषेला उपयुक्ततेवर लक्ष ठेवावे लागते. प्रत्येक वेळेला शब्दांना नवा अर्थ देऊन प्रत्येकाने ते पाहिजे तसे वापरायचे म्हटले तर दैनंदिन व्यवहार सुरळीत चालू शकणार नाही. ऐकणाराला प्रत्येक शब्द त्या त्या संदर्भात समजला पाहिजे. गद्यलेखनाचा विचार केला तर शास्त्रीय विवेचनात नवे नवे शब्द येत असतात, परंतु प्रतिपाद्य विषय स्पष्ट व्हावा म्हणून नव्या शब्दाचा अर्थ प्रथम निश्चित करावा लागतो व त्याच अर्थाने तो पुढे वापरणे इष्ट असते. शब्दांचा अर्थ निश्चित ठरून तो रूढ झाला की

१ येस्पर्सन या भाषाशास्त्रज्ञाने म्हटले आहे, " Slang words are words used in conscious contrast to the natural or normal speech : they can be found in all classes of society in certain moods and on certain occasions when the speaker wants to avoid the natural or normal word because he thinks it too flat or uninteresting."

त्याचे नावीन्य संपुष्टात येते. ग्रंथलेखनातली गद्य भाषा हे प्रमाण भाषेचे आदर्श रूप मानता येईल. ललित निबंधात आणि वृत्तपत्रीय लेखनातही प्रमाण भाषेवर प्रयोग चालू असतात. काही बाबींकरडे लक्ष खेचून घेणे, काही गोष्टी मनावर ठसविणे हा त्यातला हेतू. पण तेथे भाषेपेक्षा विषय गळी उतरविण्यावर विशेष कटाक्ष असतो.

काव्यरसिकाची बौद्धिक पातळी सामान्य शिक्षित वाचकाच्या पातळीपेक्षा वेगळ्या प्रकारची असते. तो वर्गही अगदी लहान असतो. भाषा जाणणाऱ्या प्रत्येकाला काव्य पूर्णपणे कळले पाहिजे असे नाही. ते कळले नाही तरी त्यामुळे व्यवहार अडत नाही किंवा त्यात गोंधळ उडत नाही. आज काव्यातल्या भाषिक वारकाव्यांशी ज्या फार थोड्या सुविद्य आणि सुसंस्कृत लोकांचा संबंध येतो त्यांच्या मनाचे प्रतिबिंब काव्यात पडते. काव्याचा उत्कट परिणाम साधणारे शब्द नित्य व्यवहारातील अर्थाच्या चौकटीबाहेर काढून कवीच्या गरजेप्रमाणे घडविलेले व नव्या संदर्भात वापरलेले असतात. तेव्हा प्रमाण भाषा जितकी पक्की आणि लवचिक असेल तितका अशा शब्दांच्या निवडीला व घडणीला अधिक वाव सापडतो. तितकी काव्याच्या भाषेत विविधता येते आणि वैचित्र्य येऊ शकते.

काव्याच्या भाषेतले काही विशेष नित्याच्या भाषेत आढळत नाहीत म्हणून त्या चुका आहेत किंवा भाषादोष आहेत असे मानले तर ते काव्याचे अस्तित्त्वच अमान्य करण्यासारखे आहे. आत्माविष्काराच्या धडपडीतून अनपेक्षित शब्दरचना, विचित्र शब्दप्रयोग किंवा अर्थाचा वेगळेपणा कवितेत उतरतो. भाषेच्या अज्ञानामुळे नव्हे.

काव्यरसिकांच्या छोट्या समूहात होणाऱ्या भाषाविनिमयामध्ये काव्यातले विशेष थोड्याफार प्रमाणात उतरतात. अनुपंगाने त्यांचा वापर इतर गद्यलेखनात आणि बोलण्यातही होऊ लागतो, तेव्हा ते काव्यविशेष म्हणून उरत नाहीत. ते वेगवेगळ्या पातळ्यांवरून सोयिस्कर संदर्भात आपल्याला पाहिजे तसा अर्थ देऊन ते वापरले जातात आणि गुळगुळीत बनतात. पण काही सुभाषितवजा शब्दसमूह अथवा पंक्ती अर्थवैशिष्ट्याला धक्का न लावता शाबूत राहतात. उदा० “ आपुले मरण पाहिले म्यां डोळां ” ही काव्याच्या भाषेतून प्रमाण भाषेने केलेली उसनवारी असते. आपल्याच भाषेचे ते एक अंग असल्यामुळे ही उसनवारी केल्यासारखे वाटत नाही. उलट नित्याच्या प्रमाण भाषेला काव्याने दिलेला हा नजराणाच म्हणावा लागेल.

काव्यातून उसनी घेतलेली शब्दसंहती मूळच्या संदर्भातल्या तिच्या सौंदर्याचा विचार न करता अगदी साध्या रोजच्या व्यवहारात देखील रुळून जाते. तर उलटपक्षी रोजच्या बोलण्यातले ओवडवोवड मामुली शब्द सौंदर्यदृष्ट्या काव्यात योजलेले आढळतात. बोलीतल्या काही वाक्यप्रचारांनीही काव्याला जिवंतपणा येऊ शकतो.

काव्याच्या भाषेतील विशेष गुणांच्या योगाने एकंदर भाषाव्यवहाराचे सामर्थ्य वाढते. भाषा अधिक सुसंस्कृत होते आणि नव्या गरजा भागविण्यासाठी आवश्यक तो आणखी लवचिकपणा तिच्यात येतो. आणि अभिव्यक्तीच्या सूक्ष्मतेत हळूहळू भर पडत जाते. वारकावे जास्त जास्त स्पष्ट होत जातात. तेव्हा काव्याचा म्हणून जो नवेपणा असतो तो जाळून हीच भाषा पुढच्या कालखंडातील काव्याची पायाभूत प्रमाण भाषा ठरते. भाषेच्या अपुऱ्या सामग्रीमुळे प्रथम कवीच्या अभिव्यक्तीवर मर्यादा पडल्या तरी त्यामुळे होणारा अडथळाच सर्जनशक्तीला एखादी नवी वाट दाखवतो. ती शक्ती नित्याच्या भाषेतूनच येते. भाषा जसजशी समृद्ध होत जाते तसतसे ती कवीच्या आशय-अभिव्यक्तीचे म्हणजेच भाषा अनियमितपणे वापरण्याचे वळ वाढविते.

याप्रमाणे प्रमाण भाषा आणि काव्याची भाषा यांचा संबंध फार जवळचा आहे त्याच्यामध्ये अद्वैत आहे. मात्र ते केवलाद्वैत नसून विशिष्टाद्वैत आहे. म्हणून नित्याची भाषा ही एकाच वेळी काव्यकृतीचे मूलद्रव्य आणि पार्श्वभूमी होऊ शकते. त्या दोन्ही एकमेकींत सामावून जाणे किंवा त्यांचे एकमेकींतले अंतर वाढणे यामध्ये कालपरत्वे फरक पडतो. एका विशिष्ट कालखंडात सुद्धा प्रत्येक कवीचा भाषादर्शाशी एकच प्रकारचा किंवा सारखाच संबंध असेल असे नाही. या संबंधाचे स्थूल मानाने तीन प्रकार संभवतात : (१) एखादा लेखक नावीन्य आणण्याकरिता भाषेला अजिवात धक्का लावणार नाही. (२) कोणी आपल्या भाषेत प्रमाण भाषेपेक्षा वेगळेपणा आणील, पण विषयप्रतिपादनावर जास्त भर देऊन भाषिक घटक गौण मानेल. (३) आणखी एखादा कवी भाषा हवी तशी वाकवील. त्या मानाने विषयाला गौणत्व देईल किंवा विषय आणि भाषा यांच्या वैधर्म्यावरच लक्ष केंद्रित करील. यांपैकी तिसऱ्या प्रकारात काव्याची भाषा आणि प्रमाण भाषा यांच्यातले अंतर कमालीचे वाढलेले दिसेल. स्थूलमानाने मानलेल्या या तीन प्रकारांच्यामध्ये कमी-अधिक प्रमाणात पुष्कळ पर्याय असू शकतील.

भाषेचे सौंदर्य

काव्याची भाषा आणि प्रमाण भाषा यांचे संबंध कोणत्याही प्रकारचे असले तरी त्यामुळे काव्याच्या कलात्मतेचे मोल कमी होत नाही. काव्य ही कला आहे. हेच भाषेच्या दृष्टीने काव्याचे महत्त्व आहे. काव्यकलेत भाषासौंदर्य मनाचा ताबा घेते. प्रमाण भाषेचा आदर्श हा जसा काव्याच्या पाठीशी असलेला मूलभूत घटक आहे, तसेच भाषासौंदर्याच्या परंपरागत कल्पना हे देखील काव्याचे अविभाज्य अंग आहे. भाषेच्या वापरात कोणता तरी एकच घटक सकृद्दर्शनी नजरेस पडला तरी

दोहोंचेही अस्तित्व तेथे अपरिहार्य असते. मोरपंखी वस्त्राप्रमाणे कधी त्यातला निळा रंग उठून दिसेल तर कधी तांबडा.

ललित वाङ्मयाचे सौंदर्य लयतत्त्वातून प्रतीत होते आणि वाक्यरचनेत लयवद्धता येते ती भाषेतल्या ध्वनींच्या विशिष्ट क्रमामुळे. नादमाधुर्याच्या दृष्टीने साहित्य आणि संगीत यांची बरीच जवळीक आहे. काव्यात शब्दाच्या अर्थाइतकेच नादाला आणि लयीला महत्त्व असते. वाक् आणि अर्थ दोन्ही संपृक्त असल्याने Poetry is hasitation between the sound and the sense ही व्हॅलरीची उक्ती सार्थ ठरते. प्रासाची लोकप्रियता सार्वत्रिक आहे. प्रास ही एक लकव आहे. प्रत्येक भाषा आपापल्या वळणाप्रमाणे अनेक प्रासयुक्त शब्दप्रयोग राबवीत असते.

निरनिराळ्या शब्दसमूहांतून निर्माण होणारी ध्वनींची एखादी आकृती काव्यात पूर्णतया किंवा अंशतः वारंवार येत राहते. काव्याच्या विशेषाचा परिणाम नित्याच्या भाषेतील ध्वनिसंगतीवरही होऊ शकतो. भाषेवर संस्कार घडविताना तिच्या प्रकृतीनुसार आशय आणि आकार किंवा अर्थ व नाद यांचा मेळ घालण्याची सौंदर्यदृष्टी वाळरणे जरूर असते. आपल्या भाषेला विसंगत असलेली ध्वनिसंगती लादली तरी ती टिकणे कठीण. प्रत्येक भाषेची ध्वनिसंगती व सौंदर्यकल्पना वेगळी असते. एकीचा गुण तो दुसरीत दोष ठरण्याचा संभव असतो.

भाषेचा डौल विघडवणाऱ्या शब्दरचनेमुळे भाषाविकासाच्या मार्गात अडथळे निर्माण होतात. सौंदर्यदृष्टी नसेल तर भाषेचा विकास घडवून आणणे विकट होते. याचा अर्थ असा नव्हे की, आपल्याला भाषासौंदर्याची दृष्टी आहे असे वाटते त्यांनी आपल्या वैयक्तिक आवडीनिवडी अशा कामी पुढे दामटाव्या. भाषाशुद्धीच्या पुरस्कृत्यांच्या हातून असे घडत असते. भाषा शुद्ध राखण्याचा कसोशीने प्रयत्न करणारांना भाषेवर नवे संस्कार करणे बहुधा अनिष्ट वाटते.

काव्याच्या भाषेचा प्रमाण भाषेवर ठसा उमटतो. तो केवळ शब्दसंग्रहाचा नव्हे तर शब्दसंहती किंवा ध्वनिसमूह यांच्या सौंदर्यदृष्ट्या केलेल्या उसनवारीचेही त्यात प्रतिबिंब असते. अर्थात अशा शब्दसंहतीचा नित्याच्या व्यवहारात उपयोग होऊ लागतो तेव्हा तेथे मूळचे सौंदर्य जाणवत नाही. सौंदर्यमूल्यांचा भाषाविकासावर होणारा परिणाम नाकारता येणार नाही. भाषेच्या विकासाच्या टप्प्यांवरुनच तिच्या सौंदर्याच्या कल्पनाही बदलतात.

संपूर्ण कलाकृतीच्या संदर्भात तिच्या प्रत्येक घटक अवयवाचा विचार करावा लागतो. पूर्ण कृतीच्या आकृतिबंधात एखाद्या विशिष्ट घटकाचे कार्य कसे आणि कितपत सफल झाले ते पाहावे लागते. हे मोजमाप त्या एकाच कृतीच्या आकृतिबंधा-

पुरते मर्यादित राहते. दुसऱ्या आकृतिबंधात ते उपयोगी नाही. म्हणजे कवितेतली सौंदर्यपूर्ण शब्दसंहती कवितेबाहेर काढली की तिचे मूळचे सौंदर्य तसेच उरत नाही. नित्याच्या भाषेत आल्यावर तर ते राहतच नाही. शिष्ट नागर भाषेच्या सौंदर्याचे गमक वर्गीय-संकेत-भाषेच्या सौंदर्य-गमकाहून वेगळे असेल. प्रत्येक कालखंडातील सौंदर्यमूल्ये भिन्न असू शकतील. म्हणून भाषेच्या विकासातील दरेक टप्प्यात भाषा-सौंदर्याच्या कल्पनांचे वर्णन व त्यांची लक्षणे स्पष्ट करणे जरूर वाटते. अर्थात हा विकास तपासावयाचा तो काव्यकलेच्या बदलत्या स्वरूपावरून तपासावा लागणार. कारण एका कालखंडामध्ये काव्यात जे सुंदर मानले गेले ते पुढच्या कालखंडात नित्याच्या भाषेत उतरते. अशा क्रमाने नित्याच्या भाषेचा विकास होत जातो आणि ती विकसित प्रमाण भाषा समकालीन काव्याची पार्श्वभूमी बनते.

सूची

- अणूच्या अंतरंगात ४६
 अत्रे, आचार्य २४
 अनिल १२३, १३४
 अर्थविज्ञान ३८
 अर्थशास्त्रपरिभाषा ४२
 अर्वाचीन मराठी गद्याची
 पूर्वपीठिका ४१
 आइन्स्टाईनचे नवे विश्व ४६
 आगरकर २९, ६०, ७३
 आचवल, माधव ३१
 आधुनिक शास्त्रसंभार ४६
 आयडियल्स ऑफ ईस्ट अँड वेस्ट ४५
 आहारोपचार ४६
 इंजिनिअरिंग गणित ४६
 इंदिरा १३१
 इंदु-प्रकाश ४४
 उत्क्रांतिवाद ४६
 उद्भिज्जन्यपदार्थ ४२
 उद्यम ४५
 उपनिषदे ११६
 उपोक्षितांचे अंतरंग ९६
 ऋग्वेद ११६
 ॲरिस्टॉटल ४५
 एकनाथ ९१, ११६
 एडिंगटन ५७
 एंथोव्हन, आय. इ. ४५
 एलियट, टी. एस. २९
 एल्फिन्स्टन ४१
 एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूट ४३
 एल्विन, व्हेरिअर १५०
 ऑइल इंजिन ४६
 ॲर्वेल ५७
 करंदीकर, विंदा ३१, १३१
 कर्णिक, मधु मंगेश १००
 कर्वे, चिं. श्री. ४६
 कवठेकर, द. र. १००
 कालिदास ८०, ११०, ११६
 कालेलकर, ना. गो. १, ११, १०५
 कास्ट इन इंडिया ३७
 कुरुलकर ४६
 कुलकर्णी, कृ. भि. ४१
 कुलकर्णी, मधु ९८
 कुलकर्णी, वा. ल. ४३, ९८
 कुसुमाग्रज ५१
 कॅडी, मेजर ४२
 कॅपिटल-सारग्रंथ ४६
 कॅरोल, लुई ३२
 केतकर, श्री. व्यं. ४६
 केशवसुत ११४, ११७, ११८, १२२
 केसरी २९, ३९
 केळकर, अशोक रा. १०६
 केळकर, क. वि. ४६
 केळकर, (न. चिं.) ६९, ७३
 कोगेकर, ना. वा. ४६
 कोठारी, डी. एम्. ३६
 कोःस्लर, आर्थर ३२
 कोलटकर, अरुण १२९, १३४, १५१
 कोलते, वि. भि. ७०
 खरात, शंकरराव १००
 खरे ४६
 खांबेते ४६
 खेर, वा. ज. ४६

- गडकरी ११७
गाडगीळ, न. वि. ४६
गाडगीळ, पां. वा. ४६
गाडगीळ, स. रा. ८१
गायकवाड, सु. कृ. ९८
गायकवाड, सयाजीराव १७, ४५
गावगाडा १२
गीतारहस्य ४५
गुजराती बुद्धिबर्धक सभा ४३
गुजराती ज्ञानप्रसारक सभा ४३
गुर्जर, व. द. १२४
गोखले ४६
गोखले, ल. ना. ५९
गोडबोले, अविनाश १२८
गोरे, पां. श्री. १०१
गोविंद नारायण ४२
गोविंदप्रभु चरित्र ९१
गोविंदाग्रज २३
ग्यानवाचे अर्थशास्त्र ४६
ग्रेस १३४
वटनाशास्त्र ४६
चक्रधर ९१
चतर्जी, सुनीतिकुमार ४७
चंद्रशेखर १२२
चंद्रात्रेय ४६
चव्हाण, यशवंतराव ४९
चित्रे, दिलीप १२५, १३०, १३४,
१५०
चिपळूणकर, कृष्णशास्त्री ४२, ४४
चिपळूणकर, विष्णुशास्त्री ४४
चॅटफील्ड ४४
जडवाद ४६
जर्हिस, कॅप्टन ४१
जाधव, भास्करराव ६४, ६५
जांभेकर, बाळशास्त्री ४१, ६०
जावडेकर, शं. द. ४६
जीन्स ५७
जोशी, गो. म. ४६
जोशी, र. कृ. १२८
जोशी, रा. मि. ३३, ३९
जोशी, लक्ष्मणशास्त्री ४६
जोशी, वा. म. ४६
जोशी, शं. ना. १३
ज्यूरिसप्रूडन्स ४१
ज्योतिर्विलास ४६
झेनॉफन ४५
टागोर ३१
टिळक, ना. वा. १२०
टिळक (लोकमान्य) २९, ६०, ७३
ठोकळ, ग. ल. ९७
डन, जॉन २९
तखंडकर, दादोबा ६०, ६१
तल्हार, मनोहर ९९, १००
तुकाराम १२, ७६, ९१, ११०, ११४,
११६, ११७
थेऊरकर ४२
दर्पण ५९, ६०
दक्षिणा प्राईज कमिटी ४२
दांडेकर, गो. नी. १००, १४३
दाते, शं. रा. ४६
दामोळकर, (माला) ४५
दारव्हेकर, पुरुषोत्तम १०१
दिघे, र. वा. ९७
दी आर्ट ऑफ क्रिएशन ३२
दी टू कल्चर्स ७५
दी बिज ११४

- दी प्रॉब्लेम ऑफ सायंटिफिक अँड
टेक्निकल टर्मिनॉलजी इन इंडियन
लैंग्वेजेस ३६
- दी स्टूडेंटस लिटररी अँड सायंटिफिक
सोसायटी ४३
- दीक्षित, शं. बा. ४६
- दुर्जल कृषिपद्धति ४६
- दृष्टांतपाठ ९१
- देशव्यवहार व्यवस्था ४२
- नवभारत ३४
- निबंधमाला ४३
- नीतिशास्त्रप्रवेश ४६
- नेरूरकर, जयंत १२८
- नेरूरकर, प्रदीप १२६
- नौकानयन ४६
- नौरोजी, दादाभाई ४३
- पंचतंत्र ३६
- पटवर्धन ४६
- पटवर्धन, माधवराव ६५, ७१, ७२,
११०
- पदनाम कोश २५, ४८, ४९, ५१, ५३
- पद्मा १३१, १३२
- परमाणुंच्या युगात ४६
- परांजपे, गो. रा. ४६, ४७
- परांजपे, शि. म. २९
- परिभाषा : जीवशास्त्र ४७,
वस्तुशास्त्र ४७, स्थापत्य ४७,
शरीरशास्त्र ४७, रसायनशास्त्र ४७,
भगोल ४७, वनस्पतिशास्त्र ४७,
व्यापारशास्त्र ४७, अर्थशास्त्र ४७
- पाटील, बाजीराव ९८
- पाटील, बाबा ९८
- पाटील, शंकर ९८
- पाठारे, हरि केशवजी ४१, ४२
- पानसे, सु. ग. ८९, १३५
- पारिभाषिक शब्दसंग्रह ५६
- पारिभाषिक शब्दावली ४९
- पारीख, इंदुमती ४६
- पुणे विद्यापीठ ४०, ४६, ४७, ५६
- पुठकळा १२१
- पेंडसे, श्री. ना. १००
- पेन ४५
- पोतदार, द. वा. ४०, ४१
- पोलिटेकल इकॉनॉमी ४२
- प्रातिष्ठान ८१
- प्रदक्षिणा ४६
- प्रधान, ग. प्र. ११
- प्रभाकर ६०
- प्रभु, आरती १३१, १३२
- प्रशासन वाक्पयोग ४८, ५४, ५५
- प्रियोळकर, अ. का. ७४
- प्लुटार्क ४५
- प्लेटो ४५
- फडके ४२
- फोकजोअर ऑफ बाँबे ४५
- बनगरवाडी १००
- बर्थ अँड ग्रोथ ऑफ रिलिजन्स ४५
- बर्वे, प. म. ४६
- बलवन्त ७४
- बहिणावाई (चौधरी) १०१, १३०, १३३
- बापट, सेनापति ६९
- बालकवी १०९, ११४, ११७
- बावीकर ४६
- बेकन ४५
- बेडेकर, दि. के. ४६, ७६
- बेन, वैजवूड ६८

- बेल, विल्यम ४१
 बोराने, रा. रं. ९८, ९९, १०२
 भटनागर (डॉ.) ५५
 भणगे, भा. शं. २६
 भागवत, भा. रा. ४६
 भाटवडेकर ४२
 भारतीय मानसशास्त्र परिभाषा ३५, ३९
 भालेराव ४६
 भालेराव, चंद्रकांत १०२
 भाषा-इतिहास आणि भूगोल ११
 भाषांतर ४५
 भूगोल व खगोल ४१
 भूगोलविद्या ४१
 भोसेकर ४६
 मंगरूळकर, अ. गं. १०८
 मंडलिक, वि. ना. ४२
 मनमोहन १५१
 मराठी गद्याचा इंग्रजी आवतार ४०, ४१
 मराठी पत्रकार परिषद ६९, ७०
 मराठी भाषेची घटना ३३, ३९
 मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (खंड ४)
 ४१
 मराठी ज्ञानप्रसारक ४३
 मराठी ज्ञानप्रसारक सभा ४३
 मराठे ४६
 मराठे, चिं. य. ९७
 मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने
 (खंड ३) १०, १६
 मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने
 (खंड २०) १४
 मर्ढेकर, वा. सी. ११५, ११८, ११९,
 १२०, १२१, १२२, १३०, १४१,
 १४४
 महानोर, ना. धों. १०१, १३४
 महाराष्ट्र टाइम्स १२४, १२५, १२६,
 १२७, १२८
 महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका ४६, १०६
 महाराष्ट्र इतिहास कालातील राज्य-
 कारभाराचा अभ्यास १३
 माटे, श्री. म. ९६, १००
 माडगूळकर, व्यंकटेश ५३, ९७,
 १००, १४३
 मांडे, प्र. भा. ८८
 माधव जूलियन १२
 मानवरचना शारीर ४६
 मार्सेट, मिसेस् ४१
 मिरासदार, द. मा. ९७, १०१
 मिह्र ४५
 मुक्तिबोध, शरच्चंद्र १३४
 मुद्रणप्रवेश ४६
 मुंबई विद्यापीठ ४५
 मूर, जी. एफ् ४५
 मृच्छकटिक ११६
 मॅकलेलन ४१
 मॅकायऱ्हर ५७
 मेघदूत ११२, ११४, ११८
 मेथा, जमनादास ६८
 मेनवेअरिंग ४१
 मोडक, बाळाजी प्रभाकर ४४, ४६
 मोरोपंत १०९, ११०, ११४, ११७
 मोल्सवर्थ ३६
 म्हसकर ४६
 यजुर्वेद सांहता ८०
 यंत्रशास्त्राची मूळे ४२
 यादव, अ. नंद ९८, १०२, १५०
 येस्पर्सन १५१

- रघुवीर (डॉ.) ३८, ३९, ५५, ५६
 रत्नदर्प व लघुरत्नपरीक्षा ४६
 रविकिरणमंडळ ९६, १०१, ११४, ११७
 रसायनशास्त्र व जीवन ४६
 रसेल ५७
 राजनीतिशास्त्रप्रवेश ४६
 राजवाडे, वि. का. ४५
 राजा मुकुंद १०१
 राजा, सी. कुन्हन् ३८
 राज्यव्यवहारकोश १४, १६-
 रानडे, न्यायमूर्ति ७४
 रामदास ११०, ११६, ११७
 रेगे, पु. शि. १०९, ११०, १११, ११२,
 ११३, ११५, १२१, १२३, १२४,
 १२५, १२६, १५०
 रेगे, सदानंद १३१, १३२, १३३
 लक्ष्मीज्ञान ४२
 लास्की ५७
 लिमये ४६
 लिब्निग रिलिजिअन्स ४५
 लीळाचरित्र ९१
 लॉक ४५
 लोकहितवादी २९, ४२
 वन्हाडी मानसं १०१
 वाडेकर, दे. द. ३५, ३९, ४६
 वामनपंडित ११०
 वाय्वावरण ४२
 विक्रयशास्त्र ४६
 विधिशास्त्र ४६
 विविधज्ञानविस्तार ४३
 विज्ञानकोश ४६
 व्हाइटहेड ५७
 व्हॅलरी १५४
 शासनव्यवहारात मराठी १९, २०,
 २५, ३४, ४८, ४९, ५२
 शास्त्रीय परिभाषा कोश ४६
 शास्त्रीय ज्ञानदर्शन ४२
 शिवचरित्र साहित्य खंड (३) १५
 शिवाजी १३, १४, १५
 शून्यलब्धी ४६
 शेळके, उद्धव ९९, १००
 श्रमिक पत्रकार संघटना ६९
 श्रीनिवास, एम्. एम्. ३७
 श्रीसयाजी शासनशब्दकल्पतरु १७,
 ४६
 संझगिरी ४६
 सत्यकथा ८९
 समाज प्रबोधन संस्था ४६
 सयाजी वैज्ञानिक शब्दसंग्रह ४६
 सरकारी भाषामंडळ अहवाल ५२
 सरदार, गं. वा. ४१
 सर्व्हे ऑफ संस्कृत लिटरेचर ३८
 सलिन्हन ४१
 साठे, अण्णाभाऊ १००
 सावरकर, स्वातंत्र्यवीर ६९
 सिजविक, हेनरी ४५
 सिरास, प्रभाकर १२५
 सील, बी एन. ४७
 सुर्वे, नारायण १३४
 सृष्टिज्ञान ४५, ४६
 सृष्टीतील आपोआपी ४६
 सॅंडर्स, के. ४५
 सोवनी, रा. वि. ४६
 स्टीव्हन्सन ४४
 स्नो ५७
 स्पेन्सर, हर्वर्ट ४५

स्मृतिस्थळ ९१

हक्स्ले ५७, ५८

हणमंते, रघुनाथपंत १४

हार्डी ५७

हाल्डेन ५७

हिंदूंचे समाजरचना शास्त्र ४६

हैदरअली १६

हैदशाळा शाळा पुस्तक मंडळी ४१

हॉलंड ४५

हॉवर्ड ४४

ह्यूम, ए. आर. ४५

ज्ञानकोश ३५, ४६, ७२

ज्ञानेश्वर १२, ११, १०९, ११०, ११४,

११६, ११७

ज्ञानेश्वरी २३

लेखक-परिचय

नारायण गोविंद कालेलकर

जन्म : बांबुळी (रत्नागिरी), ११-१२-१९०९

शिक्षण : एम्. ए. (मुंबई), डी. लिट्. (पॅरिस)

कार्य : भाषाशास्त्राचे अध्यापन, डेक्कन कॉलेज; फ्रेंच भाषेचे अध्यापन, पुणे विद्यापीठ.

ग्रंथ : (१) बुद्धकालीन भारतीय समाज १९३५, (२) भाषांच्या क्षेत्रमर्यादा १९५१, (३) ध्वनिविचार १९५६, (४) भाषा, बोली आणि लेखन १९५९, (५) भाषा आणि संस्कृती १९६२, (६) भाषा इतिहास आणि भूगोल १९६४. (७) Marathi (Monograph) 1965.

गणेश प्रभाकर प्रधान

जन्म : पुणे, १९-८-१९२२

शिक्षण : एम्. ए.

कार्य : इंग्रजीचे अध्यापन, फर्ग्युसन कॉलेज, १९४१ पासून राष्ट्रसेवादलाचे कार्य, पुणे विद्यापीठाच्या कार्यकारणीचे सदस्य, विद्यापीठ शिक्षण-संघाचे कार्यकर्ते, महाराष्ट्र राज्य विधानपरिषदेचे सदस्य.

ग्रंथ : (१) Lokamanya Tilak, A Biography (प्रा. अ. के, भागवत यांच्या सहकार्याने) १९५८, (२) आगरकर निबंधसंग्रह १९६०, (३) हाजीपीर १९६६, (४) कांजरकोट १९६८, निरनिराळ्या नियतकालिकां-मधून सतत लेखन.

भालचंद्र शंकर भणगे

जन्म : शिरोडे (रत्नागिरी), ४-१-१९२२

शिक्षण : एम्. ए.

कार्य : १९४७-१९५६ अर्थशास्त्राचे अध्यापन, पोद्दार कॉलेज, मुंबई विद्यापीठ. १९५७-६९ प्राचार्य, कॉमर्स कॉलेज कोल्हापूर, सध्या प्राचार्य, नेस वाडिया कॉलेज ऑफ कॉमर्स, पुणे.

ग्रंथ : (१) आधुनिक अर्थशास्त्र, भाग १-२, १९५९, (२) Nationalisation of Industries 1960, (३) Economic Analysis, 3rd Edn. 1962, (४) रुपयाचे अवमूल्यन १९६६, (५) राज्यशास्त्र आणि राजकारण, १९६८, (६) साहित्यविचार आणि समाजचिंतन (संपादन) १९६९, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, घटनाशास्त्र, साहित्यविषयक अनेक लेख व व्याख्याने.

लक्ष्मण नारायण गोखले

जन्म : विडणी (फलटण), २४-११-१९२२

शिक्षण : एम्. ए.

कार्य : डायरेक्टर, डिपार्टमेंट ऑफ जर्नालिझम, पुणे विद्यापीठ. १९४५ पासून वृत्तपत्रव्यवसायामध्ये १९४६-४८, दै. काळ, त्रिकाळ, १९५० अखेर दै. भारत, १९५१ पासून मे १९६४ अखेर केसरीसंस्था, उपसंपादक, सहसंपादक, सह्याद्री मासिक-कार्यकारी संपादक, १९६४ ते १९६८ किलोस्कर मासिकामध्ये सहसंपादक : तीनही मासिके. याच कालखंडात २ वर्षे पुणे विद्यापीठ वृत्तपत्र-विद्या-विभागामध्ये पाहुणा अध्यापक.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाण, स्वल्पांक
प्रवृत्त ७५३३०

१६४ : भाषा : अंतःसूत्र आणि व्यवहार

दिनकर केशव बेडेकर

जन्म : सातारा, ८-६-१९१०

शिक्षण : एम्. ए.

कार्य : तत्त्वज्ञानाचे अध्यापन, अर्थविज्ञानाचे संपादक, १९३० ते १९५०
मजूरसंघटनांमध्ये व कम्युनिस्ट पक्षात कार्य, तत्त्वज्ञान कला व
राजकारण इत्यादी विषयांचा व्यासंग व नानाविध नियतकालिकां-
मध्ये सतत लेखन.

ग्रंथ : (१) संयुक्त महाराष्ट्र १९४७, (२) सुमित्रानंदन पंत १९४८,
(३) साहित्य: निर्मिती व समीक्षा १९५५, (४) साहित्यविचार
१९६४, (५) हेगेल : जीवन आणि तत्त्वज्ञान १९६६, (६) समाज-
चिंतन १९६९, (७) आधुनिक मराठी काव्य : उदम, विकास
आणि भवितव्य. १९६९

प्रभाकर भानुदास मांडे

जन्म : सावखेड (औरंगाबाद), १६-१२-१९३३

शिक्षण : एम्. ए., (उस्मानिया) बी. एड., पीएच्. डी. (मराठवाडा)

कार्य : मराठीचे अध्यापन, श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी.

ग्रंथ : (१) मराठवाड्यातील कलगीतुऱ्याची अध्यात्मक शाहिरी,
(२) चतुरदासविरचित एकादशस्कंध भाषाटीका (संपादन),
(३) महानुभावीय पद्मपुराण, (४) लोकसाहित्याचा चिकित्सक
अभ्यास (कन्नड तालुक्यापुरता मर्यादित) हा प्रबंध.
लोकगीते, लोकरुढी, यातुशक्ती इ० संबंधी नियतकालिकांतून लेखन.

मुरलीधर गजानन पानसे

जन्म : पुणे, ९-९-१९१८

शिक्षण : एम्. ए., पीएच्. डी.

कार्य : भाषाशास्त्रीय संशोधन, डेक्कन कॉलेज, पुणे.

ग्रंथ : (१) Linguistic Peculiarities of Jñāneśvarī 1953,
(२) Jyotiṣa-ratna-mālā of Śrīpatibhaṭṭa 1957,
(३) Siddhah-Śabdārṇava of Sahajakīrti 1965,
(४) यादवकालीन महाराष्ट्र १९६३, निरनिराळ्या इंग्रजी व
मराठी नियतकालिकांमधून आणि गौरवग्रंथांमध्ये भाषा, इतिहास
व संस्कृतिविषयक संशोधनपर लेखन.

प्रा. मंगरूळकर यांची माहिती त्यांच्या इच्छेनुसार येथे देता आली नाही.

REFBK-0017320

REFBK-0017320

महाराष्ट्र साहित्य परिषद प्रकाशने

- १ मराठी भाषेचा व वाङ्मयाचा इतिहास (मानभावअखेर)
कै. वा. अ. भिडे (आवृत्ती संपली)
- २ महाराष्ट्र साहित्य-परिषद इतिहास (आवृत्ती संपली)
द. वा. पोतदार
- ३ संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुति (तृतीयावृत्ती) रु. ५.००
गं. वा. सरदार
- ४ द्रौपदी स्वयंवर (अवचितमुतकाशीकृत) रु. ५.००
कै. वा. दा. गोखले
- ५ शास्त्रीय परिभाषां कोश रु. ५.००
आपटे-जोशी
- ६ साहित्य-समीर (गद्य-पद्यवेचे) रु. २.५०
- ७ साहित्य-प्रासाद (गद्यवेचे) रु. २.५०
- ८ साहित्य-कलश (पद्यवेचे) रु. ३.००
- ९ साहित्य-चिंतामणी (गद्यवेचे) रु. ३.००
- १० साहित्य-पराग (पद्यवेचे) रु. २.५०
- ११ लेखनविषयक नियम (महामंडळाचे) पैसे ०.२०
- १२ मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (खंड ४) रु. १५.००
संपादक : रा. श्री. जोश